

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KAZVİN

Yüksek Lisans

Danışman
Doç. Dr. Bilal GÖK

Hazırlayan
Zeynep Zehra COŞKUN

MALATYA - 2022

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KAZVİN

ZEYNEP ZEHRA COŞKUN

DANIŞMAN

DOÇ.DR. BİLAL GÖK

MALATYA-2022

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Bilal GÖK'ün danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KAZVİN” başlıklı tez çalışmam, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşmeyecek şekilde tarafımdan hazırlanmıştır. Tez çalışmamda yararlandığım bütün kaynakları hem dipnotta hem de kaynakçada olduğu gibi yöntemine uygun bir biçimde gösterdiğimi belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Zeynep Zehra COŞKUN

Malatya/2022

ÖNSÖZ

Tarihî çalışmalar arasında her geçen gün önemini artıran çalışmalardan biri de şehir ve bölge tarihi çalışmalarıdır. Yapılan araştırmalar konunun önemini ortaya koymanın yanında farklı çalışmaların yapılmasına da ön ayak olmuştur. Zira yapılan bu tarz çalışmalar bizlere dönemin insanların yaşayış şekilleri, bölgenin iklimi, yer altı zenginlikleri, insanların geçim kaynakları, bulunduğu konum itibarıyla bölgenin ve şehrin tarih sahnesine çıkış sebepleri hakkında bilgiler sunarlar. İlaveten şehir ve bölge tarihi sadece o bölgenin tarih ile olan bağlantısını aktarmakla kalmayıp bölgenin coğrafi, demografik, fizikî ve iktisadi yönlerinin de ortaya çıkmasında etkili olmaktadır.

“*Selçuklular Döneminde Kazvin*” adlı çalışmamız giriş bölümüne ilaveten üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Kazvin şehrinin kuruluşu, Müslüman Araplar tarafından fethedilmesi ve bu süreç sonrasında şehre hâkim olan devletler hakkında bilgiler verilmeye çalışıldı. İkinci bölümünde şehrin Sultan Tuğrul tarafından fethedilmesi, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde şehrin siyasî tarihi ve dini durumu hakkında kaynaklar dahilinde bilgiler verildi. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümünde ise mimari ve demografik yönden Kazvin şehrini ele alınırken bu şehirde yetişmiş olan bazı meşhur âlimler hakkında da kısa bilgiler verildi.

Girdiğim bu ilmî yolculukta çalışmamın konusunun belirlenmesinde; araştırma ve değerlendirme aşamalarında, beni büyük sabır ve hoşgörü ile dinleyen, motive eden, yol gösteren, kaynaklara ulaşmamda yardımını esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Bilal GÖK hocama teşekkür eder saygılarımı sunarım. İlaveten bu süreç içerisinde manevi desteklerini esirgemeyen aileme, arkadaşlarıma ve çalışmamızın son okumalarını beraber gerçekleştirdiğimiz değerli meslektaşım Betülay Öner’e teşekkürü bir borç bilirim.

Zeynep Zehra COŞKUN

Malatya 2022

ÖZET

Kazvin, Sâsâni hükümdarı I. Şâhpur tarafından M.S. 250 yılında Deylemlilerin akınlarına karşı imparatorluğun kuzey sınırlarını korumak amacıyla bir garnizon kent olarak kurulmuştur. Şehrin İslâm ile tanışması Hz. Ömer'in hilafeti sırasında Berâ b. Âzib komutasındaki askerler tarafından gerçekleştirilmiştir. Fetih sonrasında gerçekleşen göçlerle şehirde bulunan acem nüfusa ilaveten Müslüman nüfusta artış olmuştur. Halife Ömer döneminde artan Müslüman nüfusa rağmen Kazvin sınır şehir olarak kalmış bu vasfını diğer Râşid Halifeler zamanında da sürdürmüştür. Kazvin, Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra Emevî ve Abbâsî hâkimiyetlerini görmüştür. Abbâsîler döneminde ise şehir halifelik güçleriyle Hazar kıyısındaki Şifler arasında gerçekleşen mücadelelerin alanı oldu. Bu dönem Kevkebîler ve Şifler'in burada çıkardığı isyanlar Mu'tez Billâh'ın kumandanı Mûsâ b. Boğa et-Türkî tarafından bastırıldı. Şehirde yaşanan bu tür siyasî, askerî ve sosyal mücadelelerden başka Abbâsîler döneminde şehrin fizikî yapısında birtakım yenilikler olmuştur. Bu bağlamda şehirde yeni yapılar inşa edilmiş ve şehrin çevresinde yeni kasabalar kurulmuştur. Şehrin artan nüfusu esas itibarıyla kendilerini fatih Arapların çocukları olarak tanımlayan Arap topluluğundan oluşmaktadır. Kazvin, birbirlerinden farklı etnik kimlikleri bünyesinde barındıran bir nüfus yapısına sahiptir. Ancak arazi yapısının engebeli oluşu, sürekli Deylemlilerin saldırılarına maruz kalışı, diğer taraftan garnizon görüntüsünden kurtulamayışı, şehrin bir cazibe merkezi olmasının önüne geçmiştir. Her şeye rağmen birçok şehrin yollarının kesiştiği bir noktada yer alması ve uç şehir olması sebebiyle tarih boyunca farklı devletlerin ve grupların yönetimi altına girmiştir. Bu meyanda Kazvin, Emevî ve Abbasî yönetimlerine ilaveten 251/865'te Ali evladının, 293/905-906 senesinde ise Sâmânîler'in hâkimiyetini yaşamıştır. Ertesi yıl Hamdullah el-Kazvinî'nin mensup olduğu Müstevfîler ailesi şehrin yönetimini ele geçirmiştir. Müstevfîlerin şehirdeki hâkimiyeti 27 yıl sürmüştür. Akabinde Kazvin, ilk Türk-İslâm hânedanlarından Sacoğulları'nın mücadelesine sahne olmuş ve 304/916-917 yılında Yusuf b. Ebû's-Sâc'ın şehre yaptığı saldırı püskürtülmüştür. Bir müddet sonra Kazvin'i savunmada başarı gösteren Esfâr b. Şireveyh buranın yeni hâkimi olmuştur. Şehir 318/930'da Büveyhîler'in, 420/1029-1030'da ise Gazneliler'in idaresine girmiştir. Bölgedeki Gazneli hâkimiyetine son veren Büyük Selçuklular 434-435/1042-1043 tarihinde bizzat Sultan Tuğrul önderliğinde şehri hâkimiyeti altına almıştır. Şehir, bilhassa Sultan

Melikşah döneminde (1072-1092) Alamut Bâtınileriyle yapılan mücadelelerde birçok kez yıkıma ve savaşa tanık olmuştur. Kazvin, Irak Selçukluları dönemi de dahil olmak üzere saltanat mücadelelerine bizzat ev sahipliği yapmanın yanında Şiî-Sünnî çatışmasının da yaşandığı bir şehir olmaya devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Kazvin, Cibâl, Deylem, Alamut.

ABSTRACT

Qazvin was founded by the Sassanid ruler Shahpur I. It was established as a garrison city in 250 B.C. to protect the northern borders of the empire against the raids of the Daylemites. The city's meeting with Islam Hz. It was in the time of Umar and Bera b. Soldiers under the command of Azib conquered the city. With the migrations that took place after the conquest, a Muslim population was formed in the city. Despite its increasing population during the reign of Caliph Omar, Qazvin preserved its character as a border city during the time of other Rashid Caliphs. After Hulefâ-i Raşidin, Kazvin saw Umayyad and Abbâsîd domination. The city became the site of the struggles with the Shiites on the Caspian coast during the Abbâsîd period. The revolts of the Kevkebis and the Shiites here were led by Mu'tez Billâh's commander, Musa b. Bull was suppressed by et-Turki. Apart from such political, military and social struggles in the city, there were some innovations in the physical structure of the city during the Abbâsîd period. In this context, new buildings were built in the city and new towns were established around the city. The city's growing population is mainly Arab. The townspeople said that they were the children of the conquering Arabs. Qazvin has a population structure that includes different ethnic identities. However, the rugged terrain, the constant attacks of the Deylemites, and the inability to get rid of the garrison appearance prevented the city from being an attraction center. Despite everything, it has been under the rule of different states and groups throughout history, as it is located at a point where the roads of many cities intersect and is an extreme city. In this respect, in addition to the Qazvin, Umayyad and Abbâsîd administrations, he lived under the rule of the sons of Ali in 251/865 and by the Sâmanîds in 293/905-906. The following year, the Mustevfis family, to which Hamdullah al-Kazvini was a member, took over the administration of the city. The domination of the Müstevfis in the city lasted for 27 years. Subsequently, Kazvin witnessed the struggle of Sacoğulları, one of the first Turkish-Islamic dynasties, and in 304/916-917 Yusuf b. Abu's Sac's attack on the city was repelled. Esfâr b. Şîreveyh became the new ruler of this place. The city came under the rule of the Buyids in 318/930 and the Ghaznavids in 420/1029-1030. The Great Seljuks, who put an end to the Ghaznavid domination in the region, took the city under the leadership of Sultan Tugrul in 434-435/1042-1043. The city witnessed destruction and war many times during the struggles with Alamut Bâtinis, especially during the

reign of Sultan Melikşah (1072-1092). Qazvin continued to be a city where Shiite-Sunni conflicts were experienced as well as hosting the sultanate struggles, including the Iraqi Seljuks period.

Keywords: Great Seljuk Empire, Qazvin, Cibâl, Daylem, Alamut.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	i
ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET	iii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	1
2. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar ve Araştırmalar	3
2.1. Kaynaklar	3
2.2. Araştırmalar	9
3. Kazvin'in Coğrafi Konumu ve Fizikî Yapısı	10
3.1. Kazvin'in Coğrafi Konumu.....	10
3.2. Kazvin'in Fizikî Yapısı	13
3.3. Şehrin Kuruluşu	19
3.4. Şehirde Yaşayan Etnik Unsurlar	21
3.5. Şehirde Bulunan Mahalleler	22
I. BÖLÜM.....	25
SELÇUKLULARIN FETHİNE KADAR KAZVIN'İN SİYASİ DURUMU	25
1.1. Dört Halife Döneminde Kazvin (632-661)	25
1.2. Emevîler Döneminde Kazvin (661-750)	29
1.3. Abbâsîler Döneminde Kazvin (750-1258).....	31
1.3.1. Tâhirîlerin Kazvin'de Hâkimiyeti (821-873)	36
1.3.2. Zeydîlerin Kazvin'de Hâkimiyeti	39
1.3.3. Saffârîler Dönemi (861-1003)	40
1.3.4. Sâmânîlerin Kazvin'de Hâkimiyeti (819-1005)	42
1.3.5. Sacoğullarının Kazvin'de Hâkimiyeti (889-929)	43
1.4. Büveyhîler Döneminde Kazvin (932-1062).....	48
1.5. Gazneliler Döneminde Kazvin (963-1186).....	51
II. BÖLÜM.....	54
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KAZVIN'İN SİYASİ DURUMU	54
2.1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi (1038-1063)	54
2.2. Sultan Alparslan Dönemi (1063-1072)	58
2.3. Sultan I. Melikşah Dönemi (1072-1092)	61

2.3.1. Sultan Melikşah Dönemi Bâtınî Faaliyetleri.....	62
2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi (1092-1104).....	67
2.4.1. Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi.....	68
2.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi (1105-1118).....	72
2.6. Sultan Sencer Dönemi (1118-1157).....	76
2.7. Irak Selçukluları Dönemi	79
2.7.1. Sultan Mahmûd Dönemi (1118 / 1131).....	79
2.7.2. Sultan Dâvud Dönemi (1131-1132)	80
2.7.3. Sultan Tuğrul Dönemi (1132-1134)	81
2.7.4. Sultan Mes'ûd Dönemi (1134-1152)	83
2.7.5. Sultan III. Melikşah Dönemi (1153)	84
2.7.6. Sultan II. Muhammed Dönemi (1153).....	85
2.7.7. Sultan Süleymanşah Dönemi (1160-1161).....	86
2.7.8. Sultan Arslanşah Dönemi (1161-1176).....	87
2.7.9. Sultan II. Tuğrul Dönemi (1176-1194)	90
III. BÖLÜM.....	96
KAZVIN'DE SANAT VE KÜLTÜREL YAPI.....	96
3.1. Kazvin'de Mimari Yapılar	96
3.1.1. Camiler.....	96
3.1.2. Medresler	100
3.1.3. Su Kanalları.....	101
3.1.4. Mezarlıklar	103
3.2. Kazvin'de Kültürel Yapı	104
3.2.1. Ebû Yusuf Kazvîni (ö. 488/1095)	105
3.2.2. Abdulgaffar b. Abdülkerim b. Kazvîni (ö.665/1266)	106
3.2.3. Ali b. Ömer Kâtibî (ö.675/1277).....	107
3.2.4. Zekerîyya Muhammed Kazvîni (ö. 682/1283).....	108
3.2.5. Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni (ö. 740/ 1340'tan sonra).....	110
SONUÇ.....	115
EKLER.....	118
KAYNAKÇA	133

KISALTMALAR

b.: Bin (oğlu)

bkz.: Bakınız

bs.: Baskı

c.: Cilt

çev.: Çeviren

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

ed.: Editör

h.: Hicrî

Hz.: Hazreti

km.: Kilometre

m.: Milâdî

m.: Metre

M.Ö.: Milattan önce

M.S: Milattan sonra

ö.: Ölümü

syf.: Sayfa

s.: Sayı

trc.: Tercüme eden

TTK: Türk Tarih Kurumu

t.s.: Tarihsiz

vb.: ve benzeri

v.dğr.: ve diğerleri

Yay.: Yayınlayan

y.y.: Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Müslümanlar kalabalık insan kitlelerini kendine çeken şehirleri kurarken nehir havzalarını ve ticaret güzergahlarını tercih etmişlerdir. Zira şehirler kurulurken sadece iskân özelliği ön planda tutulmuyor buna ilaveten siyasî ve askerî amaç da ön plana çıkartılıyordu. Öyle ki bazen sadece “ordugâh şehir” adı altında askerî şehirler kurulmuştur. Askerî bir üs olması amacıyla kurulan bu ordugâh şehirler, Abbâsîler dönemine gelindiğinde farklı bir kimliğe bürünmüşlerdir. Abbâsî halifeleri bu şehirlerde kendi isimleriyle anılacak yerleşim yerleri ve saraylar inşa etmeyi hedef haline getirmişlerdir. Bu amaçla ülkenin farklı kısımlarında Hâşimiyye, Rusâfetü'l-Enbâr, Bağdat, Mehdîyye, Muhammediyye, Medinetü Musa, Hârûniyye, Samerrâ ve Mütevekkiliyye gibi şehirler kurulmuştur.

Halife Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetih hareketleriyle 5 yıl gibi kısa bir süre içerisinde Müslümanlar dönemin iki büyük gücünden biri olan Sâsânîlere üstünlük sağlamışlardır. İran'ın doğusunda yapılan savaşlar ve sonrasında kazanılan zaferlerin ardından Müslüman orduları 18/639 yılında strateji değişikliğine gidilmiş ve İran'ın kuzeyine doğru fetih hareketleri düzenlemiştir.¹ Bu minvalde fethedilen şehirlerden biri de Cibâl bölgesinde bulunan Kazvin idi. Askerî üs olarak kurulan Kazvin 24/644 yılında Hz. Ömer döneminde Berâ b. Âzib tarafından fethedilerek İslâm hâkimiyetine girmiştir. Şehir bulunduğu stratejik konum nedeniyle fethedildikten sonra Emevîler ve Abbâsîler dönemi de dâhil olmak üzere askerî üs olma özelliğini sürdürmüştür.

Bilhassa Abbâsîler döneminde bu sugûr² kentte düşmana karşı başarılı seferler düzenlemek ve şehrin mukavemetini artırmak amacıyla kale ve sûr gibi askerî öneme sahip yapılar ilave edilmiştir. Bu imar faaliyetlerine ek olarak artan nüfusu dengeleyecek düzenlemeler ve ilmî faaliyetlerin yürütülebilmesi için de birtakım çalışmalar yapılmıştır.

¹ Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2012), 212-213.

² Sâgr kelimesinin çoğulu olan sugûr kelimesi sözlükte “geçit, düşman saldırısına açık yer, sınır” gibi anlamlara gelmektedir. İslâm ülkesiyle (dârülislam) gayri müslim ülkeyi (dârülharp) birbirinden ayıran sınır bölgesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Casim Avcı, “Sugûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/473.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak Kazvin'in askerî ve siyasî yönü üzerinde durulmakla birlikte şehir mimari ve demografik açıdan da ele alındı. Bu bağlamda çalışmamız giriş ve üç bölümden müteşekkildir.

Giriş kısmında tezin konusu, amacı ve yöntemi hakkında bilgiler verildikten sonra çalışmamızı oluştururken yararlandığımız kaynak ve araştırmalardan kısaca bahsedildi. Kazvin'den bahsedilmeden önce bulunduğu bölge hakkında bilgi verilerek genelden özele doğru bir yöntem izlendi. Daha sonra şehrin bulunduğu ülke ve konumu hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Son olarak kaynaklar dahilinde şehrin fizikî yapısı ve kuruluşu hakkında bilgiler verilerek Kazvin'e bağlı yerleşim yerlerinden bahsedildi.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde Kazvin'in Müslümanlar tarafından fethedilmesinden Büyük Selçuklular dönemine kadar şehrin siyasî ve askerî durumundan bahsedildi. Kazvin'in İslâm'la tanışması daha sonrasında sırasıyla Râşid Halifeler, Emevîler, Abbâsiler, Tâhirîler, Zeydîler, Saffârîler, Sâmânîler, Sacoğulları, Büveyhîler ve Gaznelîler hâkimiyetindeki tarihini ve sınır şehir olduğu Deylem başta olmak üzere sınır ötesine yapılan seferler hakkında bilgiler kaynaklar dahilinde ele alındı.

İkinci bölümde Kazvin'in Selçuklu Sultanı Tuğrul tarafından ele geçirildikten sonra şehrin Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Irak Selçuklu Devleti içerisindeki konumundan bahsedildi. İlaveten bu dönem içerisinde gerçekleşen ayaklanmalardan, bu durumun Kazvin'i ne derece etkilendiğinden ve bu isyanların bastırılması esnasında şehrin ve yöneticilerin rolü ele alındı.

Çalışmamızın son bölümü olan üçüncü bölümde ise demografik ve mimari yönden Kazvin'i ele alırken Kazvin'li bazı meşhur şahsiyetler hakkında da bilgiler verildi. Şehrin bir sugûr şehri olması ve Müslüman Arap orduları tarafından fethedilmesinin ardından yapılan göçler nedeniyle değişen nüfus yapısını ele alındı. Bu bağlamda şehirde ikamet eden üç ana etnik grup olan Farslar, Araplar ve Türklerden ve bunların şehirde gerçekleştirdikleri faaliyetlerden bahsedildi.

Çalışmamızın ekler kısmında ise Kazvin ve Cibâl bölgesinin konumunu ve fetih yollarını gösteren haritalara yer verdik. Ayrıca şehirde bulunan mimari eserlere ve Bâtınîler nedeniyle tarihte adına sıkça rastladığımız Alamut kalesini gösteren fotoğrafları da çalışmamıza ekledik.

Çalışmamıza başlamadan önce ilk olarak bilimsel çalışmalara konu olmuş şehir tarihlerinin nasıl yapıldığı, Kazvin ile ilgili bir araştırmanın yapılıp yapılmadığı ve yapıldıysa nasıl bir yol izlendiği incelenmiştir. Bu aşamada Kazvin hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan Akif Rençber'in *İslâm Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi* çalışması, Nurullah Turan'ın *Selçuklu Başkenti Rey*³ adlı kitabı ve İran şehirleri hakkında yazılmış olan tezler incelenmiştir. Edindiğimiz bilgiler doğrultusunda dönemseller olarak IX ve XII. yüzyıllar arasını inceleyen, o döneme yakın veya o dönemden sonra yazılmış çalışmamızda ana kaynak konumunda olan coğrafya, tarih ve tabakât kitapları incelenmiştir. Bunlar dışında ülkemizde bu konuda yazılmış olan bilimsel eserler, tezler ve makaleler araştırılmış ve incelenmiştir. Yapılan araştırmalar ve çalışmalar sonucunda elde edilen bilgileri fişleme, tasnif etme ve analiz etme yoluna gidilmiştir. Bu işlemlerden sonra bilgiler üzerinde sırasıyla sentez, kıyaslama ve karşılaştırma basamakları uygulanmıştır. Uygulanan bu basamaklardan sonra yazma işlemine geçilmiştir.

Çalışmamızda tarihler 292/905 örneğinde olduğu gibi birinci verilen tarih hicrî ikinci verilen tarih ise milâdîdir. Hicrî tarihlerin milâdî tarihe çevirme işlemi, *Türk Tarih Kurumu'nun* internet sitesindeki *Tarih Çevirme Kılavuzu* temel alınarak hazırlanmıştır.

2. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar ve Araştırmalar

2.1. Kaynaklar

a. Coğrafya Kaynakları

Çalışmamızın konusu şehir tarihi olduğu için coğrafyaya dair eserler en çok başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bu süreç içerisinde bilhassa X. ve XI. y.y. coğrafyacılarının eserleri başucu kaynaklarımız oldu.

Bu bağlamda başvurduğumuz ilk müellif Ahmed b. İshak b. Vazih el- Yâkubî'dir (ö. 292/905'ten sonra). Müellif coğrafya ve tarih alanında da önemli eserler vermiştir. O, Bağdat'ta doğmuş, küçük yaşta Ermenistan'a gitmiş, Ermenistan ve Horasan bölgesinde uzun müddet ikamet ederek Tâhirîlerin hizmetinde bulunmuştur.⁴ Müellifin çalışmamızda kullandığımız eseri *Kitabü'l-Büldân*⁵ dır.

³ Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey* (Ankara: TTK Yayınları, 2019).

⁴ Ahmed b. İshak İbn Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2019), 5.

⁵ Ahmed b. İshak İbn Ya'kubî, *el-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001).

Eserinden çokça faydalandığımız ve İslâm coğrafyacılarının ilk temsilcilerinden olan bir diğer müellif de İbn Hurdâzbih'tir (ö. 300/912). Aslen İran'lı olan müellif erken dönem İslâm coğrafyacılarından. Babası Abbâsî halifelerinden Me'mûn döneminde Taberistan valiliği yapmıştır. Kendisi ise Halife Mu'temid döneminde Cibâl bölgesinde posta teşkilatının sorumlusudur. Devlet içerisindeki önemli konumuna ilaveten kendisini edebiyat ve tarih alanında da geliştirmiş bir ilim adamıdır. Çalışmamızda çokça yararlandığımız *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memâlik*⁶ adlı eserinde devlet içerisindeki konumuna binaen bizzat kendi gözlemlerine dayanan bilgiler mevcuttur.⁷ Müellif eserinde Kazvin şehrinin diğer şehirlere olan uzaklıkları hakkında bilgiler vererek şehrin bölge içerisindeki konumunu anlamamızda faydalı olmuştur.

İbnü'l Fakih'in (III-IV. / IX-X. y.y.) *Kitâbü'l Büldân*⁸ adlı eseri ise şehrin Coğrafi konumu, kuruluşu, fethi Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki durumundan bahsedilmesinden ötürü çalışmamızda sıkça yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

İbn Havkal (IV. / X. y.y.), Ebû'l-Kasım Muhammed'in *Suretü'l Arz*⁹ adlı eseri de kullandığımız ana kaynaklar arasındadır. M.S. X. yy'ın başlarında Nusaybin veya Bağdat'ta doğmuştur. İyi bir dilci olan İbn Havkal aynı zamanda ticaretle de meşgul olmuştur. Yaptığı uzun ticari seyahatler sırasında İslâm dünyasının her tarafını dolaşmıştır.¹⁰ Kazvin'in iklimi, coğrafi konumu, çevre bölgelere olan uzaklığı, yerleşim yerleri ve fizikî yapısıyla alakalı ayrıntılı bilgiler içermesinden ötürü şehrin coğrafyasından bahsederken sıklıkla yararlandığımız kitaplar arasındadır.

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer eser ise müellifi meçhul olan *Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l mağrib*¹¹ isimli eserdir. Eserde Kazvin'in fizikî ve coğrafi durumundan bahsedilirken şehrin toprak yapısından ve su kanallarından da bahsedilmektedir.

⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru's-Sâdr-Leinden, 1889).

⁷ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/78-79.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdi (Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1996).

⁹ Ebû'l Kasım İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrut: Dâru's-Sâdr-Leinden, 1938).

¹⁰ Ebû'l Kasım İbnü'l-Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 7.

¹¹ *Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* (Kahire: Dâr Sakâfiyye, 2003).

Sıkça başvurduğumuz bir diğer kaynak da İstahrî'nin (ö. 340/951-52'den sonra) *Mesâlikü'l-memâlik*¹² adlı coğrafya eseridir. Eser, Kazvin'in bulunduğu coğrafya hakkında bilgiler vermekle birlikte şehrin kuruluşu ve isimlendirilmesi konusunda da önemli malumat ihtiva etmektedir.

Kazvin'in coğrafyası ve fiziksel yapısıyla alakalı önemli bilgiler elde ettiğimiz bir diğer kaynak da Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 390/100)'nin *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*¹³ adlı eseridir. Eserde Kazvin'in dahil olduğu Cibâl bölgesine ayrı bir bölüm ayırarak fizikî ve beşerî coğrafya hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Çalışmamızda coğrafya alanında başucu kaynakları arasında sayabileceğimiz bir diğer eser Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*¹⁴ adlı eseridir. Bu eser müellifi tarafından günümüze ulaşan ya da ulaşmayan coğrafya ve tarih alanında pek çok ana kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Günümüze ulaşmayan kaynaklardan istifade edilmiş olması eserin değerini artırmaktadır. En büyük coğrafi ansiklopedi niteliğinde olan bu eserde bölge, şehir, kasaba, köy, mevki, deniz, nehir, ada, çöl, dağ, vadi, ova, ribât, manastır vb. coğrafi unsurlar alfabetik olarak düzenlenmiştir.¹⁵ Bu da çalışmamızı hazırlarken söz konusu eseri en önemli kaynaklarımız arasına koymaktadır. Zira Kazvin'in yerleşim yerleri hakkında en çok bilgi edindiğimiz iki kaynaktan biri olmuştur. Eser Kazvin'in diğer nahiyelere olan uzaklığı, iklimi, kuruluşu, fethi, siyasî ve askerî tarihiyle alakalı önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Tezimizin bir diğer önemli kaynağı Ebû Yahyâ Zekerîyyâ Kazvinî (ö. 682/1283)'ye ait *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*¹⁶ isimli coğrafya eseridir. Bu eser Kazvin'e bağlı yerleşim yerlerini ayrıntılı olarak öğrendiğimiz ikinci önemli eserdir. Kazvinli olan müellifin eserinden şehir hakkında en geniş bilgilere ulaşmaktayız. Eser Kazvin'in merkezden çevreye genişleyen daire biçiminde bir krokisine ilaveten şehrin topoğrafyası, dağ, nehir ve vadileri hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ayrıca şehirde yaşayan halkın ilmî ve dini yönü hakkında da ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.

¹² Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 2004).

¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifetü'l-Ekâlîm* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1991).

¹⁴ Yâkût b. Abdillâh Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995).

¹⁵ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/289.

¹⁶ Zekerîya Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.).

Çalışmamızda yukarıda saydığımız kaynaklara ilaveten Mervezî (ö.481/1088-1089)'nin, *Sefer-Nâme*, Şerîf el-İdrîsî (ö.560/1165)'nin *Nuzhetü'l Müştâk fî İhtirâku'l Âfâk*¹⁷, İbn Abdülmün'im Himyerî (ö.727/1327)'nin *er-Ravzü'l-Mi'âr*, Ebü'l-Fida (ö.732/1331)'nin *Takvîmu'l-Büldân*¹⁸, Sirâceddin İbnü'l-Verdî (ö.861/1457 (?))'nin *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-garâ'ib*¹⁹ adlı eserlerinden de istifade edilmiştir.

b. Genel Tarih Eserleri

Kazvin'in siyasî ve askerî tarihi hakkında bilgi elde ettiğimiz ilk eser Belâzurî (ö. 279/892)'nin *Fütûhü'l Büldân*²⁰ıdır. Müellif Kazvin'in kuruluşundan fethine kadar önemli bilgiler aktardıktan sonra Kazvin'in fethi ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki durumuna ilaveten Emevîler ve Abbasîler dönemindeki askerî hareketlerden de bahsetmiştir. Hz. Peygamber döneminden itibaren H. 3. yüzyıla kadar ilk fetihlerin bölge ve şehir esasına göre anlatıldığı bu eserde Kazvin'in yanı sıra genel tarih hakkında da değerli bilgiler elde ettik.

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer eser ise Râvendî (ö. 301/913-914)'nin *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*²¹ adlı eseridir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan müellif 577/1181 tarihinde Irak Selçukluları sarayında görev almıştır. Müellif esas itibarıyla Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından son Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un ölümüne kadar süren Selçuklu tarihinden bahsetmektedir. Bu yönüyle eser başucu kaynaklarımız arasındadır. Günümüzde Ahmet Ateş tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Taberî (ö. 310 / 923)'nin çalışmamızda yararlandığımız *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk* isimli eseri günümüze tam olarak ulaşmıştır. Eser günümüze ulaşmamış birçok eserden faydalanması dolayısıyla büyük önem taşır. Türkçe dahil birden fazla dile tercüme edilmiş olan eser çalışmamızda faydaladığımız kaynaklar arasındadır.

¹⁷ Şerîf el-İdrîsî, *Nuzhetü'l Müştâk fî İhtirâku'l Âfâk* (Beyrut: Âlemu'l Kutub, 1989).

¹⁸ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1840).

¹⁹ Sirâceddin İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib* (Kahire: Mektebetu's-Sakafe el-İslâmiyye, 2008).

²⁰ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988).

²¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş (Ankara: TTK Yayınları, 1999).

Çalışmamızda faydalandığımız bir diğer önemli eser de İbn Miskeveyh (ö. 422 / 1030)'ın *Tecâribu'l Umem*²² adlı eseridir. Bu eserden Kazvin'in siyasî tarihine ilaveten Kazvin sınırında Deylem ile yapılan savaşlar, Kevkebî ve Esfâr b. Şireveyh isyanları, Abbâsî halifelerinin Kazvin'de yaptığı faaliyetler hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir.

İbn'ül Esîr (ö. 630 / 1233)'in *el-Kâmil Fi't-Târih*²³ adlı eseri genel tarih kategorisinde Kazvin'in siyasî tarihine dair en ayrıntılı bilgilerin yer aldığı kaynaklardan biridir. Şehrin Hz. Ömer döneminde fethi, Kazvin sınırında Deylemler ile yapılan savaşlar, Tâhirîler tarafından ele geçirilmesi, Kevkebî ve Esfâr b. Şireveyh isyanları, Abbâsî halifelerinin Kazvin'de yaptığı faaliyetler, şehrin Büyük Selçuklular tarafından ele geçirilmesi ve Irak Selçukluları döneminde şehrin durumuna kadar birçok ayrıntılı bilgiler içermesi eseri, çalışmamızın vazgeçilmez kaynakları arasına koymaktadır.

Atâ Melik Cüveynî'nin (ö. 681/1283) Farsça kaleme aldığı *Târih-i Cihângüşâ*²⁴ adlı eseri de çalışmamızın konusunu içeren ana kaynaklar arasındadır. Müellif bu eserinde Moğollar, Harizmşahlar ve İsmâîlîler'e dair ayrıntılı ve geniş bilgiler vermektedir. Çalışmamızda eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir.

Kazvin hakkında siyasî, sosyal, ilmî, fizikî ve demografik yönden ayrıntılı olarak bilgi edindiğimiz eserlerden bir diğeri de Hamdullah Müstevfî Kazvinî'nin (ö.740/1340) *Târih-i Güzîde* adlı eseridir. Müellifi tarafından Farsça olarak yazılan eser 730/1330 yılında tamamlanmıştır. Eser bir mukaddime, altı bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Son bölüm olan altıncı bölümde Kazvin'in kuruluşu, fethi, şehrin yöneticileri ve siyasî durumu hakkında verilen bilgilere ilaveten şehrin ırmakları, su kanalları ve mimari yapıları hakkında da bilgiler verilmektedir. Ayrıca müellif Kazvin'e gelen sahâbî ve tabiîn başta olmak üzere burada yaşayan önemli âlim ve kabilelerden de bahsetmektedir. Günümüzde Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

²² Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Surûş, 2000).

²³ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih* (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987).

²⁴ Cüveynî Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 2013).

Yukarıda isimleri zikredilen kaynaklara ilaveten Zehebî'nin (ö.748/1348) *Târihu'l İslâm*, Zeynüddin İbnü'l Verdî'nin (ö.749/1349) *Tarihu'l İbnü'l Verdî*²⁵, İbn Kesîr'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*²⁶, İbn Tağrıberdî'nin (ö.874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*²⁷ adlı eserlerden de yararlanma yoluna gidilmiştir.

c. Ensab-Tabakat Eserleri ve Şehir -Bölge Tarihi Eserleri

Âlimlerin ve önde gelen şahsiyetlerin biyografilerini öğrenmek amacıyla müracaat edilen ensâb ve tabakat türü eserler şehirlerin sosyo-kültürel yapısı hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserlere ilaveten şehir ve bölge tarihi eserleri de şehirler hakkında ayrıntılı bilgiler elde etmemizi sağlamıştır. Ayrıca bölgede yaşayan âlim ve önde gelen şahsiyetlerle ilgili bilgi edinmemizi temin etmiştir.

Bu bağlamda Kazvin şehri ile alakalı bilgi elde etmek üzere yararlandığımız ilk eser İbn İsfendiyâr'ın (ö.613/1216'dan sonra) *Tarih-i Taberistan*²⁸ adlı eseridir. Bu eserde Zeydîlerin ortaya çıkışı ve Zeydîlerin Kazvin şehrine olan tesiri hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Çalışmamızda çokça istifade ettiğimiz bir diğer şehir tarihi ise Abdülkerîm b. Muhammed Râfî'nin (ö.623/1226) *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvin*²⁹ adlı eseridir. 555/160 yılında İran'da doğan alim, Şâfiî fakihleri arasındadır.³⁰ Çalışmamızın her bölümünde istifade ettiğimiz eser mukaddime ve dört fasılla birlikte toplamda dört ciltten oluşmaktadır. Müellif, eserin mukaddimesinde birçok önemli kentin şehir tarihi eserlerinin varlığından bahsederken Kazvin hakkında böyle bir eserin mevcut olmadığını ve bu eksiklikten dolayı eseri yazdığını söylemektedir.³¹ Bu eserde yazar Kazvin'in siyasî ve askerî tarihi, coğrafi ve fizikî durumu ve sosyokültürel hayatından ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Eserin birinci cildinin birinci faslında Kazvin şehrinin faziletlerinden ve göze çarpan özelliklerinden, ikinci fasılda şehrin isimlendirilmesinden,

²⁵ Zeynüddin İbnü'l-Verdî, *Târihu'l İbnü'l-Verdî* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1996).

²⁶ Ebü'l-Fidâ İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, ts.

²⁷ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Dâru'l Kütüb, ts.).

²⁸ İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, çev. Ahmed Muhammed Nâdî (Kahire: Meclisü'l-A'lâ es-Sakâfe, 2002).

²⁹ Abdülkerîm b. Muhammed Râfî, *et-Tedvîn fî Ahbari Kazvin* (Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1987).

³⁰ Bilal Aybakan, "Abdülkerîm b. Muhammed Râfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/394.

³¹ Râfî, *et-Tedvîn fî Ahbari Kazvin*, 2-3.

üçüncü fasılda kuruluşu ve fethinden, dördüncü faslında ise yerleşim yerleri, vadileri, cami ve mezarlıklarından bahseder. Son fasıldan dördüncü cildin sonuna kadar ise Kazvin'e gelen sahâbe ve tabiîn başta olmak üzere ünlü kişilerin biyografilerini ele almıştır. İlâveten müellif eserde kendi zamanına kadar Kazvin'de yetişen veya dışarıdan ilim tahsili için gelen ulemâyı da ele almıştır.

Kazvin'de yetişmiş meşhur şahsiyetler hakkında bilgi edinmek üzere faydalandığımız eserlerden birisi de Tâceddin es-Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*'sı, bir diğeri ise Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn* adlı eseridir.

2.2. Araştırmalar

Çalışmamıza doğrudan katkısı olan araştırma eserlerinin ilki ve en önemlisi Akif Rençber'in *İslâm Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi*³² adlı makalesidir. Bu makale çalışmamızda Kazvin'in siyasî tarihinin biçimlendirilmesinde oldukça etkili oldu. İlâveten makalede Farsça kaynakların kullanılması da dikkate şayandır. Kaynaklar açısından bize yol gösteren bir diğer çalışma ise Hilal Tüfenk'in *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi*³³ adlı yüksek lisans tezidir. Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer araştırma da Farsça yazılmış olan Hüseyin Kuli Sütude'nin *Tarihçe-i Kazvin*³⁴ adlı makalesidir.

Doğrudan Kazvin şehriyle alakalı yazılmış olan bu iki makale ve yüksek lisans tezine ilâveten Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Irak Selçukluları hakkında bilgi edinmek üzere İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*³⁵, Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*³⁶, Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*³⁷, Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*³⁸ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*³⁹, Osman Gazi Özgüdenli, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*⁴⁰ ve *Büyük Selçuklu*

³² Akif Rençber, "İslâm Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 225-265.

³³ Hilal Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020).

³⁴ Hüseyin Kuli Sütude, *Tarihçe-i Kazvin* (Tahran: Berresihâ-yî Tarihi, 1969).

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah* (İstanbul: Kültür Yayınları, 1973).

³⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017).

³⁷ Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1995).

³⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devlet Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1989).

³⁹ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1990).

⁴⁰ Osman Gazi Özgüdenli, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006).

*Devleti Tarihi*⁴¹, Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*⁴², Ali Öngül, *Irak Selçukluları*⁴³ adlı eserlerinden oldukça istifade ettik. Ayrıca Pınar Kaya'nın *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*⁴⁴ adlı doktora tezi Irak Selçuklularının son iki padişahı hakkında oldukça faydalı bilgiler elde etmemize yardımcı oldu. İlaveten Hasan Yaşaroğlu'nun *Taberistan Zeydileri (250-316/864-929)*⁴⁵ adlı doktora çalışmasından da oldukça istifade ettik.

Tezimizde *The Encyclopaedia of İslâm, Historic Cities of the Islamic World* adlı ansiklopedi, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı Ansiklopedisi'nin Kazvin, Deylem, Cibâl ve konumuzla alakalı diğer maddelerinden de olabildiğince istifade ettik.

3. Kazvin'in Coğrafi Konumu ve Fizikî Yapısı

3.1. Kazvin'in Coğrafi Konumu

Kazvin'in coğrafi konumu ve yapısına geçmeden önce şehrin bulunduğu İran platosunun coğrafi konumu ve yapısından bahsetmek konu bütünlüğü açısından önem arz etmektedir. İran platosu kuzeyde Hazar Denizi, Hârizm bölgesi, güneyde Umman Denizi, güney-batıda Basra Körfezi ile çevrilen ve Dicle Irmağının doğusundaki dağlardan Afganistan'a kadar uzayan alandan oluşmaktadır. İran'ın bugünkü sınırları içerisinde yerleşke bölgeleri kuzey-doğu, kuzey-batı, güney-batı bölgeleri olmakla birlikte eskiye oranla daha küçüktür. Ülkenin orta kısmı doğu bölgesine doğru genişleyen bir çölden oluşmaktadır. Yerleşimin olduğu bölgeler doğuda; Horasan, Kuhistan, kısmen Siyistan, Kirman ve Mekran, kuzeyde; Astarabad, Mazendran (Taberistan), Geylan, batıda; Azerbeycan, Irak-ı Acem, Loristan, Huzistan, Faristan, Laristan bölgeleridir. Platonun Hazar denizi ile sonlanan kısmının kuzey bölgesi Elburz Dağlarıyla çevrilidir. Bu dağların en yüksek tepesi olan Demavend 5500 metre yükseklikte bir volkanik dağdır. Elburz Dağları, üzeri daima kar ile örtülü olup, 5146 metre yüksekliğinde bulunan meşhur Kûh-i-baba ve Hindu-kuş dağları ile son

⁴¹ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular "Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1057)"* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015).

⁴² Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*.

⁴³ Ali Öngül, *Irak Selçukluları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018).

⁴⁴ Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017).

⁴⁵ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

bulmaktadır. Elburz Dağlarının kuzey yamacı ılıman bir iklime sahiptir. Bu nedenle bölgede yeşil meralar ve ormanlar bulunmaktadır. İlâveten bölge toprak yapısı itibariyle her türlü bitkiyi yetiştirmeye son derece elverişlidir. Bu durum bölgeyi yaşam ve iskân açısından oldukça cazip hale getirmektedir. İran platosunun orta bölgeleri ise yağış alamadığından dolayı ormanlık ve yeşil alanlara sahip değildir. Bunun en büyük sebeplerinden biri olarak Elburz dağlarının yağmur bulutlarının önünü kesip iç bölgelere yağmur yağmasını engellemesi sayılabilir. Bu nedenle Orta İran daha çok çöl görünümüne sahiptir.⁴⁶

Tezimizin ana konusu olan Kazvin şehri ise İran'ın başkenti olan Tahran'ın yaklaşık olarak 150 km.⁴⁷ kuzey batısında bulunmaktadır. Denizden yüksekliği 1290 m.'dir.⁴⁸ Düz bir ovada kurulan şehrin kuzeyinde Elburz dağları, güneyinde ise Deylem bulunmaktadır.⁴⁹ Deylem bölgesine sınır olan Kazvin genel kabule göre Irak-ı Acem olarak bilinen Cibâl bölgesinde zikredilmektedir.⁵⁰ Bazı İslâm coğrafyacıları ise Kazvin, Zencan ve Ebher şehirlerini Cibâl bölgesinden ayırarak Deylem bölgesinde zikretmiştir. İslâm coğrafyacıları bunun nedeninin bu şehirlerin Deylem'i bir yay gibi kuşatmasından kaynaklı olduğunu belirtmektedirler.⁵¹

Dünyayı yedi iklimde ele alan coğrafya alimlerinden bazıları Kazvin'i 4. iklim bölgesinde zikrederken⁵² Ya'kubî, şehri 1. iklim ve doğu bölgesinde zikreder.⁵³ Ya'kubî daha sonra buradan yolların Hemedan, Dinaver, Şehrezur, Isfahan ve Rey gibi çok sayıda önemli şehirlere ayrıldığını söyler.⁵⁴ Bu bağlamda Kazvin bulunduğu konum itibariyle bir nevi şehirlere açılan kapı görevi görmektedir. Zira yapılan arkeolojik

⁴⁶ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 1/2-3.

⁴⁷ G. Le Strange bu mesafeyi 100 km. olarak belirtir. G. Le Strange, *The lands of the eastern caliphate : Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur* (Cambridge, 1905), 218.

⁴⁸ Marcel Bazin, "Kazvin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/154.

⁴⁹ İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/375; Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 99.

⁵⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/200; Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, 418; Cl. Huart, "Cibâl", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 3/158.

⁵¹ İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/357; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/195; el-İdrîsî, *Nuzhetü'l Müştâk fî İhtirâku'l Âfâk*, 655.

⁵² Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/342; Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, 418.

⁵³ Ya'kubî, *el-Büldân*, 1/71.

⁵⁴ Ya'kubî, *el-Büldân*, 1/77.

çalışmalarda da Kazvin'in M.Ö II. yüzyılda şehrin doğu-batı yönünde İran'ın diğer önemli şehirlerine geçiş güzergahı üzerinde olduğu saptanmıştır.⁵⁵

Orta çağ İslâm coğrafyacıları Kazvin şehrinin çevre şehirlere olan mesafesi hakkında şu bilgileri vermişlerdir.

İbn Havkal, Hemedan ile Kazvin arasında herhangi bir şehir bulunmayıp aralarında 2 günlük bir mesafe olduğunu belirtirler. Kazvin'den Ebher'e 12 fersah⁵⁶ buradan Zencan'a ise 20 fersahlık bir mesafe bulunmaktadır. Rey ve Ebher arasında bulunan⁵⁷ Kazvin'in Rey ile arası 30 fersaktır.⁵⁸

İbn Hurdazbih Hemedan'dan Harrakân yoluyla Kazvin'e mesafenin 40 fersah olduğunu belirttikten sonra Rey'den Kazvin'e 27 fersah olduğunu söyler. Kazvin'den Ebher'e 12, oradan Zencan'a 15 fersah mesafe olduğunu belirtmiştir.⁵⁹

İstahrî ve İdrisî, pazarları olan Kazvin şehri ile Hemedan arasında şehir olmadığını ve Üz'dan⁶⁰ Kazvin şehrine iki günlük bir mesafenin olduğunu belirtir.⁶¹ İdrisî'ye göre Hemedan'dan Kazvin'e 30 mil mesafe varken Rey ve Kazvin arası 90 mil'dir. Kazvin'in içme suyu dışında bir suyu yoktur. Kazvin'in suyu bir kanalla camiye akar, o su tatlı su (makbul su) değildir.⁶²

İstahrî'ye göre Rey'den Kazvin şehrine 4 merhaledir. Kazvin'den Ebher'e ise 2 merhaledir. Zencan ve Ebher arası 2 gündür.⁶³ Müellif, Deylem ve Kazvin arasını 2 merhale 12 fersah olarak belirtmiştir.⁶⁴

Kazvin şehrinin diğer şehirlerle arasındaki mesafelerine ilaveten Ya'kubî bu şehrin haracını Zencan ile beraber ve 2 milyon 500.000 dirhem⁶⁵ olarak belirtirken, Hurdazbih,

⁵⁵ Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 99.

⁵⁶ 1 fersah yaklaşık olarak 3 mile eşittir. Her bir mil ise yaklaşık olarak 6 km'dir. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Asım Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 76.

⁵⁷ Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, 419.

⁵⁸ İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/360-361; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/197.

⁵⁹ Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/1/21; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/342; İbn Abdülmün'im Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'târ* (Beyrut: Müessesetü Nâser li's-Sekâfe, 1980), 1/1/7; İbn Abdül'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'* (Beyrut: Dâru'l Cîli, 1992), 3/1089.

⁶⁰ Erran bölgesindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, 1/277.

⁶¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/196; el-İdrîsî, *Nuzhetü'l Müştâk fî İhtirâku'l Âfâk*, 2/676.

⁶² el-İdrîsî, *Nuzhetü'l Müştâk fî İhtirâku'l Âfâk*, 2/678.

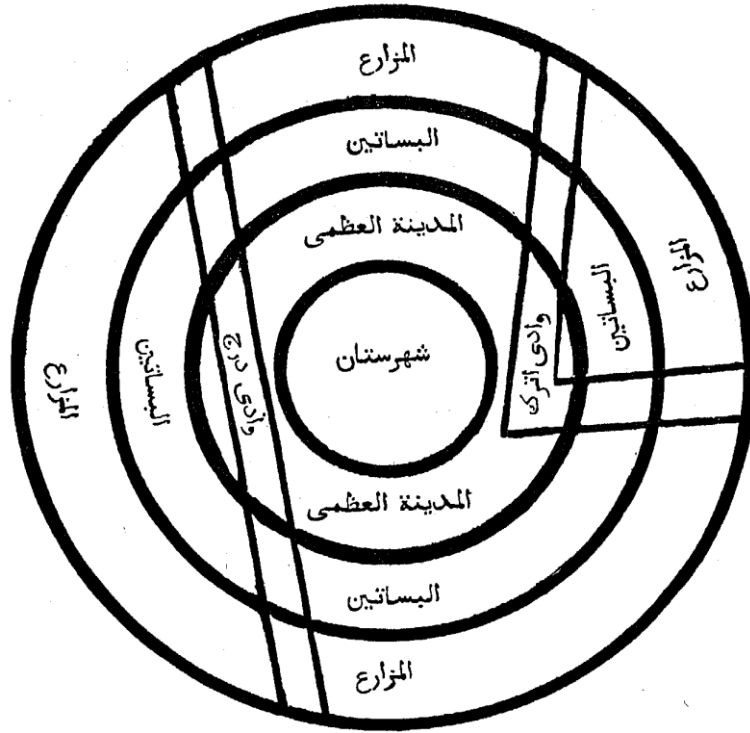
⁶³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/214.

⁶⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/200.

Kazvin şehrinin haracını 1.200.000 dirhem olarak belirtmiştir.⁶⁶ Bu duruma Ebher ve Zencan şehirlerinin Kazvin'e bağlı olması neden olmuş olabilir. Zira bazı âlimler Ebher ve Zencan şehirlerini Kazvin'e bağlı yerleşim yerleri olarak zikretmektedir.⁶⁷

3.2. Kazvin'in Fizikî Yapısı

Kazvin coğrafya âlimlerince iki medîneli şehir olarak tasvir edilmektedir. Bu Medinelerden biri Medine-i Suğra iken diğeri Medine-i 'Uzmâ'dır. Her iki şehirde ayrı ayrı betimlenilmektedir. Medine-i Suğra, Şehristan⁶⁸ olarak isimlendirilmiştir. Şehristanın sur ve kapıları vardır. Medine-i 'Uzmâ ise şehristanı çevreleyen kısımdır. Burası da sur ve kapılara sahiptir. Biri diğerrinin ortasında bulunan iki medîneli Kazvin şehri verimli bahçeleri, geniş toprakları, bostanları, ağaçları ve nahiyeleri ile meşhur ve büyük bir şehirdir. Zekerîyya Kazvinî eserinde şehrin bu fizikî yapısını, planını ve bazı vadilerinin nerelerden geçtiğini resmetmiştir.⁶⁹

⁶⁵ Ya'kubî, *el-Büldân*, 1/77.

⁶⁶ Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/57.

⁶⁷ İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/377.

⁶⁸ Şehir halkının çoğunluğunun yaşadığı bölge. Diğer bir ifade ile şehir hayatının gerçek anlamda gözlemlendiği bölüm. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Can, "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (15 Aralık 2018), 1150.

⁶⁹ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 434; Le Strange, *The lands of the eastern caliphate : Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, 219.

Üst tarafında kalesi içerisinde camisi⁷⁰ bulunan şehrin çevresi surlarla çevrilidir.⁷¹ Makdisî şehrin üst tarafına ilaveten içerisinde de bir kalesi olduğundan bahseder.⁷²

Uzunluğu yetmiş beş derece ve genişliği otuz yedi derece olan⁷³ Kazvin Sâsâniler döneminde Deylemliler'in akınlarından imparatorluğun kuzey sınırlarını korumak amacıyla bir ordugâh şehir olarak inşa edilmiştir.⁷⁴

Akarsu yönünden zayıf olan Kazvin'in ancak kendine yetecek kadar suyu vardır. Su bir kanal yoluyla Cuma camii içerisine gelir.⁷⁵ Ancak bu su makbul yani insanların kullanımına uygun değildir. Yer altı suyu bakımından oldukça zayıf olan Kazvinde halk bahçeleri, bağları ve ekinleri yağmur suyuyla yetiştirmektedir. Bu yağmur suları şehrin ihtiyacını karşılar hatta artar ve başka bölgelere sevk edilirdi.⁷⁶ Ancak yağmurun olmadığı dönemlerde şehir su yönünden yetersizdi. Buna rağmen Kazvin toprak bakımından verimliydi.

İstahrî, Kazvin'i fizikî olarak şöyle tanımlar: Üzerinde bir kalesi ve içerisinde küçük bir şehir vardır. Şehrin içerisinde bir cami vardır. Şehir su ihtiyacını yağmur ve kuyulardan karşılar. İçme suyu küçük bir kanal tarafından karşılanır, bu su ziraatta kullanılmaz. Az suyu olmasına karşın toprağı verimli bir bölgedir.⁷⁷ Rafîî de Kazvin şehrinin toprağının yüksek kalite ve veriminden bahsederek toprağın bir defa sulandığında iki ila beş yıla kadar sulanmayarak ürün verebildiği bilgisini verir.⁷⁸

Mervezî ise *Sefer-nâme* adlı eserinde şehrin sur veya dikenlerle sınırlanmamış ve içeriye girilmesini herhangi bir şeyin engellemediği geniş bahçelerinin olduğunu söyler. Sağlam bir kalesi ve güzel pazarları olan şehrin suyu azdır ve su yer altı kanallarından akar. Müellif o dönem şehri, alevîlerden bir adamın yönettiğini haber verir (43/13 Temmuz 1046).⁷⁹

⁷⁰ İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 380; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/200.

⁷¹ *Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, 1/1/152; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/200.

⁷² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifetü'l-Ekâlîm*, 1/392.

⁷³ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/342.

⁷⁴ Bazin, "Kazvin", 25: 154.

⁷⁵ *Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, 1/1/152.

⁷⁶ İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 369.

⁷⁷ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/211.

⁷⁸ Râfîî, *et-Tedvîn fî Ahbari Kazvin*, 1/49.

⁷⁹ el- Mervezî, *Sefer-Nâme* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l Cedîd, 1983), 1/36; C. Edmund Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World* (Boston: Brill Yayınları, 2007), 432.

Bosworth *Historic Cities of the Islamic World* adlı eserinde Istahri'nin Kazvin şehrinin içmek için yeterli miktarda suyunun olduğunu, şehrin suyunun yağmur suları ve bir kanal vasıtasıyla sağlandığını söylediğini belirtir. Ancak Bosworth aynı eserinde Kazvin'in elverişli iklimi ve bulunduğu konuma rağmen orta çağda Rey, Isfahan ve Nîşâbur'a hiç rakip olmadığı bilgisini de verir. O bunun en önemli sebepleri arasında şehrin kısmen de olsa susuzluk çekmesine bağlamaktadır.⁸⁰ Kaynaklar var olan susuzluğa rağmen hatırı sayılır miktarda nüfusa sahip olan Kazvin şehrinin yerleşim yerleri hakkında bilgiler vermektedir.

3.2.1. Kazvin'e Bağlı Yerleşim Yerleri

İbnü'l-Fakih Kazvin'e bağlı toplamda yedi yüz altmış köyün varlığından bahsederken⁸¹ Hamdullah Müstevfi Kazvinî, Kazvin'e bağlı üç yüz köyün varlığından bahsetmiştir.⁸² Başvurduğumuz kaynaklar dahilinde Kazvin şehrinin yerleşim yerlerinden bazıları şunlardır:

Ahmedâbâd: Kazvin'e yaklaşık üç fersah mesafede bulunan Ahmed Âbâd köyü Ebû Abdullah Ahmed b. Hibbetullah el-Kemûnî el-Kazvinî tarafından inşa edilmiştir.⁸³

Ârşt ve Nâşikîn: Kazvin'in köylerinden iki köy olan bu yerleşim yerleri Kazvin'e üç fersah uzaklıkta bulunmaktadır.⁸⁴

Aştarvîn: Kazvin'den iki merhale uzaklıkta olan verimli ve zengin bir köydür.⁸⁵

Damsiyan: Kazvin'e on fersah uzaklıkta bulunan bir köydür.⁸⁶

Edrend: Kaynak suyunun güzelliğiyle meşhur olan Kazvin'in yerleşim yerlerinden biridir.⁸⁷

Erdebheşte: Kazvin'e üç fersah uzaklıkta bulunan bu köy ile Kazvin arasında suyu temiz olan bir nehir vardır.⁸⁸

Fârisciyn: Kazvin ile arasında iki merhale olan bir köydür.⁸⁹

⁸⁰ Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 429.

⁸¹ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 1/495.

⁸² Le Strange, *The lands of the eastern caliphate : Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, 220.

⁸³ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 1/117.

⁸⁴ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 286.

⁸⁵ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 295.

⁸⁶ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 365.

⁸⁷ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib*, 1/262.

⁸⁸ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 290.

Harakân: Hemedan'ın köylerinden bir köy olan Harakân daha sonra Kazvin'e eklenmiştir.⁹⁰

Hiyâzec: İskender b. Hacı b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hiyâzecî ebû'l-Hasan'ın nispet edildiği Kazvin'in köylerinden bir köydür.⁹¹

Kakzân Nahiyesi: Kazvin'in en büyük yerleşim yerlerinden olan bir nahiyesidir. Bu nahiyeye bağlı birçok köy bulunmaktadır. Kakzân'ın köylerinin temiz havası ve bol suyu vardır. Bunlar arasında Ramend çok sayıda kasaba ve mahallesi olan büyük bir yerleşim yeridir. İlaveten Ahrûz köyü ve bol meyvesi, bol suyu, ikametgâh yeri olan Zehra köyü de vardır. Beşeriyât, Sefeh ve İkbâl nahiyeleri de vardır. Rustak ve Zehra nahiyelerinde halkın çoğu Şîî'dir. Beşeriyât ve Sefeh nahiyelerinde halkın çoğu Hanefî'dir. Sayer nahiyesinin halkı ise Şafîî'dir.⁹²

Maştekin: Kazvin'in köylerinden bir köydür.⁹³

Nadîrâbâd: Sahibi Fahrû'l-Mealî b. Nizâm'ül-Mülk olan Kazvin'in köylerinden bir köydür.⁹⁴

Rüstemâbâd: Halife Mûsâ el-Hâdî tarafından Kazvin'e bağlanılmıştır.⁹⁵

Şerefâbâd: Karpuzuyla ünlü bir köydür.

Tarûz: Kazvin'in büyük bir köyü olan Tarûz bol suyu, ağaçları, bostanları ve meyveleriyle zengindir. Burayı alan Acem Türkleri ve Sultanların Memlûkleri burada saraylar inşa etmiş ve çoğalmışlardır. Köyün olağan üstü güzelliklerinden şöyle bahsedilmektedir: *“Her kim buraya girdiyse malların, meyvelerin güzel yapıların, güzel havanın, güzel yüzlü Türk çocuklarının çokluğundan şaşırdılar. Buraya giren buradan çıkmak istemiyordu. Bu durum Tatarların yani moğolların buraya gelmesine kadar devam etti.”*⁹⁶ Bu ifade Moğolların burada büyük tahribata neden olduğunu gösterir.

Telâsîm Dağı: Kazvin'in köylerinden bir köydür.⁹⁷

⁸⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/225; el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 3/1012.

⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 2/360.

⁹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 2/409.

⁹² Râfîî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/48.

⁹³ el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 3/1221; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 5/42.

⁹⁴ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 468.

⁹⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 3/43.

⁹⁶ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 410.

⁹⁷ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib*, 1/289.

Yale: Kazvin'e üç fersah uzaklıkta bulunan köy Cibâl dağının yakınında bulunmaktadır.⁹⁸

3.2.2. Kazvin'in Vadileri

Râfiî, Kazvin'in Dezec, Zerare ve Arnûk adlı üç vadisinden bahsederken⁹⁹ Kazvinî şehrin birisi Derec diğeri ise Etrek isimli iki vadisinden bahseder.¹⁰⁰

Ya'kubî ise "*Kitâbu'l Buldân*" adlı eserinde şehrin Vâdî'l Kebîr ve Vâdî'l-Sîyrem adlı iki vadiye sahip olduğundan bahseder Her iki vadiye de kışlar yağışlı geçip sular akarken, yazlar kurak geçer ve sular kesilir. İlaveten burada Acemlerin tarihî eserleri ve ateşevlerinin¹⁰¹ varlığından da bahsetmektedir.¹⁰²

3.2.3. Kazvin ve Çevresinde Bulunan Kaleler

Kazvin her ne kadar düz ovada kurulmuş olsa da etrafı yüksek dağ silsileleri ile çevrili bir bölgede bulunmaktadır. Kuzeyinde büyük Elburz dağları, güneyinde Zagros dağları mevcuttur. Bu dağ silsilelerine ilaveten Kazvin'i çevreleyen bazı dağların isimlerinden de söz edilmiştir. Bu dağlardan biri Kazvin'e yakınlığı ile bilinen Tür dağıdır. Bu dağ Kazvin'den 3 merhale uzaklıktadır. Yüksekliği sebebiyle zirvesinde yaz-kış kar vardır.¹⁰³ Bir diğer dağ ise Telâsim dağıdır. Kazvinî, bu dağa tırmanan birinin taşlar üzerinde inek sağan bir kadının, asasına yaslanmış koyun güden bir adamın, çeşitli insan ve hayvan figürlerinin olduğundan bahsettiğini söyler.¹⁰⁴ Etrafında böylesine yüksek dağların bulunmasına ilaveten Kazvin'in sınır şehri olması ve düşman hattında

⁹⁸ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 347.

⁹⁹ Râfiî, *et-Tedvin fi Ahbari Kazvin*, 1/49.

¹⁰⁰ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 434.

¹⁰¹ Ateşevi/ Beyt-i Nâr, Mecûsîlerce kutsal sayılan ateşin yakıldığı yere verilen isimdir. Mecûsîlikte yedinci yaratılışla özdeşleştirilen ve ilahi varlıklardan Aşe Vehişta tarafından korunduğuna inanılan ateş tanrının yarattığı saf, temiz ve iyi bir varlık olarak görülür. Bu sebeple erken dönemlerden itibaren ateş Mecûsî tapınaklarında önemli bir yer tutar. Özellikle Sâsâniler devrinde ortaya çıkan ikonaklazm hareketinde tapınaklardan temizlenen tanrı sûretlerinin yerini kutsal ateş almış, ateşin kullanımı yaygınlaşmıştır. Ateş motifi eski İran paralarında da kullanılmıştır. Yaygın olarak inanıldığına aksine Mecûsîlik'te ateş bir tapınma objesi yahut bir tanrı değil tanrısal saflığın, temizliğin ve iyiliğin sembolüdür. Bu sebeple Mecûsîlikte ateş ile ilgili temizlik kurallarına uymak oldukça önemlidir. Ateşte kullanılan yakıtlar temiz ve kuru olmalıdır. Mecûsîliğin İran'da etkin olduğu dönemlerde her toplumsal tabakanın kendine has büyük bir kutsal ateşi olduğu gibi tapınaklarda da değişik ateş türleri mevcuttur. Örneğin Ateş Vahram (Behram) tapınakta yirmi dört saat yanan önemli ateştir; önem açısından daha alt derecede olan ateşler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "*Mecûsîlik*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/279-284.

¹⁰² Ya'kubî, *el-Buldân*, 1/77.

¹⁰³ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib*, 1/277.

¹⁰⁴ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib*, 1/289.

bulunması Kazvin'e yakın yerlerde ya da etrafında bulunan dağ eteklerinde birçok kale inşa edilmesine neden olmuştur. Bu kalelerden bazıları şunlardır:

Firdevs: Kazvin bölgesinde bulunan meşhur bir kaledir.¹⁰⁵

Errân: Kazvin bölgesinde bulunan meşhur bir kaledir.¹⁰⁶

Endecan: Kazvin dağı bölgesinde bulunan büyük meşhur bir kaledir.¹⁰⁷

Ûz: Selmân b. Rebîa tarafından fethedilmiş olan Kazvin'in meşhur kalelerinden biridir.¹⁰⁸

Bihistân: Kazvin bölgesinde meşhur bir kaledir.¹⁰⁹

Tîre: Kazvin şehrinin Zencan tarafında bulunan sağlam dayanıklı bir kalesidir.¹¹⁰

Rustemkûye: Tarum dağında Kazvin nahiyesinde bulunan sağlam dayanıklı bir kale.¹¹¹

Sercehan: Bölgede bulunan en güçlü kalelerden biri olan Sercehan kalesi Deylem dağının kenarında inşa edilmiş müstahkem ve sağlam bir kaledir. Bu kaleden Zencan, Kazvin ve Ebher görünür.¹¹²

Şerûz: Tarum dağı ve Kazvin arasında inşa edilmiştir.¹¹³

3.2.4. Kazvin İsminin Niteliği

Kurulduğu ilk dönem “Şâd-i Şâpûr” olarak adlandırılan¹¹⁴ şehir Kisralar döneminde “Şehristan” olarak anılmıştır.¹¹⁵

Şehre verilen Kazvin isminin nereden geldiği hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte âlimler tarafından Kazvin kelimesine farklı anlamlar yüklenmiştir.

Bazı alimler Kazvin kalesine Farslılar tarafından “korunmuş hudut”, “korunaklı bölge” veya “sınır bölgesi” gibi anlamlara gelen Keşvîn denildiği bilgisini verirken,¹¹⁶

¹⁰⁵ el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 3/1025.

¹⁰⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 1/136.

¹⁰⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 1/260; el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 1/122.

¹⁰⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 1/277; el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 1/130.

¹⁰⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 1/515; el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 1/234.

¹¹⁰ el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 1/285.

¹¹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 3/43; el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 2/615.

¹¹² Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 390; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 3/207; el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 2/705.

¹¹³ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 3/339; el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, 2/794.

¹¹⁴ Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 2018, 23), 83.

¹¹⁵ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 435; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 646.

bazı müsteşrikler Kazvin'in bulunduğu konuma ithafen Kazvin isminin Hazar denizinin batı yakasında yaşayan Kaspi (Caspi) isimli bir kavimden geldiğini söylemektedirler. Batılılar Hazar denizi için Caspian Sea tabirini kullanmaktadırlar.¹¹⁷

Bu konuda Rafii, Ahmed b. Abdullah el-Berkî'den rivayetle: "Kazvin sınır kentti. Bazı Sâsânî yöneticileri sınırı korumak üzere oraya askerler gönderiyorlardı. Giden askerler orada kamp kurduktan sonra ordu komutanı uzağa bakarak bir eğrilik gördü ve askerlerine "Ân kiş vin" (şu bölgeyi muhafaza edin) diyerek askerlerine emir verdi. Bu olaydan sonra oranın adı Keşvin (korunaklı bölge) oldu ve daha sonra Arapçalaşarak Kazvin'e dönüştü."¹¹⁸

Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî'nin *Tarih-i Güzide* adlı eserinde ise aynı rivayet geçmekle birlikte Keşvin kelimesine "eğrilğe dikkat et, orduyu düzene sok" anlamı da verilmiştir.¹¹⁹

Yâkût el-Hamevî ise Kazvin kelimesinin Farsça'da savunma kalesi anlamında olan "Kişrîn" kelimesinden türetildiği bilgisini vermektedir.¹²⁰

Kaşgarlı Mahmud *Divân-ı Lügat-ı Türk* adlı eserinde Kazvin'in Afrâsiyab'ın kızı Kâz tarafından yaptırıldığı bilgisini verdikten sonra bölgeye verilen Kazvin isminin Afrasiyab'ın kızı Kâz'ın oyun oynadığı yere ithafen "*Kâz'ın oyun oynadığı yer*" anlamında verildiğini söyler. Bundan dolayı bazı Türkler Kazvin'i Türk diyarının sınırları içerisinde kabul ederler.¹²¹

3.3. Şehrin Kuruluşu

Kazvin, Sâsâniler döneminde Şâpûr b. Erdeşîr (I. Şâpûr) tarafından miladi 250 yılına doğru "Şad-i Şâpûr" ismiyle kurulmuştur.¹²² Daha sonra Şâpûr Zü'l-ektaf olarak

¹¹⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 313; Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/1/261; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 1/556; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/342.

¹¹⁷ Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 106; Cl. Huart, "Kazvin", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/527.

¹¹⁸ Râfiî, *et-Tedvin fi Ahbari Kazvin*, 1/38-39.

¹¹⁹ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 630.

¹²⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/343.

¹²¹ Mahmud Kâşgarlı, *Divân-ı Lügat-ı Türk*, çev. Ahmet b. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK Yayınları, 2014), 409.

¹²² Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 83-84; Bazin, "Kazvin", 25/154.

bilinen II. Şâpûr tarafından da şehrin asıl kısmı olan Kazvin Şaristanı (Şehristan) kurulmuştur.¹²³

Şâpûr Zü'l-ektaf'ın Kazvin şehrini kurma nedenini Hamdullah Müstevfî şöyle açıklamaktadır Şâpûr Zü'l-ektaf, Rumlarla yaptığı savaş sonucunda kaçıp İran'a gelerek Kazvin'de ikamet etmiştir. Daha sonra onun burada olduğunu öğrenen vezir ve emîrlerinden bir grup topluluk ona katılarak tekrar düşmanları Rum Kayseri ile savaştılar. Bu savaşta Şâpûr Zü'l-ektaf ve yanındakiler muzaffer oldu. Bu zaferin ardından Şâpûr Zü'l-ektaf padişah olunca Kazvin toprağını kendisine kutsal saymış ve oraya bir şehir yapılmasını emretmiştir.¹²⁴ Bu emir üzerine mimarlar şehrin yapımına başladılar. Fakat şehrin sınırında bulunan Deylemliler onlara rahat vermediler. Sâsâniler gündüz her ne yapıyorlarsa geceleyin Deylemliler onu yerle bir ediyordu. Bu sırada Araplar ve ülkeye göz diken diğer güçleri uzaklaştırmakla meşgul olan Şapur, Deylemlilerle ilgilenemiyordu. O, Kazvin'de bulunan görevlilere “*Deylemlileri mal ile meşgul edin ve şehri kurun*” diye haber yolladı. Görevliler bu tavsiyeye uyarak Kazvin şehrini kurmayı başardılar. Daha sonra Şapur'un askerlerinden bir topluluk, şehri ve devletin sınırlarını Deylemlilerin saldırılarından korumak için oraya yerleşti. Bir müddet sonra Şapur düşmanlarını topraklarından uzaklaştırdıca yönünü Deylemlilere çevirdi. Onlarla savaşarak Hazar denizinin kıyısına kadar gitti. Katliamda bulundu ve hiçbir Deylemliyi sağ bırakmadı. Bu katliamdan sonra Deylemlilerle o hisarda oturanlar arasında sonu gelmeyen bir düşmanlık başladı.¹²⁵

Bu düşmanlık nedeniyle Kazvin ile Deylem arasında bulunan dağın üzerinde askerler devamlı nöbet tutarlardı. İki şehir arasının bu kadar yakın olması iki halk arasında antlaşma bulunmadığı takdirde Deylemliler'in, Kazvin halkına kolayca saldırmasına neden oluyordu. Bu askerler Kazvinliler ile Deylemliler arasında sulh olmadığı zaman şehri Deylemlilere karşı korumakla görevliyken iki halk arasında sulhun olduğu vakitlerde şehri hırsızlara karşı koruyorlardı.¹²⁶ Bütün bu zorluklara rağmen

¹²³ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 435; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 87.

¹²⁴ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 630-631.

¹²⁵ Râfîî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/42; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 631.

¹²⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 313; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/342; İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân* (Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1996), 1/556..

kurulan şehir Sâsânî yöneticileri tarafından yazlık olarak kullanılıyordu. Zira kış ve sonbahar mevsimlerinde Rey şehrinde ikamet eden yöneticiler yaz mevsiminde daha serin olması hasebiyle Kazvin şehrini ikamet yeri olarak tercih ediyorlardı.¹²⁷

Her ne kadar kullanıma açılmaya ve geliştirilmeye çalışılsa da Kazvin şehri Sâsânî devletinin kuzey sınırının en uç noktasında bulunması ve sık sık Deylemlilerin saldırılarına maruz kalması nedeniyle bu dönem askerî üs olmaktan öteye gidemedi.

3.4. Şehirde Yaşayan Etnik Unsurlar

Halkın çoğunluğunu Farslıların oluşturduğu İran topraklarına Müslümanlar girmeden önce Sâsânîler hakimdi. Sâsânîler yönetiminde toplumun sosyal yapısı dört farklı statüye dayanmaktaydı. Bunlar: Rahipler, askerler, kâtipler ve halk. Sosyal sınıflar arasındaki ayırım kesin çizgilerle yapılmış ve bir sınıftan diğerine geçmek imkânsız hale getirilmiştir.¹²⁸ Sınıflar arasındaki bu sosyal farklılıklar ve kesin çizgiler şehir yapısına da yansımıştır. İç kale, şehristan ve rabazdan oluşan İran şehirlerinde soylular iç şehirde (şehristan) ikamet ederken halk ve üretici kesim rabaz denen iç şehre uzak dış şehirde yaşıyorlardı.

Halk içerisindeki bu sosyal sınıf ayrımı Müslüman orduların fethi ve İslâm'ın gelişi ile geri planda kalmıştır. Zira Arap fethini takip eden yaklaşık iki asır içerisinde İslâm, Orta İran ve Horasan bölgesinde hızla yayılmış bu durum uzun vadede İran halkı üstünde ciddi izler bırakmıştır. Ancak geçmişten kalan bazı Âteşgedeler¹²⁹ de varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Özellikle ana yollardan uzak olan Fars, Kirman gibi bölgelerde Zerdüştlük ağır basıyordu. Araplar ise bu bölgelerin dışında kalan Deylem sınırındaki Kazvin, Azerbeycan sınırındaki Erdebil ve Horasan'ın uç bölgelerindeki Merv başta olmak üzere İran şehirlerinin çoğuna garnizonlar kurarak fetih hareketlerini hızlandırmaya çalışıyorlardı. Bu nedenle başta Hemedan, İsfahan ve Istahr gibi Basra ve Kûfe ordugâhlarına yakın şehirler olmak üzere Kum, Kâşân, Kazvin, Rey ve Yezd gibi Orta İran şehirlerine muhacir Arap kabileleri yerleştirilerek Arap kabilelerinin Horasan

¹²⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/342; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 646.

¹²⁸ Esko Naskali, "Sâsânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/176; Ali Aarab, "A Survey of Iran's Social Structure In the Transition from the Sassanid to the Early Islamic Era from the Manuscript and Archaeological Evidence", *Cedrus* 4/ (01 Haziran 2016), 343-344.

¹²⁹ Âteşgede: Ateşe tapanların ibadet ettikleri yer veya mabet. İsmail Parlatır (Ankara: Yargı Yayınları, 2012), "Osmanlı Türkçesi Sözlüğü", 116.

ve Sistan gibi doğu vilayetlere kadar yayılması sağlanmıştır. Gerçekleştirilen iskân politikası esnasında Arap toplumundan kabileler halinde göç edenler olduğu gibi gaza ve cihâd için gelen gaziler, Irak'ta tutunamayan Haricî ve Şîîler de bulunuyordu. İran'a gerçekleştirilen fetih harekâtı ve yapılan iskân politikası, beraberinde bölgeye yeni yerleşenler ile yerlilerin kaynaşması sorununu ortaya çıkarmıştır. Ancak bu durum hiçbir zaman Arapları İran'a muhaceretten alıkoymamış özellikle evlilikler yoluyla tesis edilen akrabalıklar sayesinde bu iki kitle kaynaşmıştır. Böylece bir yandan İslâm Dini ve Arapça İran'da hızla yayılırken, öte yandan Araplar eski İran kültür ve geleneklerinden etkilenmişlerdir.¹³⁰ Kazvin şehrinde artık halk Arap ve Acem karışımından oluşuyordu.¹³¹

Acem ve Arap topluluklara ilaveten Abbâsîler döneminde Türk asıllı Mübarek et-Türkî, Kazvin şehrinde Medine-i Mübârek'i inşa ettirerek buraya Türk mevâliden¹³² askerler yerleştirmiştir.¹³³ Böylece şehirde sadece Acem ya da Arap topluluklar olmayıp üçüncü bir grup olan Türkler de yerleştirilerek denge kurulmaya çalışılmıştır.

Alimlerin Deylemliler oraya girmeden önce cömert, faziletli, seyyid, izzet-i nefis ve himmet sahibi kişiler olarak tanımladığı Kazvin halkı,¹³⁴ Arap, Acem ve Türk topluluklarından oluşuyordu. Bu topluluklara ilaveten şehirde Yahudilerden de az sayıda kişi mevcuttu.¹³⁵

Moğollar zamanında gerçekleşen büyük Türk akınları nedeniyle birden fazla ırkı bir arada barındıran Kazvin nüfusunun büyük bir kısmı Türkçe konuşmuştur.¹³⁶

3.5. Şehirde Bulunan Mahalleler

Hamdullah Müstevfî şehirde bulunan dokuz mahallenin varlığından söz ederken bunlardan yedi tanesinin ismini zikretmiştir. O bu mahallelerin isimlerinin Ebher, Ardak, Rey, Samegan, Destcerd, Dezec ve Cûsek olduğunu belirtmiştir.¹³⁷ Hamdullah

¹³⁰ Özgüdenli, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 13.

¹³¹ Ya'kubî, *el-Büldân*, 1/77.

¹³² Arap olmayan müslüman halklar için kullanılan bir teim. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

¹³³ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 315; Râfiî, *et-Tedvîn fî Ahbari Kazvin*, 42-43; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/343.

¹³⁴ İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 361; el-İdrîsî, *Nuzhetü'l Müştâk fî İhtirâku'l Âfâk*, 2/676.

¹³⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 663.

¹³⁶ Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 430.

¹³⁷ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 632.

Müstevfî Kazvin’de bulunan bu mahallelerden bahsettikten sonra Râh-i Rey, Ardak ve Şehrîstan mahalleleri hakkında da bilgiler vermektedir.

Râh-i Rey: Kazvin’in doğusunda bulunur.¹³⁸

Ardak: Kazvin’in batısında bulunur.¹³⁹

Şehrîstan: Kazvin’in kuzeyinde bulunur.¹⁴⁰

Medine-i Mûsâ: Mûsâ el Hâdî tarafından Dezec ve Cûsek mahalleleri içerisinde kurulmuştur.¹⁴¹

Medine-i Mübârek: Mübâarek et-Türkî tarafından Destcird ve Dezec mahalleleri arasında kurulmuştur. Burası Mübârek-Âbâd ismiyle de bilinmektedir.¹⁴²

Dezec: Medine-i Mûsâ’nın kurulduğu büyük bir mahalledir. Mahallenin içerisinde Salihlerin ve şeyhlerin mezarlarının olduğu bir kabristan vardır.¹⁴³

Cûsek: Şehrînin dışında bulunur. Bu mahallede Kubur-i Şüheda (şehitler mezarlığı) denilen bir mezarlık bulunmaktadır.¹⁴⁴

Destcird: Medine-i Mübârek’i içine alan mahallede seyitlerin bulunduğu bir mezarlık ve Kûhek denilen bir tepe vardır.¹⁴⁵

Dehek: Mahalle içerisinde Dehek isminde bir camisi vardır.¹⁴⁶

Sâmegân: Şehrînin doğusunda bulunan mahallenin başında Mescid-i Kadî İsmail-i Mâkî adında bir cami inşa edilmiştir.¹⁴⁷

Bazar Mahallesi: Mescid-i Bemyân bu mahallede inşa edilmiştir.¹⁴⁸

Râh-i Rey, Ardak ve Şehrîstan mahalleleri şehrîstan denen Kazvin’in iç kısmında bulunurken; Medine-i Mûsâ, Medine-i Mübârek, Dezec, Cûsek, Destcird ve Dehek

¹³⁸ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

¹³⁹ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

¹⁴⁰ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

¹⁴¹ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 631.

¹⁴² Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 631.

¹⁴³ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 639.

¹⁴⁴ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 635,639.

¹⁴⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 639.

¹⁴⁶ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

¹⁴⁷ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

¹⁴⁸ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

şehristan'ın dışında bulunan mahallelerdir. Zikredilen diğer mahallelerin ise konumu tam olarak tespit edilememiştir.

I. BÖLÜM

SELÇUKLULARIN FETHİNE KADAR KAZVİN'İN SİYASİ DURUMU

1.1. Dört Halife Döneminde Kazvin (632-661)

Hız. Peygamberin vefatının ardından başlayan ve yaklaşık olarak 30 yıl kadar süren döneme “dört halife” dönemi denilmiştir. Bu dönem içerisinde dahili problemlerin çözülmesinin yanında bilhassa Hız. Ömer döneminde Sâsânîlere karşı fetih hareketleri gerçekleştirilerek Arap yarımadasının dışına yayılma politikası gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Sâsânîlerle ilk karşılaşma Müslümanların hezimete uğrayarak Sâsânîlere karşı mağlup olduğu Köprü Savaşı (13/634) ile olmuştur. Müslümanlar mağlubiyetle çıktıkları bu savaşın ardından hedeflerinden vazgeçmeyerek 15/636 yılında Kâdisiye’de tekrar Sâsânîlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanan Kâdisiye Savaşı¹⁴⁹ onların İran toprakları üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamasına neden olmuştur. Kâdisiye Savaşıyla kazanılan başarının ardından Müslümanlar İran topraklarında ardı ardına zafer kazanmışlardır. Bu bağlamda gerçekleşen Celûlâ Savaşı (16/637)¹⁵⁰ ve son olarak gerçekleşen Nihâvend Savaşıyla (21/642)¹⁵¹ İran topraklarında dengeler değişmiş Müslümanların İran topraklarında hâkimiyet sahaları hızla genişlemiştir. Nitekim Nihâvend mağlubiyetinden sonra İran’ın son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd 31/651 yılına kadar resmen hükümdar olarak kalmış olsa da bir müddet sonra Fars’ın doğusuna çekilmiş ve 32/652 yılında Merv’de öldürülmüştür. Böylece Müslümanlar karşısında mukavemet gösterecek büyük ve sistemli bir güç kalmamış, Müslüman orduları bölgede ancak yerel direnişlerle karşılaşmışlardır.¹⁵²

Bu dönem İran fetihlerini gerçekleştirmek üzere Hız. Ömer Kûfe valisi Muğire b. Şu’be’yi görevlendirmiştir. Muğire b. Şu’be bu amaçla emri altındaki komutanlara çeşitli şehirlerin fethini emretmiştir. Muğire b. Şu’be’nin görevlendirdiği

¹⁴⁹ Müslümanlara Kuzey Irak ve İran bölgelerinin kapılarını açan meydan savaşıdır. Hayrettin Yücesoy, “Kâdisiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/136.

¹⁵⁰ Hız. Ömer döneminde Irak’ta Müslümanların Sâsânîler’e karşı kazandığı meydan savaşıdır. Mustafa Fayda, “Celûlâ Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/272.

¹⁵¹ Hız. Ömer dönemi Müslümanlarla Sâsânîler arasında geçen ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan savaştır. Bu savaş sonrasında Sâsânîler toparlanamamış ve İran şehirlerinin çoğu fethedilmiştir. Birçok İran şehrinin kolayca fethedilmesine sebep olmasından dolayı bu savaşa “fethu’l-fütûh” da denilmiştir. İbrahim Sarıçam, “Nihâvend Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/98.

¹⁵² Fatih Topaloğlu, “İran Coğrafyasının Şiileşme Süreci ‘İlk Dönem, Emevîler, Abbâsîler’”, *e-makâlât VI/* (2013), 45-46.

komutanlardan biri de el-Berâ b. Âzib'dir. Emir üzerine Berâ b. Âzib, Kazvin'in fethini gerçekleştirmek için yanında bulunan Hanzala b. Zeydi'l-Hayl ile harekete geçmiştir. Onlar Kazvin şehrine ulaşmadan önce yol üzerindeki Ebher Kalesini¹⁵³ muhasara etmişlerdir. Bu kale Acemler tarafından inek derileri ve yün ile set yaptıkları kuyuların yanında inşa edilmişti. Kalede bulunan Ebher halkı kaleyi teslim etmek istememiş ve bir müddet Berâ b. Âzib'e karşı savaşmışlardır. Ancak Müslüman ordusuna güç yetiremeyeceklerini anlayınca Berâ b. Âzib'den eman dilemişlerdir. Bunun üzerine Berâ b. Âzib onlara Huzeyfe b. Yemân'ın Nihâvend halkına verdiği gibi eman vermiş ve onlarla barış imzalamıştır. Berâ b. Âzib, Ebher halkıyla barış imzaladıktan sonra Kazvin'e doğru hareket etmiştir. Kazvin halkı Müslümanların üzerlerine geldiğini haber alınca Deylemlilerden yardım istemişler, Deylemliler de Kazvin halkına yardım edeceklerini söylemişlerdir. Ancak onlar söz vermelerine rağmen Müslümanlar Kazvin'e ulaşınca Kazvin halkını yalnız bırakmış ve onlara yardım etmemişlerdir. Kazvin halkı bir müddet Berâ b. Âzib ve askerlerine karşı koymaya çalışmışlarsa da bir süre sonra Ebher halkı ile yapılan anlaşma gibi barış anlaşması imzalamayı istemişlerdir. Böylece Kazvin şehri Hz. Ömer döneminde Berâ b. Âzib komutasındaki askerler tarafından fethedilmiştir. Berâ b. Âzib Kazvin şehrini aldıktan sonra Deylem üzerine de sefer düzenleyerek onlarla vergi ödeyinceye kadar savaşmış daha sonra Cilan, el-Beben ve Taylesan üzerine yürümüştür. O, buradan Zencan'a gitmiş ve orayı da savaş yoluyla ele geçirmiştir.¹⁵⁴

Kazvin şehrinin alınması ve halkının Müslüman olup olmaması konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Bir rivayete göre Kazvinliler, Basra Esaviresi gibi, İslâmiyet'i kabul edip istedikleriyle beraber olmak şartıyla kalelerinden inmişlerdir. Onlar daha sonra Kufe'ye yerleşerek Zühre b. Hüveyye ile anlaşmışlardır. Bu nedenle kendilerine Hamrâu'd-Deylem (Kırmızı Deylemler) denilmiştir.¹⁵⁵ Diğer bir rivayete göre ise,

¹⁵³ Şapur Zü'l-Ektaf tarafından yapılan ve o güne kadar zaptedilemez bir kaleydi. Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, 1/557.

¹⁵⁴ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 313-314; Râfiî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/61; Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1/83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2/426; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 170.

¹⁵⁵ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 313.

onlar Müslüman olarak kendi yurtlarında kalmışlardır. Bu nedenle Kazvin toprakları öşür¹⁵⁶ arazisi olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁷

Diğer bir rivayette ise Kazvin'i Berâ b. Âzib ile Zeydi'l-Hayl et-Tayî almıştır. Müminlerin emîri Ömer b. el Hattâb zamanında oranın adı Hisar-i Şehristân-i Şapurî idi. Orada bulunan halk, Müslümanlarla mücadele ediyordu. Müslümanlar bu mücadeleler sırasında onlara “*Müslüman olun veya cizye¹⁵⁸ verin*” diye haber gönderdiler. Ancak onlar bu durumu kabul etmemiş ve kalenin üzerinden “*Müslüman değiliz!*” diye bağırılmışlardır. Bunun üzerine Müslümanlar onların çıkış yolunu kapatarak kuşatmaya devam etmişlerdir. Kuşatma dayanılmaz bir hal aldığında onlar barış yapmak zorunda kalarak Müslüman olmuş gibi davranmışlardır. Fakat Müslümanlar gittikten sonra sapıklığa ve Mecusîliğe geri dönmüş ve bunun üzerine Kesir b. Şihab el-Haris'in komutasında başka bir İslâm ordusu, ikinci defa gelerek şehri tekrar almıştır. Böylece yine müminlerin emîri Hz. Ömer zamanında Kazvinliler Müslümanlığı içtenlikle kabul etmişlerdir. Nihayetinde Kazvin şehri ve Kakzan mahallesi öşür, Deştebi mahallesi haraç¹⁵⁹ vermiştir. Kakzan ve Deştebi yöreleri Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Urve İbn Zeydi'l Hayl et-Tayî tarafından alınmıştır.¹⁶⁰

Müslümanlar İran'da gerçekleştirdikleri başarılı fetihler sonucunda Kazvin, Erdebil ve Merv başta olmak üzere İran'ın birçok şehrine garnizonlar kurarak bu garnizon şehirlere Arap kabileler yerleştirmişlerdir. Bu doğrultuda Berâ b. Âzib, aralarında Tuleyha b. Huveylid el-Esedî'nin de bulunduğu beş yüz Müslümanı Kazvin'e yerleştirmiş onlara kimsenin üzerinde hakkı olmayan toprakları, iktâ¹⁶¹ olarak vermiştir.¹⁶² Berâ'nın uyguladığı bu iskân politikasıyla araziye ekip biçen kabile mensupları şehrin gelişmesini ve sulama yoluyla arazilerin verimli hale gelmesini

¹⁵⁶ Öşür: Toprak ürünlerinden onda bir oranında alınan zekat. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, “Öşür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/97.

¹⁵⁷ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 313; Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, 1/557.

¹⁵⁸ Cizye: İslâm devletinin gayri müslim halkın erkeklerinden aldığı baş vergisi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42.

¹⁵⁹ Haraç: Toprak vergisi. Ayrıntılı bilgi için Bkz Cengiz Kallek, “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/71.

¹⁶⁰ Râfî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/45; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 633.

¹⁶¹ Kamu yönetimi kullanımında bulunan arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme ve faydalanma hakkının kişilere verilmesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/43.

¹⁶² el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 313.

sağladıkları gibi yeni ikamet yerlerinin inşasına da katkıda bulunmuşlardır. Berâ'nın bu girişimi Kazvin şehrini ordugâh şehri olmaktan çıkararak aynı zamanda onun çarşı-pazarı, ekim alanları ve normal yaşantısı olan bir şehir haline gelmesinin yolunu açmıştır.¹⁶³ Böylece Müslümanlar fethettikleri topraklarda iskân politikası uygulayarak gelecek fetihlere hazırlık yaptıkları gibi sınırlarını korumayı da amaçlamışlardır.

Fetih sonrası Kazvin halkı normal yaşantısına dönse de farklı kültürlerin kaynaşması düşünüldüğü kadar kolay olmamış uzun müddet iki topluluk arasında düşmanlık sürmüştür. Öyle ki İranlılar, Arapları Medain ve Sistan'da şeytanın müritleri olarak görmüş hatta Kum'da olduğu gibi bazen onları taşlama yoluna gitmişlerdir. Ancak İranlıların bu tutumu Müslüman Arapları İran'a olan muhaceretinden alıkoymamıştır. Bilhassa zamanla gerçekleşen evlilikler bu iki toplumun kaynaşmasını kolaylaştırmıştır.¹⁶⁴

Kazvin fethedildikten sonra şehre sırasıyla Ebû Ducâne Simak b. Hareşetü'l-Ensârî ve Kesir b. Şihâb el-Hârisî vali olarak atanmıştır.¹⁶⁵ Hz. Ömer'den sonra halife olan Osman b. Affan döneminde ise Kûfe valiliğine atanan Velîd b. Ukbe, Kazvin'in yanı başında bulunan Deylem üzerine seferler düzenlemiştir. Velîd b. Ukbe'den sonra Kûfe'ye vali olan Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye de valiliği sırasında Deylem üzerine sefer düzenlemiştir. Sa'îd b. el-Âs sadece Deylem üzerine yürümekle kalmamış aynı zamanda Kazvin'de imar faaliyetlerinde bulunarak buranın şehir haline gelmesine de katkı sağlamıştır. İlavaten bu dönem Kûfeliler sınır şehri olan Kazvin'de mal ve mülk edinmişlerdir.¹⁶⁶

Dört halife dönemi boyunca Kazvin şehrine olan ilgi ve alaka Müslümanların zor anlarında dahi devam etmiştir. Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî, Halef b. Temim, Zaide b. Kudâme ve İsmail b. Mürre el-Hemezânî'den rivayetle Siffîn savaşı esnasında bir grup savaş konusunda çekimser olduğunu halifeye iletince Ali b. Ebî Tâlib (r.a.): *"Sizlerden birisi, bizimle beraber Muaviye'ye karşı savaşmayı istemezse, atasını alsın ve Deylem'e gitsin ve onlarla savaşsın!"* demiştir. Bunun üzerine İsmail b. Mürre el-

¹⁶³ Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 108.

¹⁶⁴ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 313; Özgüdenli, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 13.

¹⁶⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 646.

¹⁶⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 314; Râfiî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/42; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/343.

Hemezanî kendisiyle birlikte dört veya beş bin kişinin Deylem'e gittiği bilgisini verir. Bu konuda diğer bir rivayette Abdullah b. Salih el-İclî tarafından söylenmiştir. Bu rivayete göre: *Ali (r.a.), er-Rabi' b. Huseym es-Sevrî'yi Deylem'e savaşa gönderdi. O, Müslümanlardan dört bin kişinin başında ona bayrak verdi.*¹⁶⁷

İç karışıklıkların hâkim olduğu bir dönem olan Hz. Ali döneminde Kazvin şehrinde sırasıyla Rebi' b. Heysem el-Kufî, Ebû'l-Arif el-Ercehî, Murre b. Şerâhil el-Hemedanî, Ubeyde b. Amrû's-Selmanî ve Karta b. Ertât vali olarak görev yapmışlardır.¹⁶⁸ İlâveten bu dönem Kazvin'e vali olan Rebi' b. Heysem el-Kufî kendi adıyla da şehirde bir cami yaptırmıştır.¹⁶⁹

Hz. Ömer döneminde ele geçirilen Kazvin hilafet dönemi içerisinde merkezi yönetim tarafından atanan birçok idareci tarafından yönetilmiştir. Ancak onun sınır şehri ve merkeze oldukça uzakta olması şehre ilave yapılar eklense de istenilen değişikliklerin yapılmasını engellemiştir. Bu nedenle Kazvin dört halife dönemi boyunca bir ordugâh şehir olmaktan öteye gidememiştir.

1.2. Emevîler Döneminde Kazvin (661-750)

Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Hz. Hasan'dan halifeliği almasıyla yönetime geçen Emevîler yaklaşık bir asır yönetimde kalarak Mervan b. Muhammed'in öldürülmesine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁷⁰

Dört halife döneminde Kazvin şehrinin alınmasıyla Deylem üzerine düzenlenen seferler yönetimin Emevîlere geçmesiyle devam etmiştir. Bilhassa Abdülmelik b. Mervân döneminde Deylem üzerine daha sistemli seferler düzenlenmeye başlanmıştır. Bu amaçla Irak ve Horasan bölge valisi Haccac b. Yusuf es-Sakafî, valiliği sırasında Kazvin bölgesini daha iyi tanımak adına huzuruna gelen bir grup Deylemliden ülkelerinin ova, dağ, tepe ve geçit güzergahlarını gösteren bir harita çizmelerini istemiştir. Deylemliler, Haccac b. Yusuf'un bu isteğini yerine getirerek haritayı çizmiştir. Harita ile bölge hakkında daha fazla bilgi sahibi olan Haccac b. Yusuf Deylemliler üzerine bir grup asker göndermiş ancak bu seferden herhangi bir sonuç alamamıştır. O, daha sonra Kazvin şehrinin yöneticisi olarak oğlu Muhammed'i atamış

¹⁶⁷ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 314.

¹⁶⁸ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 646.

¹⁶⁹ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 314.

¹⁷⁰ Adem Apak, *Ana Hatlılarıyla İslam Tarihi (Emevîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 32.

ve onun Deylem üzerine seferler düzenlemesini istemiştir. Emir üzerine Muhammed de Deylem'e seferler düzenlemiş ancak düzenlediği bu seferlerde başarı elde edemeyerek Kazvin şehrine geri dönmüştür. O, Kazvin'e döndükten sonra şehirde Tûs isminde bir cami inşa ettirmiştir.¹⁷¹

Haccac b. Yusuf'un ardından Irak ve Horasan bölge yöneticiliğine sırasıyla Yezid b. Muhalleb, Kuteybe b. Müslim ve Nasr b. Seyyar gelmiştir. Bölge yöneticileri değiştikçe uç şehir olan Kazvin'in yönetimine de başa gelen bölge yöneticilerin adamları getirilmiştir.¹⁷² Bu durum kazvin şehrinde gereken istikrarın sağlanamayıp saldırıya açık hale gelmesine neden olmuştur. Yönetim Kazvin'i geliştirmek ve Deylemliler'in saldırılarından korumak amacıyla birçok önlem almıştır. Ancak iç karışıklıkların yoğun olduğu bu dönemde Deylemlilere karşı alınan önlemler, yaptırımlar ve mücadeleler yeteri kadar etkili olmamış ki kaynaklarda 81/700-701 tarihli olaylar arasında Deylemlilerin Kazvin'e olan bir gece baskınından bahsedilir. Bu tarihlerde başarılı ve cesur bir süvari olan Muhammed b. Ebî Sebre yanında bulunan bir grup ile sınır koruyuculuğu yapıyordu. O, yanında bulunan topluluk ile Kazvin şehrine gitmiş ve şehre vardığında insanların sınırlarda nöbet tutarak gece gündüz uyumadığını görmüştür. Bunun üzerine Muhammed b. Ebî Sebre onlara "*Düşmanlarınızın topraklarınıza girip size saldırmasından mı korkuyorsunuz?*" diye sordu. Halk evet cevabını verince Muhammed b. Ebî Sebre onlara kapılarını açıp beklemelerini söyledi. Bu durum Deylemlilere ulaştınca onlar şehre girerek evlere saldırdılar. Bunun üzerine Muhammed b. Ebî Sebre kapıların kapatılmasını emretti. Muhammed b. Ebî Sebre'nin isteği üzerine Kazvin halkı kapıları kapattı. Böylece şehre giren Deylemliler kapana kısıldı. Muhammed b. Ebî Sebre içeride bulunan bütün Deylemlileri öldürdü. Deylemliler aldıkları bu ağır hezimet sonrasında uzun müddet Kazvin şehrine saldıramadı.¹⁷³

Deylemlilerin aldığı bu ağır darbe onların Kazvin'e karşı düzenledikleri saldırıların önüne geçmemiş bir müddet sonra Deylemliler tekrar Kazvin şehrine saldırılar düzenlemeye başlamışlardır. Deylemlilerin Kazvin'e düzenlediği baskın ve

¹⁷¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 1/546-547.

¹⁷² Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 646; Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 431.

¹⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4/197; ez-Zâhirî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 1/203.

saldırıları her ne kadar engellenmeye çalışılmışsa da bu konuda kesin bir sonuca ulaşılammıştır.¹⁷⁴

Bu dönem Deylemliler üzerine düzenli seferler gerçekleştirilmiş olsa da Kazvin'e düzenlenen saldırılar engellenememiştir. İlâveten yapılan her saldırı ve ardından düzenlenen her seferde Kazvin askerî üs olarak kullanılmıştır. Bu nedenle Emevîler döneminde bina edilen birkaç yapıya ilâveten Kazvin ordugâh şehir olmaya devam etmiştir.

1.3. Abbâsîler Döneminde Kazvin (750-1258)

Emevî yönetiminden memnun olmayan etnik ve siyasî unsurların harekete geçmesiyle başlayan Abbâsî ihtilal hareketi hızla yayılarak İslâm topraklarına hâkim olmaya başladı (132-133/750). Bu süreç içerisinde Abbâsî yönetimi altına giren şehirlerden biri olan Kazvin'de de askerî harekâtlar hız kesmeden devam etmiş ve yeni askerî binalar yapılmasına neden olmuştur.

Abbâsîler bölgede hâkimiyet kurduktan bir müddet sonra dahili problemlerle mücadele etmeye başlamıştır. Bu minvalde yönetime karşı başlatılan geniş çaplı ilk isyan Halife Mansur döneminde (136-158/745-775) Ebû Müslim-i Horasânî'nin öldürülmesi sebebiyle ortaya çıkmıştır. Ebû Müslim el-Horasânî adı altında ortaya çıkan isyanlardan ilki Sinbad tarafından Horasan'da başlatılmıştır (137/754-755). Sinbâd'ın Ebû Müslim'in intikamını almak adı altında başlattığı bu isyana Taberistan, Cibâl ve Deylem'den çok sayıda insan katılmıştır. Bu nedenle isyan Kazvin de dahil olmak üzere Cibâl bölgesindeki hemen her şehri etkilemiştir. Bunun üzerine Halife Mansur Cibâl bölgesinde yayılan bu isyanı bastırmak üzere Cumhûr b. Merrâr el-İclî'yi çok sayıda askerle göndermiştir. Nihayetinde her iki ordu Rey ile Hemedan arasında karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta Sinbâd, askerlerinin büyük bir kısmını kaybederek Taberistan'a doğru çekilmiştir. Ancak Taberistan'ın idarecisi Sinbâd'ın bölgeye girmesini engelleyerek onu öldürmüştür.¹⁷⁵ Abbâsî idaresini tehdit eden bu isyanın

¹⁷⁴ Özgüdenli, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 12; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 27.

¹⁷⁵ Ali b. Hüseyin Me'sûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, thk. Kemal Hasan Merî' (Beyrut: Mektebetü'l Asriyye, 2005), 3/244; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/113-114.

bastırılmasından sonra Sinbâd'ın taraftarları Kazvin ve Rey bölgesinde h.5. asra kadar “Sünbâziyye” ismiyle varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁷⁶

Yine Halife Mansur döneminde 143/760 yılında Kazvin ile Deylemliler arasında büyük bir çatışma meydana gelmiş ve bu çatışma sonucunda çok sayıda Müslüman öldürülmüştür. Halife Mansur bu durumdan haberdar olunca Muhammed b. Ebû'l-Abbas es-Seffah'ın komutasında Kûfe, Basra, Musul ve Cezîre'den çok sayıda askerden müteşekkil bir orduyu Deylem'e gaza etmekle görevlendirmiştir (144/761-762).¹⁷⁷ Kaynaklarda bu seferin sonucu hakkında herhangi bir neticeden bahsedilmemesi ve Deylemlilerin genelde Müslümanlar özelde Kazvin üzerine yaptığı saldırıları devam ettirmesi, yapılan seferin Deylemliler'i Kazvin bölgesinden uzaklaştırmaktan ileriye gidemediğinin bir göstergesidir.

Halife Mûsâ el-Hâdî dönemine gelindiğinde ise Kazvin'de imar faaliyetleri yoğunlaşmış bu faaliyetlere bağlı olarak Kazvin'in demografik yapısında değişimler meydana gelmiştir. Mûsâ el-Hâdî halifeliği esnasında Rey'e giderken kılık değiştirerek Kazvin'e gelmiş ve validen halkın savaşa hazırlanmaları için çağrıda bulunmasını istemiştir. Bu sırada halife yüksekçe bir yere çıkarak halkın bu çağrıya olan tepkisini gözlemlemiştir. Yaptığı gözlem sonucunda Mûsâ el-Hâdî, halkın çağrıya olan inisiyatifini beğenerek burada bir şehir yapılmasını emretmiştir (168/784).¹⁷⁸ Halife Medine-i Mûsâ adıyla inşa edilen bu şehre adamlarını yerleştirmiştir. İlâveten Halife Mûsâ el-Hâdî şehrin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Rüstembâz denilen bir arazi satın alarak vakfetmiştir. Râfîî, Erad Berse'nin de buranın ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakfedildiği bilgisini vermektedir.¹⁷⁹ Halife Hâdî'nin kölesi Mübârek et-Türkî de bu hudutta başka bir şehir kurmuştur (176/786). Halife Hâdî'nin Musa şehrine Arap muhacirleri yerleştirmesinin ardından Mübârek et-Türkî'nin de kurduğu Mübârek adındaki şehre kendi soydaşlarını yerleştirmesiyle Kazvin şehrinde Araplar ve İranlılara ilâveten Türklerin varlığına da rastlanılmıştır. Şehirde imar faaliyetlerinin yoğun olduğu

¹⁷⁶ Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, 44.

¹⁷⁷ Râfîî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/136.

¹⁷⁸ Râfîî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/42.

¹⁷⁹ Râfîî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/43.

bu dönemde Kazvin topraklarını Musa el-Hâdî'nin azatlısı Ömer er-Rûmî yönetmekteydi. Ömer er-Rûmî'den sonra yönetime Muhammed b. Amr geçmiştir.¹⁸⁰

Halife Mûsâ el-Hâdî döneminde başlayan imar faaliyetleri ve yenilikler, Halife Hârûn Reşîd (170-193/786-809) döneminde de artarak devam etmiştir. Halife Hârûn Reşîd, Rafî b. Leys'in Horasandaki isyanını bastırmak üzere düzenlediği sefer sırasında Hemedan'a varınca Kazvin halkı halifenin huzuruna gelmiş ve Deylemliler tarafından uğradıkları saldırıları ve çektikleri sıkıntıları halifeye arz etmişlerdir. Halk daha sonra halifeden, durumlarını yeniden gözden geçirmesini ve topraklarının gelirlerinden alınan onda bir verginin azaltılmasını istemişlerdir. Kazvin halkının bu isteği üzerine halife de şehrin yıllık vergi miktarının on bin dirhem olmasını emrederek topraklarını mukataa¹⁸¹ usulüne tabi tutmuştur. Buna ilaveten şehre bir cami yapılmasını Musa ve Mübârek şehirlerinin etrafına ise duvar örülmesini emretmiştir.¹⁸² Hârûn Reşîd vergiyi azaltıp Kazvin halkını ekonomik olarak rahatlatırken Kazvin'in etrafına da sur inşa edilmesini emretmiştir. Böylece o Deylemliler tarafından sürekli bir saldırı ve yağma altında bulunan şehri saldırılardan korumayı amaçlamıştır. Zira bu durum şehirde üretim yapılmasını engellediği gibi ekonomik yönden gerilemesine de neden olmaktadır.

Hârûn er-Reşîd şehre yaptırdığı bu yapılara ilaveten oğlu el-Kasım'ı da Cürcân, Taberistan ve Kazvin valisi olarak atayarak bölge yönetimini güçlendirmiştir. Kasım'ın bölge valisi olduğu sırada Zencan halkı, huzuruna gelerek serserilerin hırsızlıklarından, valilerin zulmünden şikâyet etmişlerdir. Onlar bu durumdan korunmak için vali adına alım-satım senedi yazarak çiftliklerini Kasım'a verdiler. Böylece onlar valinin ve aynı zamanda devletin çiftçileri olarak hizmet ettiler.¹⁸³

Bunlara ilaveten bu dönem bir kısmı Rey diğer kısmı Hemedan'a ait olan Desteba toprakları Benî Temîm kabilesinden Ebû Mâlik künyeli Halid ibn Hanzala tarafından

¹⁸⁰ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 315; Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/57; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/343; Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 431.

¹⁸¹ Mukataa: Verginin belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşarak ödenmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Mukataa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/129.

¹⁸² el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 315; Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, 1/559; Râfîî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 4/187; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 4/343; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 244-245; Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 431.

¹⁸³ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 315; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 631-632; Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 431.

Kazvin topraklarına katılmıştır.¹⁸⁴ Hamdullah Müstevfî Kazvin'e eklenen kısımlar hakkında Destebanın Hemedan'a ait olan kısımlarından Beşâriyât ve Deştebî'nin bazı kısımları, Ebher'e bağlı Kâkızan'ın bir kısmı, Ebherrud ve Velan Merz nahiyeleri olduğu bilgisini verir.¹⁸⁵ Böylece küçük bir ordugah şehir olarak kurulan Kazvin bu eklemelerle büyük bir vilayet haline gelmiştir.

Hârûn Reşîd tarafından 176/792-793 yılında Cibâl, Taberistan ve Azerbaycan bölgelerinin yönetimine Fadl b. Yahyâ el-Bermekî atanmıştır.¹⁸⁶ Bu yıl Yahyâ b. Abdullah'ın Deylem'de isyan çıkarması üzerine Fadl b. Yahyâ Kazvin'e gelmiştir. Fadl b. Yahyâ burada Deylem melikinın yardımıyla isyanı bastırıp Yahyâ b. Abdullah'a eman vererek Kazvin'den çıkarmış ve Bağdat'a götürmüştür.¹⁸⁷

Halife Hârûn Reşîd daha hayatta iken iki oğlu Muhammed (Emîn) ve Abdullah'ı (Me'mûn) sırasıyla veliaht tayin etmiştir (186/802). O, Emîn'i Irak, Suriye ve Mağrib bölgelerinin son sınırına kadar olan alana vali tayin ederken, içerisinde Cibâl bölgesinin de bulunduğu Hemedan'dan itibaren doğu bölgesinin son sınırına kadar olan bölgeye de Me'mûn'u vali tayin etmiştir.¹⁸⁸

Hârûn Reşîd'in 3 Cemâziyülahir 193 (25 Mart 809)'te Tus şehrinde vefatının¹⁸⁹ ardından onun vasiyeti gereği Emîn halife olmuştur (193-198/809-813). Babasının vefatı sırasında Horasan'da bulunan Me'mûn daha sonra da burada kalmaya devam etmiştir. Ancak Halife Emîn hilâfet makamına gelmesinden bir müddet sonra Horasan'da günden güne güçlenen kardeşi Me'mûn'a karşı tedbirler almaya başlamıştır. Bu amaçla O, Me'mûn'dan kendisine verilen silahların ve hazinenin teslimini istemiştir. İlaveten Halife Emîn veziri Fadl b. Rebî'nin telkinleriyle Me'mûn'un isminin hutbelerde okunmasını yasaklayarak onu veliahtlıktan azletmiştir. Ardından Halife Emîn oğlu Mûsa'yı veliaht ilan etmiş (195/809-810) ve Me'mûn ile savaşmak üzere Ali b. İsâ Mahan komutasında bir ordu göndermiştir. Buna ilaveten Halife Emîn Nihâvend, Hemedan, Kum, Isfahân ve Cibâl bölgesinin hepsini Ali b. İsâ'ya iktâ olarak

¹⁸⁴ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 315; Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, 1/560; Râfiî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/47; Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 2/454.

¹⁸⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 633-634.

¹⁸⁶ Râfiî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 4/31.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 291; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 644.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/325.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/352.

vermiştir.¹⁹⁰ Halife Emîn'in uyguladığı bu kararlar iki kardeş arasında iktidar kavgasının başlamasını kaçınılmaz kılmıştır.

Me'mûn, Halife Emîn tarafından üzerine gönderilen Ali b. İsâ komutasındaki orduya karşı Tâhir b. Hüseyin'i görevlendirmiştir. Rey civarında karşı karşıya gelen iki ordu arasında çok şiddetli bir savaş vuku bulmuştur. Yapılan bu savaş sonucunda Ali b. İsâ öldürülüp ordusu hezimete uğratılırken Tâhir b. Hüseyin komutasında bulunan Halife Me'mûn'un ordusu galibiyet kazanmıştır.¹⁹¹ Tâhir b. Hüseyin'in Ali b. İsa'yı mağlup etmesi ve bu mücadele sonucunda Ali b. İsâ'nın öldürülmesi üzerine Halife Emîn, Tâhir b. Hüseyin'e karşı Dinever Valisi Abdurrahman b. Cebele'yi görevlendirmiştir. Tâhir b. Hüseyin, Abdurrahman b. Cebele ile aralarında birden fazla geçen savaşın ardından geri çekildiği Hemedan'da Abdurrahman b. Cebele'yi kuşatmıştır. Tâhir b. Hüseyin'in günden güne kuşatmanın şiddetini arttırması ve uzun süre devam ettirmesinden dolayı Abdurrahman b. Cebele korkuya kapılarak Tâhir b. Hüseyin'den eman dilemiş ve Abdurrahman b. Cebele'de bu isteğe olumlu cevap vererek Hemedan'dan ayrılmıştır.¹⁹²

Tâhir b. Hüseyin, Hemedan kuşatmasında olduğu sırada Kazvin şehrinde bulunan Emîn'in komutanlarından Kesîr b. Kâdire'nin arkadan gelip onu hazırlıksız yakalamasından endişe duymuş bu nedenle iki bin kişilik bir kuvvetle Kazvin'e doğru hareket etmiştir. Kesîr b. Kâdire, Tâhir b. Hüseyin'in üzerine geldiğini haber alınca kalabalık bir askerî kuvvete sahip olmasına rağmen Kazvin şehrini boşaltmıştır. Bu nedenle herhangi bir mukavemetle karşılaşmayan Tâhir şehre kolayca girmiş ve ele geçirmiştir. Arkadaşlarından birini Kazvin'e yönetici olarak bırakan¹⁹³ Tâhir b. Hüseyin Kazvin'in çevresinde bulunan nahiyelerdeki Emîn'in yöneticilerini de kovarak bölgede hâkimiyet sağlamıştır (195/810-811).¹⁹⁴

¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/371.

¹⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/371-376.

¹⁹² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 4/65; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/376.

¹⁹³ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târih-i et-Taberî* (Beyrut: Dârü'l-Terâs, 1967), 8/416; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/376-377.

¹⁹⁴ Taberî, *Târih-i et-Taberî*, 8/415; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 4/65; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Târihu'l-İslâm ve-vefayâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmurî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993), 13/30; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 14/63.

Böylece Halife Emîn döneminde Kazvin şehrinin bulunduğu Cibâl bölgesi yönetimi, ilk önce Bermekîler'e verilirken daha sonra Ali b. İsa b. Mahan'a ondan sonra da yapılan savaş sonucunda Tâhirîlere geçmiştir.¹⁹⁵

1.3.1. Tâhirîlerin Kazvin'de Hâkimiyeti (821-873)

Vezir ve komutanların da müdahil olduğu yaklaşık olarak üç yıl kadar devam eden Emîn-Me'mûn mücadelesinde Emîn'in katlinden sonra Me'mûn adına biat alındı (198-218/813-833).¹⁹⁶ Yapılan mücadeleler esnasında Tâhir b. Hüseyin, Emîn-Me'mûn mücadelesinde Emin'in komutanlarından önce Ali b. İsa'yı ardından da Abdurrahman b. Cebele'yi mağlup etmesiyle dikkatleri üstüne çekmiştir. Bu durum vezir Fazl b. Sehl tarafından hoş karşılanmamıştır. O, Tâhir b. Hüseyin'in nüfuzunun artmasından endişe duymuş bu nedenle onu merkezden uzaklaştırarak Rakka merkezli el-Cezîre, Suriye, Mısır ve Mağrib bölgelerine atanmasını sağlamıştır. (198/814). Tâhir b. Hüseyin bir müddet atandığı bölgede yönetim görevini sürdürdükten sonra Halife Me'mûn tarafından Bağdat sâhibü's-şurtalığın¹⁹⁷ getirilmiş (204/819), Rakka bölgesi valiliğine ise Tâhir b. Hüseyin'in oğlu Abdullah b. Tâhir atanmıştır.¹⁹⁸ Bir süre bu görevde kalan Tâhir b. Hüseyin daha sonra Halife Me'mûn tarafından Horasan valiliğine tayin edilmiştir (205/821).¹⁹⁹ Böylece Horasan bölgesinde Tâhirîler hânedanının ilk temelleri atılmış oldu.

Abbâsîler döneminde ortaya çıkan diğer bir dini-siyasî başkaldırı Bâbek el-Hürremî isyanıdır. Bu isyan ilk olarak Halife Me'mûn döneminde Azerbaycan bölgesinde ortaya çıkmıştır (201/816). Bâbek, üzerine gönderilen Abbâsî komutanlarını bertaraf ederek Azerbaycan bölgesinde ortaya çıkan isyanın Cibâl bölgesini de içine alacak şekilde yayılmasına neden olmuştur. Bu isyanlarda 209/824 yılında Ermenistan ve Azerbaycan valiliğine nasbedilen Züreyk b. Ali b. Sadaka'nın başarısız olması nedeniyle Me'mun onun yerine Muhammed b. Humeyd et-Tâî'yi atamıştır. Muhammed b. Humeyd göreve geldiğinde ilk olarak daha önce bu bölgelere hâkim olan Züreyk b.

¹⁹⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 646.

¹⁹⁶ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 176.

¹⁹⁷ Şurta teşkilâtı: İslâm devletlerinde şehirlerde emniyet ve asayiş sağlamakla görevli teşkilât. Abbâsîler döneminde şurta teşkilâtının idarî ve adlî görev alanı daha da genişlemiştir. Öyle ki bu dönem sâhibü's-şurta hilâfet merkezi Bağdat'ta emîr yahut valilere denk sayılmıştır. Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/242-243.

¹⁹⁸ Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/403.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5/454.

Ali'nin isyanı ile mücadele etmiştir.²⁰⁰ Me'mûn, Muhammed'in Züreyk'i mağlup etmesinin ardından ona Kazvin'i vermiştir.²⁰¹

Halife Me'mûn döneminde bu isyan son bulmamış ve yaklaşık yirmi yıl kadar devam ederek Halife Mu'tasım döneminde de varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Halife Mu'tasım birçok bölgeyi içine alan Bâbek isyanının önüne geçmek amacıyla Türk komutan Afşin'i Azerbaycan, Ermeniyeye ve Cibâl bölgesine vali tayin etmiştir (220/835). Afşin Bey'in bölgede sergilediği üstün çabalarla Kazvin şehrinin de içerisinde bulunduğu Cibâl bölgesinde Bâbek isyanı bastırılmıştır.²⁰²

Deylemlilerin Kazvin'e düzenlediği saldırılar sebebiyle Hz. Ömer döneminden Me'mûn dönemine kadar Deylem üzerine on yedi sefer yapılmıştır.²⁰³ Ancak Deylemlilerin Kazvin'e düzenlediği saldırılar son bulmayarak Halife Mu'tasım Billâh (218-227/833-842) döneminde de devam etmiştir. Bu nedenle Halife Mu'tasım bu dönem Tâhirîler'in yönetimi altında bulunan Kazvin'i Irak ve Horasan hakimlerinin yönetiminden ayırarak Hamdullah Müstevfinin sülalesinden Fahrüd-Devle Ebû Mansur-i Kufî'yi yönetici olarak atamıştır (223/837). İlk 28 yıl halifenin atamasıyla bölgede yönetici olan Müstevfî ailesi daha sonra uzunca bir müddet burada kalmış ve yaklaşık olarak 200 yıl boyunca Kazvin'de yöneticilik yapmışlardır.²⁰⁴ Halife Mu'tasım, Kazvin şehrini merkezi idareden ayırarak muhtemelen kendi sınırını güvence altına alırken şehre yapılan saldırı ve yağmalarda anında müdahaleyi sağlamak istemiştir. Ayrıca şehrin yönetimine Kazvin'in köklü ailelerinden olan Müstevfî ailesini getirerek siyasi istikrarı da sağlamayı amaçlamıştır.

Halife Mütevekkil (232-247/847-861) hilafetinin üçüncü yılında vilayetlerin yönetimini üç oğlu arasında paylaştırmıştır. O, oğullarından Muntansır'ı Afrika, Mısır, Bet Nahrin, Asur, Habura, Circesium, Tekrit ile güney ülkeler ve Şebha, Sabha ile Hindistan ve Şaharzur'a kadar uzanan ülkelere, Isfahan, Kum, Kaşan, Kazvin ve bütün İran dağlarına vali tayin etmiştir. İkinci oğlu Mu'tez'i Horasan, Taberistan, Rey,

²⁰⁰ İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1988), 3/318; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, 185.

²⁰¹ Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, 50.

²⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/18-21.

²⁰³ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/264.

²⁰⁴ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 646-647; Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 431; Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 114.

Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine ilaveten bütün Arap memleketlerinin mali işlerine bakmakla görevlendirmiştir. Üçüncü oğlu Müeyyed'i de Şam, Emesa, Erdün ve Filistin valisi olarak atamıştır.²⁰⁵

Halife Mütevekkil döneminin ön plana çıkan en önemli sorunlarından biri Ali evladına karşı takınılan hasmane davranışlar ve bu davranışlar sonucunda ortaya çıkan Abbâs ve Ali oğulları arasındaki çatışmadır. Zira bu dönem halife, Ali taraftarlarına karşı uyguladığı baskıcı tavırları ve işkenceyi günden güne arttırarak devam ettirmiştir. O, Hz. Hüseyin'in kabrinin ve buradaki evlerin yıkılıp buraların tarım alanı olarak kullanılmasını emretmiştir (236/850-851). İlaveten burada bulunan halkın üç gün içerisinde bölgeyi terk etmelerini aksi takdirde hapse atılacaklarını söylemiştir. Artan baskı ve işkenceler sonucunda Ali evladı merkezden uzaklaşarak faaliyetlerini İran bölgesi de dahil olmak üzere farklı bölgelerde yürütmeye başlamışlardır.²⁰⁶ Halife Mütevekkil döneminde baş gösteren Ali evladı sorunu Halife Müstaîn (248-252/862-866) döneminde de artarak devam etmiştir. Bu dönem Ali ailesinden Yahya b. Ömer'in, Tâhirîler'in Sevâd ve Fars valisi Muhammed b. Tâhir tarafından öldürülmesinden sonra bölgede birbiri ardına birçok isyan ortaya çıkmıştır.²⁰⁷

Bu dönemde ortaya çıkan en büyük ayaklanmalardan biri Hasan b. Zeyd b. Ahmed tarafından Taberistan'da ortaya çıkarılmıştır (250/864). Külâr, Şalus ve er-Ruyân halkları tarafından da desteklenen Hasan b. Zeyd önce Âmul'ü daha sonra da Taberistan'ı ele geçirerek isyan hareketinin boyutlarını iyice büyütmiştir. Bu esnada bölgede yerel güç konumunda bulunan Tâhirîler bu isyana müdahale edememişlerdir. Hasan b. Zeyd Taberistan'dan sonra yönünü Rey'e çevirmiş ve burayı da ele geçirmiştir. Ancak bir müddet sonra Rey Tâhirîler tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Rey şehri bu şekilde birkaç defa el değiştirmiştir.²⁰⁸ Bu isyana ilaveten aynı yıl yine Ali ailesine mensup Ahmed b. İsâ tarafından Rey'de bir isyan çıkarılmıştır. Bunun üzerine Muhammed b. Ali b. Tâhir onunla çarpışmış ancak herhangi bir başarı elde edemeden

²⁰⁵ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 1/232.

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/108; Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdî Demredâş (Mektebe Nazâr Mustafa el-Bâz, 2004), 1/252.

²⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/186-188.

²⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/158-160; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 73-76.

Kazvin'e geri çekilmiştir.²⁰⁹ Bölgede Tâhirîler güç kaybederken Zeydîlerin gücü günden güne artmıştır.

1.3.2. Zeydîlerin Kazvin'de Hâkimiyeti

251/865 yılında Dâî el-Kebîr'in adamlarından Ahmed b. İsâ, Hüseyin b. Ahmed el-Kevkebî ve Deylem hâkimi Agâr b. Cüstân ile birleşip Rey'i kuşatmasıyla büyük bir isyan vuku bulmuştur. Bu isyan sonucunda Zeydî ordusu Rey'i ele geçirdikten sonra yönünü batıya doğru çevirerek Kazvin, Ebher ve Zencan'ı ele geçirmiştir.²¹⁰ Böylece Kazvin'deki Tâhirî hâkimiyeti 251/865 tarihinde son bulmuş ve şehir Zeydîlerin eline geçmiştir.²¹¹

İsyanın giderek büyümesi üzerine Halife Mu'tez (252-255/866-869) Cibâl valisi Türk asıllı Musa b. Boğa'yı isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Bu esnada Hemedan'da bulunan Mûsâ verilen emir üzerine derhal Rey'e doğru harekete geçmiş ve iki ordu Kazvin yakınlarında karşı karşıya gelmiştir (253/867). Her iki taraf savaş düzeni aldığı anda Musa b. Boğa farklı bir savaş taktiği uygulamış ve âsîlerin çoğu yanarak hayatını kaybetmiştir. Askerinin çoğunu kaybeden el-Kevkebî ise Deylem'e kaçmıştır. Bunun üzerine Musa b. Boğa savunmasız kalan Kazvin'e girerek şehri kolayca ele geçirmiştir (253/867).²¹² Mûsâ b. Boğa'nın Zeydîler'i bölgeden uzaklaştırmasıyla Kazvin'in yönetimine Abbâsîlerin emriyle tekrar Müstevfî ailesi getirilmiştir.²¹³

Musa b. Boğa, Kazvin'i ele geçirdikten sonra burada bazı imar faaliyetlerinde bulunarak Hârûn er-Reşîd'in yapmaya çalıştığı beldeleri ve diğer mahalleleri içine alan hisarı tamamlamıştır (254/868). Uzunluğu 2300 endaze²¹⁴ olan hisar 206 burca ve 7 kale kapısına sahiptir.²¹⁵ Musa b. Boğa'nın Kazvin şehrinin yarım kalan yapılarını

²⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/161.

²¹⁰ İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, 1/246; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/180; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 82-83.

²¹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 4/452; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/180-181.

²¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târih-i et-Taberî*, 9/378; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 4/375; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 632; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 14/495.

²¹³ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 647.

²¹⁴ Özellikle ipekli kumaşların ölçümünde kullanılan çarşı arşınından daha kısa olan bir ölçü birimidir. Metrik sistem 65 santimetreye karşılık gelmektedir. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/412.

²¹⁵ Râfîî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/43; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 632.

tamamlamasıyla şehir askerî yönden güçlendirildiği gibi kent görünümü de kazanmıştır. Gerçekleşen bu imar faaliyetleri şehri göç açısından cazip bir hale getirmiştir.

Musa b. Boğa'nın Zeydîler üzerine düzenlediği seferlerde başarılar elde edilse de Zeydîler tamamen ortadan kaldırılamamış ve Taberistan'da varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu sırada bölgede hâkimiyetlerinin iyice azalmasından ötürü isyanlara daha fazla müdahalede bulunamayan Abbâsîler Zeydîlerin ortadan kaldırılmasını Horasan'ı tedrici bir şekilde ele geçiren Saffârîler'e bırakmıştır.²¹⁶

1.3.3. Saffârîler Dönemi (861-1003)

Abbâsî gücünün zayıfladığı İran bölgesinde ortaya çıkan bir diğer yerel hânedan olan Saffârîler, Abbâsîler'in Kirman, Fars, Hûzistan ve Horasan'daki yöneticileri ile mücadele etmiş daha sonra da Nîşâbur'u istila ederek Tâhîrîler'in buradaki hâkimiyetine son vermişlerdir.²¹⁷ Saffârîler'in lideri Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, başkent Nîşâbur'u da ele geçirdikten sonra Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'a (256-279/870-892) mektup yazarak Horasân yönetiminin kendisine verilmesini istemiş Halife Mu'temid de bölgede birçok şehri ele geçirerek hâkimiyet kuran Ya'kûb b. Leys'e istediğini vermek zorunda kalmıştır.²¹⁸

Saffârîler bulunduğu bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırmak için bir yandan bölgede bulunan Tâhîrîlerle mücadele ederken diğer yandan günden güne gücünü artıran Zeydîlerle mücadele ediyordu. Bu esnada bölgenin içerisinde bulunduğu yönetsel boşluk ve kargaşadan faydalanan Abbâsîlerin Türk asıllı komutanı İsâ Tekin, Rey şehrini ele geçirerek burada bulunan valiyi sınır dışı etmiştir. O, Rey şehrini ele geçirdikten sonra oğlu Ezgütekin ile birlikte yönünü Kayıglık'ın kardeşinin yönettiği Kazvin'e çevirmiştir. İsâ Tekin ve Ezgütekin Kazvin'e ulaştığında şehrin yöneticisi ve halkı ile barış anlaşması yaparak şehri ele geçirmişlerdir.²¹⁹ Fakat Ezgütekin Kazvin'e girdiği zaman Kazvin'in yöneticisi ve büyüklerinden Muhammed b. Fazl b. Muhammed b. Sinan el-İclî'yi esir almıştır.²²⁰

²¹⁶ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 85.

²¹⁷ Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/464.

²¹⁸ İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, 1/248.

²¹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, 4/452; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Tarih*, 6/288; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 14/569.

²²⁰ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 1/556.

Kazvin valisi Ezgütekin şehri ele geçirdikten bir müddet sonra emrindeki 4.000 asker ile buradan dönemin Taberistan valisi Muhammed b. Zeyd el-Alevî'nin üzerine yürümüştür (272/885-886). Ezgütekin ve Muhammed b. Zeyd'in Deylemlilerden ve diğer kabilelerden oluşan ordusu arasında şiddetli bir savaş meydana gelmiştir. İki ordu arasında gerçekleşen bu savaşta Kazvin valisi Ezgütekin Taberistan valisi Muhammed b. Zeyd'i mağlup ederek bölgedeki hâkimiyetini sarsmıştır.²²¹

Yerel hânedanların iktidar mücadelesine ek olarak Abbâsî-Zeydî çatışması da bölgede karışıklığın artmasına neden olmuştur. Bu nedenle Halife Mu'temid'in ardından hilafet makamına gelen Mu'tazîd (279-289/892-902), devletin otoritesini güçlendirmek adına el-Müktefî Ali'yi karışıklıkların hüküm sürdüğü Cibâl bölgesi yönetimine getirerek Rey, Kazvin Zencan, Ebher, Kum, Hemedan ve Dînever şehirlerini idaresine vermiştir (281/895-896).²²² Halife Mu'tazîd Cibâl bölgesine oğlu Müktefî'yi atayıp şehirleri onun idaresine verdikten sonra bölgede tekrar karışıklık çıkmaması için oldukça hassas davranmıştır. Özellikle sınır hattında bulunan Kazvin şehrine ayrı bir ihtimam gösteren halife Kazvin'de karışıklık çıkaran bir adamın haberini alınca derhal veziri Ubeydullah b. Süleyman'ı çağırıp o adamın yakalanmasını emretmiştir. İlâveten Kazvin'e giriş çıkışların sıkı şekilde kontrol edilmesini de emretmiştir.²²³

Mu'tazîd halifeliği döneminde Cibâl bölgesinde bulunan yerel hânedanlarla da mücadele etmiştir. Bu dönem üzerine sefer düzenlenen hânedanlardan biri de Düleffî hânedanıdır.²²⁴ Cibâl bölgesinde Düleffî lideri Ebû Leyla Hâris b. Abdülaziz isyan etmiştir. İsyan nedeniyle düzenlenen sefer sonucunda Ebû Leyla öldürülmüş ve bölgede Düleffîlerin siyasî varlığına son verilmiştir (284/897).²²⁵ Böylece Düleffîlerin sahip olduğu Cibâl toprakları tekrar Abbâsî halifeleri tarafından gönderilen idareciler tarafından yönetmeye başlanmıştır.²²⁶

²²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/345; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 14/602.

²²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/377; Saim Yılmaz, *Halife Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), 88.

²²³ Râfiî, *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*, 1/37-38.

²²⁴ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 316.

²²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/390.

²²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, *Halife Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 83-96.

Halife Mu'tazîd'dan sonra başa geçen oğlu Müktefî (289-295/902-908) Cibâl bölgesinde sağlanan otoriteyi koruyamamıştır. El-Müktefî yönetime geçtikten sonra Abbâsî devletinin nüfuzlu komutanlarından Emîr Bedr'i görevinden almış (289/901-902) bu nedenle Fars topraklarında tekrar karışıklıklar çıkmıştır.²²⁷ İlâveten bu yıl Sâ mânî lideri İsmail b. Ahmed ile Saffârîlerden Muhammed b. Hârûn arasında Rey'de bir savaş meydana gelmiştir. Yapılan savaşta Muhammed b. Hârûn mağlup olurken İsmail b. Ahmed Rey şehrini ele geçirmiştir.²²⁸ Böylece Saffârî-Sâ mânî çatışmasında Sâ mânîler galip gelmiş ve İran bölgesinde Sâ mânî hâkimiyeti ortaya çıkmaya başlamıştır.

1.3.4. Sâ mânîlerin Kazvin'de Hâkimiyeti (819-1005)

Sâ mânîlerin Rey şehrini ele geçirmesinden bir yıl sonra Halife el-Müktefî-Billâh Sâ mânî lideri İsmail'e gönderdiği ahitnâme ile onu Rey valisi tayin etmiştir (290/902-903). İsmail b. Ahmed'in Rey'e doğru geldiğini haber alan Muhammed b. Hârûn buradan Kazvin ve Zencan'a geri çekilmiş oradan da Taberistan'a doğru gitmiştir. İsmail b. Ahmed Taberistan'a geri çekilen Muhammed b. Hârûn'un peşini bırakmayarak Bâris el-Kebîr'i ardından göndermiştir. Bir süre sonra İsmail b. Ahmed'in kuvvetleri tarafından yakalanan Muhammed b. Hârûn Buhara'ya götürüldüğü esnada yolda vefat etmiştir.²²⁹

İran bölgesinde yerel hânedanlar arasında günbegün gücünü artıran Sâ mânîler bölgede kendilerine muhalif olan Zeydîler'i ve Saffârîler'i yıkarak Taberistan, Mazenderan ve Irak'ın bazı yerlerine hâkim olmuşlardır. Bu süreçte Kazvin idaresini elinde bulunduran İsmail b. Ahmed bazı toprak sahiplerinin mallarına, sahiplerinin de rızasını alarak el koymuştur. Zira İsmail b. Ahmed kendi ülkesi de dahil olmak üzere ele geçirdiği ülkelerde bölge halkının rızasını alarak yenilikler yapmıştır. İsmail b. Ahmed'den sonra Kazvin yönetimi 294/906 yılında halifenin emriyle Müstevfî ailesinden Fahrûd-Devle Ebû Ali'ye geçmiştir. O, burada 27 yıl boyunca yönetimde kalmıştır.²³⁰

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/413; Yılmaz, *Halife Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 279.

²²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/416.

²²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/419.

²³⁰ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 647; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, thk. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 7/50-53.

Halife Muktedir-Billâh (295-320/908-932) döneminde Fars bölgesinde bulunan yerel hânedanlar etkinliklerini daha da artırmıştır. Artık bölgede birden fazla otoritenin varlığı mevzubahistir. Nitekim 297/909-910 yılında Leys b. Ali Fars bölgesini istilâ ederken²³¹ ondan bir yıl sonra Ahmed b. İsmail Sicistan'ı istilâ etmiştir (298/910-911).²³² Diğer taraftan Taberistan'da Ali evlâdı faaliyetlerine devam ederek Zeydîlerden Hasan el-Utruş adına halktan biat almıştır (301/913-914).²³³ İran bölgesi siyasî istikrarsızlık içerisinde iken Halife Muktedir-Billâh oğlu Ali'yi Rey, Dübâvend, Kazvin, Zencan, Ebher ve Tarum genel valiliğine atayarak (301/913-914) bölgede sükuneti sağlamaya çalışmıştır.²³⁴ 304/946 yılına kadar merkezi idare tarafından yönetilen Kazvin şehrinin yönetimi Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın isyanı ile değişmiştir.

1.3.5. Sacoğullarının Kazvin'de Hâkimiyeti (889-929)

Halife Muktedir-Billâh döneminde Abbâsî vezirliğine İbn'ul Furât tayin edildikten sonra Yûsuf b. Ebü's-Sâc da belirli bir miktar vergi ödemek şartıyla Azerbaycan ve Ermeniye bölgesine vali olarak atanmıştır. Vezirlik makamında bulunan İbn'ul Furât, bir müddet sonra görevinden azledilmiş onun yerine önce el-Hâkânî ardından Ali b. İsâ tayin edilmiştir. Devletin üst düzey makamında gerçekleşen bu değişimleri fırsat gören İbn Ebü's-Sâc, hilafet merkezine göndermekle sorumlu olduğu vergiyi göndermemiştir. İlaveten vezir Ali b. İsâ'nın tutuklanması İbn Ebü's-Sâc'ı daha da cesaretlendirmiş ve Ali b. İsâ'nın Rey şehrini kendisine verdiğine dair bir belge çıkararak bu belgeyi Ali b. İsâ'nın hazırlayıp kendisine gönderdiğini söylemiştir. Yûsuf b. Ebü's-Sâc daha sonra bu belgeye dayanarak bir ordu hazırlamış ve Rey şehri üzerine yürümüştür. Bu sırada şehirde Horasan emîri Nasr b. Ahmed b. İsmail es-Sâmânî'nin Rey valisi Muhammed b. Sa'luk bulunuyordu. Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ın kendisine doğru geldiğini haber alan İbn Sa'luk şehri terk ederek Horasan'a gitmiş Yûsuf b. Ebü's-Sâc da Rey şehrini istila etmiştir. Yûsuf b. Ebü's-Sâc Rey şehrini ele geçirdikten sonra ilerleyerek Kazvin, Zencan ve Ebher'i de ele geçirmiştir. Bunun üzerine İbn'ul-Furât, Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a mektup yazıp bu şehirleri istila etmesini kınamış bir müddet sonra da Yûsuf b. Ebü's-Sâc ile savaşmak üzere Azerbaycan'a doğru Hâkân el-Muflihi komutasında bir ordu göndermiştir (305/917-918). Yapılan savaşta Yûsuf b. Ebü's-Sâc

²³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/465.

²³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/468.

²³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/480.

²³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, 5/87.

galip gelmiş ve gönderilen orduda bulunan komutanları esir alarak Rey'e götürmüştür.²³⁵

Bu mağlubiyet üzerine Halife komutanlarından Mûnis el-Hâdim'i Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın üzerine göndermiştir. Mûnis el-Hâdim'in geldiğini haber alan Yusuf, Rey şehrinden ayrılmıştır. Yusuf'un bölgeden çekilmesi ve halifelik kuvvetlerinin bölgede hâkim olması üzerine Rey, Kazvin ve Ebher şehirlerinin yönetimine tekrar el-Muktedir-Billâh tarafından Vasıf el-Bektimurî atanmıştır (304/916-917).²³⁶

Bir müddet sonra Yusuf b. Ebü's-Sâc, halifeden daha önce yönetimi altında bulunan şehirlerin tekrar kendisine iktâ edilmesini istemiştir. İbn'ul Furât bu isteğe olumlu cevap verilmesini arzu etmişse de Halife el-Muktedir, Yusuf'un huzura gelip itaat bildirdiği zaman bu isteğine olumlu cevap verileceğini söylemiştir. İbn Ebi's-Sac ise böyle bir durumun hayatı için tehlikeli olacağını düşünerek huzura çıkmak yerine halifenin komutanı Mûnis ile savaşmayı tercih etmiştir. Yapılan bu savaşta Yusuf galip gelirken Mûnis mağlup olarak Zencan'a çekilmiştir. Bu savaşın ardından Yusuf, Mûnis'e barış teklif etmiştir. Barış amacıyla iki kuvvet arasında 307/919-920 yılına kadar mektuplaşmalar olmuştur. Fakat Halife Muktedir-Billâh, Yusuf'a olumlu bir cevap vermediği gibi onunla savaşması için yörede bulunan Mûnis'e yardımcı kuvvetler göndermiştir. Yardımcı kuvvetlerin gelmesiyle Mu'nis kalabalık bir orduyla Yûsuf'un üzerine yürümüş ve onu mağlup ederek esir almıştır. Bu galibiyetten sonra Mûnis, Ali b. Vehsûzân'ı Rey, Dünbâvend, Kazvin, Ebher ve Zencan'ın yönetimine tayin etmiş, ardından Yusuf ile bu bölgeden ayrılarak Bağdat'a gitmiştir. Yûsuf b. Ebü's-Sâc burada tutuklanmıştır (307/919-920).²³⁷

Kazvin yöneticiliğine getirilen Ali b. Vehsûzân bir müddet sonra amcası Ahmed b. Müsafiri tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Halife, Ali b. Vehsûzân yerine içerisinde Kazvin şehrinin de bulunduğu birçok şehrin yönetimine tekrar Vâsıf El-Bektimurî'yi tayin etmiş ve ordu kumandanı Muhammed b. Süleyman'ı da Kazvin haracını toplamakla görevlendirmiştir. Bir müddet sonra bölgede Sâ mânî valisi Ahmed b. Ali b. Sa'luk isyan etmiş ve Kum'dan Rey'e doğru hareket etmiştir. Ahmed b. Sa'luk ile halifelik kuvvetleri arasında çıkan savaşta Ahmed b. Sa'luk galip gelmiş ve

²³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/492-493.

²³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/493.

²³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6/493-494.

Kazvin’de görevli bulunan Muhammed b. Süleyman öldürülmüştür. Daha sonra Ahmed b. Sa’luk ile halifenin arası düzelmiş ve onun her yıl Bağdat’a yüz altmış bin dinar para göndermesine karşılık Rey, Kazvin, Dübâvend, Zencan ve Ebher şehirlerinin yönetimi onda kalmıştır.²³⁸

Bölge hâkimi Ahmed b. Ali b. Sa’luk bir müddet sonra bölgede bulunan muhalif güçlerden Mâkân b. Kâkî ve Hasan b. Ali el-Utruş ile birleşerek isyan etmiştir. Bu sırada 307/919-920 yılından 310/922-923 yılına kadar Bağdat’ta tutuklu bulunan Yusuf b. Ebü’s Sâc, Mûnis el-Hadım’ın şefaatchiliği ile affedilmiş ve hapisten çıkarılmıştır (310/922-923). Halife el-Muktedir’in huzuruna gelen Yûsuf b. Ebü’s-Sâc’a hilatler giydirilerek Kazvin, Ebher, Zencan, Âzerbeycan şehirlerine vali tayin edilmiştir. Yûsuf b. Ebü’s-Sâc isyan eden İbn Salûk ile mücadele etmiştir. Bu mücadeleler sonucunda Yusuf galip gelirken İbn Sâ’luk başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür (311/923-924) ve bölgede tekrar halifelik kuvvetleri etkili olmuştur.²³⁹

Halife Muktedir- Billâh döneminin en büyük sorunları arasında olan Karmatîler²⁴⁰ 315/927-928 yılında Kûfe’ye doğru hareket etmişlerdir. Bunun üzerine Halife Muktedir-Billâh, Vasıt’ta bulunan Yusuf’a mektup yazarak Kûfe’ye doğru hareket etmesini istemiştir. Emir üzerine derhal harekete geçen Yûsuf b. Ebü’s-Sâc Kûfe’de gerçekleşen savaşta yaralı bir şekilde esir düşerek mağlup olmuştur. Bu savaş sonucunda Yûsuf ve birçok arkadaşı Karmatî lideri Ebû Tâhir tarafından öldürülmüştür (315/927-928).²⁴¹ Ayrıca bu yıl Esfâr b. Şireveyh ve komutanı Merdâvîc b. Ziyâr Taberistan’ı istilâ etmişlerdir. Bu sırada Rey’de bulunan Alevî davetçisi Hasan b. Kasım da burayı işgal ederek Sâ mânî emîri es-Saîd Nasr b. Ahmed’in adamlarını şehirden kovmuştur. Daha sonra El-Kâsım, Mâkân b. Kâkî ed-Deylemî ile birleşerek Kazvin, Zencan, Ebher ve Kum şehirlerini ele geçirmiş ve yönünü Taberistan’a çevirmiştir. Bunun üzerine Esfâr ve el-Kasım’ın orduları Sariye mevkiinde karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta el-Kâsım ve Merdâvîc mağlup olmuş ve el-Kâsım

²³⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, 6/494; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem ve Te’âkübü’l-Himem*, 5/103-104.

²³⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, 7/10-15.

²⁴⁰ Genel kabule göre h.255/m.869 yılında Abbâsîler’e karşı düzenlenen Zenci isyanında ortaya çıkan aşırı Şîî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510.

²⁴¹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, 7/33; ez-Zâhirî, *en-Nücûmü’z-zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, 3/217; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım “Mesâlikü’l-Ebsâr”*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 195.

öldürülmüştür (316/928-929). El-Kâsım'ın öldürülmesinden sonra Esfâr b. Şireveyh Taberistan, Rey, Cürcân, Kazvin, Zencan, Ebher, Kum ve Kerh illerinin hepsine hâkim olmuştur.²⁴²

Esfâr bölgede hâkimiyet sağladıktan sonra Siyahçeşm b. Mâlik ed-Deylemi'nin elinde bulunan Alamut kalesini de almak istemiştir. O, bu amaçla Siyahçeşm b. Mâlik ed-Deylemi'nin yanına gitmiş ve ailesini Alamut kalesinde bırakma karşılığında Kazvin'i vereceğini vaat etmiştir. Esfâr ailesini ve güvendiği adamları Alamut'a yerleştirdikten sonra Siyahçeşm b. Mâlik ed-Deylemi'yi Kazvin'e davet etmiş ve burada yakalatıp öldürmüştür (316/928-929). Bu yıl yaptığı faaliyetler ve kazandığı başarılarından sonra bölgede Esfâr b. Şireveyh'in şöhreti ve destekleyenleri bir hayli artmıştır. Bu güce güvenen Esfâr, Halife ve Sâ mânîlerin Horasan emîri es-Saîd'e karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine Halife Muktedir, Esfâr ile savaşmak üzere Hârûn b. Garîb komutasında bir orduyu Kazvin'e göndermiştir. Kazvin dolaylarında gerçekleşen savaşta Hârûn b. Garîb mağlup olmuş ve pek çok askerini kaybetmiştir. Çarpışmalar sırasında Kazvin halkı Hârûn b. Garîb'e yardım ederek Esfâr'ın öfkesini üzerlerine çekmişlerdir.²⁴³

Günden güne güçlenen Esfâr, Kazvin halkının kendisine karşı Hârûn b. Yahya'ya destek vermesini unutmuyarak bir müddet sonra Kazvin üzerine yürümüştür. Esfâr b. Şireveyh ve Kazvin halkı arasında mallarının yağmalandığı, halktan pek çok kimsenin işkence gördüğü ve öldürüldüğü çok şiddetli bir savaş gerçekleşmiştir (316/928-929).²⁴⁴ Esfâr b. Şireveyh bu savaş sonunda Kazvin'i aldıktan sonra orada halka zulmederek onları büyük miktarda paralar ödemeye zorlamıştır.²⁴⁵

Esfâr b. Şireveyh 316/928-929 yılında komutanlarından Merdâvic b. Ziyâr'ı Sâlâr b. Muhammed'e göndererek kendisine itaat etmesini istedi. Merdâvic b. Ziyâr, Sâlâr b. İbrahim'in yanına vardığında Esfâr b. Şireveyh'in halka olan zorbalık ve işkencelerinden bahsederek rahatsızlığını vurguladı. Bunun üzerine Sâlâr ve Merdâvic birleşerek Esfâr'ın üzerine yürüme konusunda anlaştılar. Onlar nüfuzlu komutanlara ve güvendiği kimselere haber göndererek ittifaklarına katılmalarını istediler. Esfâr'ın

²⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/42-43.

²⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/44.

²⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/45.

²⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 5/232; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve-vefayâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 23/363.

yaptığı zulüm ve baskıdan hoşnut olmayan çoğu kimse bu ittifakı destekleyerek Esfâr'ın üzerine doğru hareket ettiler. Bu sırada Merdâvic'in getireceği haberleri Kazvin'de bekleyen Esfâr kendisine karşı kurulan ittifaktan haberdar olunca Kazvin'den ayrılıp Rey'e gitti. Esfâr'ın Rey'e doğru hareket halinde olduğunu haber alan Merdâvic Taberistan'da bulunan Mâkân b. Kâkî'ye mektup yazarak Esfâr'a karşı yardım etmesini istedi. Mâkân b. Kâkî Merdâvic'in isteğine olumlu cevap vererek derhal Esfâr'ın üzerine doğru harekete geçti. Her taraftan köşeye sıkışan Esfâr bu defa yönünü Alamut'a çevirdi. Esfâr b. Şireveyh Alamut yolunda iken Merdâvic'in adamları tarafından yakalanıp öldürüldü.²⁴⁶

Esfâr b. Şireveyh öldürüldükten sonra yönetimi altındaki bütün toprakları Merdâvic b. Ziyâr hâkimiyeti altına almıştır. O önce Kazvin'e dönerek halka son derece iyi davranmış onlara iyilik ve güzelliği vaat etmiştir.²⁴⁷ Böylece Esfâr b. Şireveyh'in baskıcı ve zorba yönetiminin ardından halk bir nebze de olsa nefes almış ve Kazvin'de Merdâvic b. Ziyâr yönetimi başlamıştır (316/928-929).

Merdâvic b. Ziyâr ed-Deylemi Kazvin'i ele geçirdikten sonra Rey'i de istila etmiş sonra bölgede bulunan şehirlerin birinden diğerine geçerek Hemedan, Kenkûr, Dînever, Burucerd, Kum, Kâşân, Isfahân ve Cerbezkân şehirlerini de almıştır. (316/928-929)²⁴⁸

Abbâsî otoritesinin iyice zayıfladığı m. X. yüzyılda Ziyârîler²⁴⁹ İran topraklarında günden güne adından daha çok söz ettirmişlerdir. Merdâvic b. Ziyâr Deyleman'ın hâkimi olduktan sonra Rudbar, Talikan ve Rüstemdar'ı da zapt etmiştir. O daha sonra da Mazenderan, Rey, Kazvin, Ebher, Zencan ve Taremeyn şehirlerini ele geçirmiştir. Bu dönem Ziyârîler'in lideri Merdâvic, emri altında bulunan Büveyhoğullarından İmâdüddeve Ali'yi de Kerec valiliğine atamıştır. İmâdüddeve Ali atandığı bölgeye

²⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/45-46.

²⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/46.

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/47; İbnü'l-Verdî, *Târihu'l İbnü'l-Verdî*, 1/251.

²⁴⁹ Yaklaşık olarak 928-1090 yılları arasında hüküm süren Ziyârîlerin ilk hükümdarı Merdâvic'tir. O, Sâmanîler'in meşhur komutanı Esfâr b. Şireveyh'in hizmetinde ordu komutanıydı. Bu mevkide önemli başarılar elde eden Merdâvic, Esfâr ile Taberistan'ın büyük bir kısmını, Zencan, Rey ve Kazvin gibi Cibâl beldelerini zaptetti. İlerleyen süreçte Esfâr'ın zulmünden dolayı halkın çıkardığı karışıklıktan faydalanan Merdâvic bağımsızlığını ilan ederek Cürcân merkezli Ziyârîler hânedanını kurdu. Deylemi bir hânedan olan Ziyârîler Cürcân ve Taberistanda bir müddet hüküm sürdükten sonra Selçuklular'a tabi olarak bir müddet daha Selçuklu hâkimiyetinde varlığını sürdürdü. Diğer Deylemli hânedanlarının aksine Sünnî olan Ziyârîler'e yaklaşık olarak 483 (1090) yılında Hasan Sabbah'ın önderliğindeki Nizârî İsmâilîler'i tarafından son verildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 34/498.

gittiğinde halka ve çevrede bulunan görevlilere son derece iyi davranmıştır. Onun sergilediği bu tavır ordu ve halk içerisinde itibar görmesine ve taraftarlarının artmasına neden olmuştur. Ancak İmâdüddeve Ali'nin kazandığı itibar ve taraftarlarının artması Merdâvîc'i tedirgin etmiştir. Bu nedenle İmâdüddeve Ali ile Merdâvîc karşı karşıya gelmiştir. İmâdüddeve Ali'nin taraftar toplayarak daha fazla güçlenmesini istemeyen Merdâvîc komutanlarından el-Muzaffer b. Yâkut'u İmadüddeve Ali'nin üzerine göndermiştir. 320/932 yılında iki ordu arasında gerçekleşen savaş sonucunda İmadüddeve galip gelmiş ve İsfahan'ı ele geçirmiştir. Ancak bir müddet sonra Merdâvîc tekrar harekete geçerek müttefiklerinin de yardımıyla İmadüddeve Ali'yi İsfahan'dan uzaklaştırmıştır. Merdâvîc karşısında mağlubiyete uğrayan İmadüddeve Ali kısa bir süre sonra Fars'ı ele geçirmeyi başarmıştır (321/933).²⁵⁰

M. 934-935 yılında Ziyârilere'in hâkimi Merdâvîc b. Ziyâr'ın Türkler tarafından öldürülmesi üzerine yerine kardeşi Veşmgîr'e itaat edilmiştir.²⁵¹ Merdâvîc'ten sonra Ziyârîler zayıflamış ve İmâdüddin b. Büveyh bu durumdan faydalanarak kardeşi Rüknüddeve el-Hasan'ın komutasında bir orduyu Cibâl bölgesine göndermiştir. Bu bölgede İsfahan'a ilaveten Hemedan, Kum, Kerec, Rey, Kenkûr, Kazvin gibi şehirler yer almaktaydı. Uzun müddet süren çarpışmalar sonucunda Veşmgîr mağlup olmuş böylece Kazvin şehri Büveyhoğullarının yönetimine girmiştir.²⁵²

İran bölgesinin m. X yüzyılda yaşadığı yönetsel parçalanmışlık merkezi idareden uzak olan Kazvin şehrinin birden fazla yönetim altına girmesine neden olmuştur. Bu dönem her ne kadar Kazvin'in gelişmesi için yeni yerler inşa edilmiş ve bazı yaptırımlar uygulanmış olsa da yönetsel boşluk ve bölge de gerçekleşen Ali evladı ile halifelik kuvvetleri arasındaki çatışma nedeniyle siyasî istikrar sağlanamamıştır. Bu durum sınır şehir olan Kazvin'in iktisadi ve ticari yönden gelişmesini engellemiştir.

1.4. Büveyhîler Döneminde Kazvin (932-1062)

932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren hânedanın kurucuları Ebû's-Şüca lakaplı Büveyh b. Fena Hüsrev'in, İmâdüddeve Ali (Ebû'l-Hasan Ali), Rüknüddeve Hasan (Ebû Ali Hasan) ve Müizzüddeve Ahmed (Ebû'l Hasan Ahmed)

²⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/88-90; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 328-329.

²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/108-111.

²⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/116; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 329.

ismindeki oğullarıdır. Soyu Sâsâni Hükümdarı Behram b. Gur'a dayandığı rivayet edilen Ebû Şüca lakaplı Büveyh b. Fena Hüsrev Deylem asıllıdır. İslâmiyet'ten önce Mecûsî ve putperest olan Deylemliler, IV. (X.) yüzyılın başında Ali evladından Hasan el-Utruş'un²⁵³ çabalarıyla İslâm ile tanışmış ve Şîliği benimsemişlerdir. Onlar önce soyu Gîlânî bir aileye dayanan Mâkân b. Kâkî hizmetinde Sâmânîlerin emrine, daha sonra yine Gîlân soyuna mensup Merdâvîc'in hizmetinde bulunarak Ziyârîler hânedanının emrine girmişlerdir.²⁵⁴

Ancak daha önce de bahsedildiği üzere bir süre sonra Merdâvîc ve İmâdüddele Ali arasında anlaşmazlıklar vuku bulmuştur. Merdâvîc ile ortaya çıkan anlaşmazlıklar sonucunda harekete geçen İmâdüddele Ali ve kardeşi Rûknüddele Hasan, Fars ve Cibâl bölgesinde başarılı mücadeleler gerçekleştirerek bu yörelerde hâkimiyet kurmuşlardır. İki kardeş hüküm sürecekleri bölgelerde hâkimiyet sağlarken küçük kardeş Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh için aynı durum söz konusu olmamıştır. Zira bu dönem Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh belirli bir bölgede hâkimiyet sağlayamamıştır.²⁵⁵ Bu durumdan hoşnut olmayan Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh önce Kirman'ı (935-936)²⁵⁶ daha sonra Ahvaz (326/937-938)²⁵⁷ ve Vasıt'ı (328/939-940) ele geçirmiştir.

Bu sırada Samanoğulları ordularının başında bulunan Ebû Ali b. Muhtâc ile Ziyârîlerin yeni hükümdarı Veşmgîr karşı karşıya gelmiş (329/940-941) bu karşılaşmada Ebû Ali b. Muhtâc Rey şehrini Veşmgîr'in elinden almıştır. Ebû Ali bu şehri aldıktan sonra kış mevsimini burada geçirmiş daha sonra askerlerini Cibâl bölgesine göndermiştir. Cibâl bölgesine gönderilen askerler bu bölgede bulunan Zencan, Ebher, Kazvin, Kum, Kerec, Hemedan, Nihâvend, Hulvân ve Dînever şehirlerini ele geçirmişlerdir. Ebû Ali b. Muhtâc ele geçirdiği şehirlerin yönetimine

²⁵³ Deylem halkı Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib zamanına kadar Müslümanlıkla tanışmamışlar ve esir olarak alınmışlardır. Ancak Hasan bin Zeyd'le alevilik bölgeye girmiş halkın bir kısmı Müslüman olurken bir kısmı da dağlarda kafir olarak yaşamaya devam etmiştir. İbnü'l-Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/377.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/87-89.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/124.

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/124-125.

²⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 17/134-136.

kendi adamlarını yerleştirerek buranın vergilerini de kendisi almaya başlamıştır (330/941-942).²⁵⁸ Böylece Kazvin’de tekrar Samanîlerin yönetimi başlamıştır.

Üç kardeşin üstün çabalarıyla hızla gelişen İran kökenli Büveyhî devleti, kısa sürede İsfahan, Cibâl, Kirman, Huzistan ve etrafındaki bölgelere hâkim olmuştur. Kuruldukları bölgede hâkimiyeti sağladıktan sonra Müizzüddевle Ahmed, karışıklıklarla boğuşan Bağdat’a girerek burada da hâkimiyeti ele almıştır (333-334/945). Bir müddet sonra Müsafirîlerin lideri el-Merzuban Muhammed b. Müsafir, Rey’i almak için harekete geçmiştir (338/948-949). Merzubân’a karşı Rüknuddевle kardeşleri İmadüddевle ve Müizzüddевle’den yardım istemiş ancak istediği yardımı toplayamamıştır. Bunun üzerine zaman kazanmak isteyen Rüknuddевle, Merzubân’ı aldatma yoluna giderek onu oyalamaya çalışmıştır. O, bu amaçla Merzubân’a eğer kendisine itaatini bildirip savaşımadan geri dönerse içerisinde Kazvin şehrinin de bulunduğu birçok şehri kendisine vereceğini vaat etmiştir. Rüknuddевle bu vaadiyle kazanmayı amaçladığı zamanı elde etmiş ve gelen yardımcı kuvvetlerle iyice güçlenmiştir. Bu esnada Merzubân tarafına da yardımcı kuvvetler ulaşmıştır. İki ordu Kazvin şehrinde karşı karşıya gelmişlerdir. Yapılan bu savaş sonucunda Merzubân yenilmiş ve böylece Kazvin şehri Rüknuddевle’nin hâkimiyetinden çıkmamıştır.²⁵⁹ Bu yıl İmadüddевle Ebû Hasan Ali b. Büveyh vefat etmiş yerine Rüknuddевle Hasan b. Büveyh geçmiştir (338/949).²⁶⁰

Rüknuddевle Hasan b. Büveyh’in saltanatı esnasında Kazvin şehrinde bir isyan meydana gelmiş (358/968) ve bu isyan vezir İbnü’l-Amid tarafından bastırılmıştır. 373/983-984 yılında ise Fahrüddевle Ali’nin veziri ve Deylem’in büyüklerinden olan Sahib b. Abbad Kazvin’e gelerek şehirle özel olarak ilgilenmiş ve burada iki yıl kalmıştır. Kaldığı süreç içerisinde şehirde birçok imar faaliyetlerinde bulunarak yeni yapılar da inşa etmiştir. İlaveten Sahib b. Abbad Kazvin’de yeni mahalleler kurmuş ve büyük bir cami inşa ettirmiştir. 7 kapı ve 206 burç yaptırdıktan sonra şehri 9 mahalleye ayırmıştır.²⁶¹ 377/987 yılında Kazvin hâkimi Emîr Ebû Mansûr b. Kûrîgenc, Fahrüddевle Ali’ye isyan etmiştir. Bu isyan girişimine karşı Fahrüddевle, şiddetle

²⁵⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, 7/166.

²⁵⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, 7/228.

²⁶⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, 7/232; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 330.

²⁶¹ Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 117.

karşılık vermeyerek ona karşı hoşgörölü davranmış ve güzel sözler sarf ederek isyanı bastırmıştır.²⁶²

Fahrüddevle b. Büveyh'in ardından devletin başına geçen Mecdüddevle (997-1029) döneminde vezir İbn Fulâd'ın isyanı vuku bulmuştur. Büveyhîler Devletinde yaptığı hizmetlerle öne çıkan ve gücü artan vezir İbn Fulâd Mecdüddevle ve annesinden, Kazvin şehrinin kendisine iktâ olarak verilmesini istemiştir. Bu isteğinin yerine getirilmemesi üzerine İbn Fulâd Rey tarafına giderek isyan etmiş ve şehri yağmalamıştır. İbn Fulâd, Menuçehr b. Kâbus'tan aldığı yardımla Büveyhîler'in zor durumda kalmalarına sebep olmuştur. Bu nedenle Mecdüddevle ve annesi onun isteğini yerine getirerek Kazvin şehrini vermişlerdir.²⁶³ Dönem içerisinde Kazvin yönetimi her ne kadar el değıştirse de İran'ın çoğu yerinde hâkim olan Büveyhîler (Deylemliler) idaresinde Kazvin yaklaşık olarak 100 yıl Müstevfi ailesinin yönetimi altında kalmıştır.²⁶⁴

Adudüddevle Fennâ Hüsrev dönemine gelindiğinde Büveyhîler Irak, Güney İran ve Umman'ı ele geçirmenin yanında el-Cezîre'de Hamdanoğulları, Taberistan'da Ziyâroğulları, Horasan'da da Samanoğullarına karşı devletin sınırlarını en geniş düzeye ulaştırmış ve devlet altın çağını yaşamıştır. Ancak Adudüddevle Fennâ Hüsrev'in ölümünden sonra düzen bozulmuş ve aile içerisinde taht kavgaları yaşanmıştır. Bu durum devletin zayıflamasına ve bölgede bulunan diğer güçlü devletler tarafından son verilmesine neden olmuştur.²⁶⁵

1.5. Gazneliler Döneminde Kazvin (963-1186)

Gaznelilerin en parlak dönemi olan Sultan Mahmûd döneminde Hindistan'da muhteşem fetihler gerçekleştirilirken Gazne diyarının çevre illeri de ihmal edilmemiş ve bu bölgede de çeşitli fetihler düzenlenmiştir. Bu bağlamda Sultan Mahmûd İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Horasan'da hâkimiyetini sağladıktan sonra yönünü kuzeybatıya çevirerek Rey'i fethetmiştir (420/1029). Rey'de herhangi bir mukavemetle karşılaşmayan Sultan Mahmûd Büveyhîlerden Rey hâkimi Mecdüddevle b. Fahrüddevle

²⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7/432.

²⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/97.

²⁶⁴ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 647.

²⁶⁵ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/498-499.

ve oğlunu tutuklayarak Horasan'a göndermiştir. O, daha sonra Kazvin, Sâve, Âbe ve Yaft şehirlerini de ele geçirmiştir (421/1030).²⁶⁶

Rey'de bulunduğu sırada çevre ülkelerde Sultan Mahmûd'a çeşitli hediyeler ve itaatler sunulurken Müsafiri hânedanına mensup II. İbrahim bu uygulamayı yerine getirmemiştir. Onun sergilediği bu davranış üzerine Sultan Mahmûd, II. İbrahim'i cezalandırmak için Cüstani hânedanından I. Merzuban'ı görevlendirmiştir. Emir üzerine büyük bir ordu ile harekete geçen I. Merzuban Kazvin'i alarak Cibâl bölgesinde istikrar ve sükuneti sağlamıştır. İran bölgesinde gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Sultan Mahmûd Rey şehri yönetimini oğlu Mes'ûd'a devrederek tekrar Gazne'ye dönmüştür. Ancak Sultan Mahmûd'un Gazne'ye dönmesini fırsat bilen II. İbrahim tekrar Kazvin'e saldırmış ve burada çok sayıda Gazneli askeri katletmiştir. Bunun üzerine Mes'ûd Merzubanla birlikte tekrar II. İbrahim'in üzerine yürümüş ve Kazvin'i tekrar Gazne idaresi altına almıştır (420/1029-1030).²⁶⁷

Müverrih Vardan'ın rivayetine göre Sultan Mahmûd Hindistan seferinden sonra Cürcân'a gelmiş buradan para, asker ve silah teçhizatı alarak Rey üzerine yürümüştür. O bir müddet sonra Rey hâkimini esir alarak Horasan'a göndermiştir. Sultan Mahmûd daha sonra Rey hakiminin bütün mal varlığına el koyarak Rey'i alıp Taberistan, Taraba ve Suriye'ye gelmiştir. Bir müddet sonra Sultan Mahmûd Rey, Kazvin ve Kuhistan'ı oğlu Mes'ûd'a vererek kendisi de 421'de Nîşâbur'a geçmiştir.²⁶⁸ Bu yıl Sultan Mahmûd vefat etmiştir (421/1030). O, vefat etmeden önce küçük oğlu Muhammed'i veliaht tayin etmiş ancak Mes'ûd kardeşi Muhammed'in saltanatını kabul etmemiştir.²⁶⁹ Bu durum Gazne devleti içerisinde saltanat kavgalarının yaşanmasına neden olmuştur.

Sultan Mes'ûd, Gazne tahtına geçene kadar Rey'de kalarak İsfahan ve Hemedan'ı da almıştır. İlaveten bu süreçte o yeni fetihlerde bulunmuş ve sınırlarını daha da genişletmiştir (420-422/1030). Kardeşini tahttan indirdikten sonra yönetime geçen Sultan Mes'ûd on bir yıl yönetimde kalmıştır (422-433/1030-1041). Sultan Mes'ûd'un yönetimi çeşitli sıkıntı ve isyanlarla geçmiştir. Zira Sultan Mahmûd döneminde

²⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/170-171.

²⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/171-172; Merçil, *Gazneliler Devlet Tarihi*, 44; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 6/253.

²⁶⁸ Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan (İstanbul: Tarih Semineri Dergisi Edebiyat Fakültesi, 1937), I/170.

²⁶⁹ el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım "Mesalîku'l Ebsâr"*, 204.

başlayan iç karışıklıklar ve isyanlar Sultan Mes'ûd döneminde de büyüyerek devam etmiştir. Bu isyanlardan biri de Gazneli Devletine tabi olan Kakuye hânedanından Alaüddevle Muhammed'in isyanıydı (1032-1033). Alaüddevle Muhammed bu isyanda herhangi bir başarı kazanamamasına rağmen daha sonra Hemedan, Kerec ve İsfahan'ı ele geçirmeyi başarmıştır. Bu isyanla eş zamanlı olarak Hindistan'da bulunan Ahmed Yinal Tegin'in çıkardığı karışıklık sebebiyle Sultan Mes'ûd, Alaüddevle Muhammed ile barış yapmak zorunda kalmıştır. Bu yörede bir başka ayaklanma da Kazvin'de ortaya çıkmıştır. Buradaki isyan Yaruk-Toğmuş komutasındaki Gazneli ordusu tarafından bastırılarak Kazvin'de tekrar hâkimiyet sağlanmıştır.²⁷⁰

Sultan Mes'ûd bir taraftan bölgede bulunan yerel hânedanlara karşı hâkimiyet sağlamaya çalışırken diğer taraftan Oğuzların saldırılarına da maruz kalmıştır. Zira Sultan Mes'ûd'un Hindistan'da bulunmasını fırsat bilen Oğuzlar Horasan'da isyan çıkararak Gazne topraklarına saldırmışlardır. Sultan Mes'ûd Hindistan dönüşü bu isyana müdahale ederek Oğuzları mağlup etmiş ve onları buradan uzaklaştırmıştır (1034-1035). Ancak Oğuzların Gazne topraklarına yaptığı saldırılar ve yağmalar uzun müddet sürmüştür. Bu durum Gazneli devletini yıkmaya da güç kaybetmesine neden olmuştur.²⁷¹ Bu süreçte Kazvin'in Oğuz Türkmenleriyle ilk karşılaşması ise 430/1038-1039 yılında olmuştur.²⁷²

Nihayetinde uzunca bir müddet Oğuz istilasını altında kalarak güç kaybeden Gazne Devleti daha disiplinli ve yeni bir oluşum gösteren Oğuz kökenli Selçuklular karşısında daha fazla dayanamayarak yıkılmıştır. Böylece Gaznelilerin hüküm sürdükleri topraklarda Selçuklu hâkimiyeti başlayarak Kazvin Selçuklu yönetimine girmiştir.

²⁷⁰ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 56; Merçil, *Gazneliler Devlet Tarihi*, 59.

²⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/174-176.

²⁷² Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 432.

II. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KAZVIN'IN SİYASİ DURUMU

2.1.Sultan Tuğrul Bey Dönemi (1038-1063)

Dandanakan savaşından sonra Büyük Selçuklu Devletinin ilk sultanı olarak yönetime geçen Tuğrul Bey, dönemin geleneklerine uygun olarak çevredeki devletlerin hükümdarlarına fetihnameler göndermiştir. Daha sonra o Merv'de²⁷³ bir kurultay düzenleyerek önemli kararlar almıştır. Bu kurultayda alınan kararlar doğrultusunda; Merv merkezli Serahs ve Belh'in de içinde bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge Çağrı Bey'e, Herat²⁷⁴ merkez olmak üzere Büst ve Sistan bölgesi Musa Yabgu'ya, Irak ve Batı toprakları ise başkent Nîşâbur'da²⁷⁵ kalan Tuğrul Bey'e verilmiştir. İlaveten İbrahim Yınal'a Kuhistan, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a Cürcân ve Damgan, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e ise Kirman verilmiştir. Bu beyler bahsi geçen bölgeleri ele geçirirken Tuğrul Bey'e tabi olacaklardı.²⁷⁶ Yapılan bu paylaşımlar aynı zamanda Selçuklu Devletinin bundan sonra izleyeceği hareket rotasını da gösterir niteliktedir.

Bu bağlamda Tuğrul Bey dönemi fetihlerine ve önemli bazı olaylara kısaca değinmemiz konu bütünlüğü açısından önem arz etmektedir. Kurultayın ardından Selçuklu beyleri aralarında gerçekleştirilen paylaşım neticesinde kendi bölgelerinde fetihler düzenlemeye başlamışlardır. Devletin kurucularından olan Çağrı Bey bulunduğu bölgede uzun süre Gazneliler'le mücadele etmiş ve bu mücadeleler sonucunda Belh,

²⁷³ Merv Şehri Horasan'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisidir. Bugün Türkmenistan sınırları içerisinde. Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuş olup Orta Çağ coğrafyacıları tarafından daha güneyde bulunan -bugün mevcut olmayan- küçük Merve'r-rûz'dan ayrılması ve öneminin belirtilmesi için Merve's-şâhicân adıyla anılmıştır. Orta Çağ'ın siyasi, idari, ticari ve kültürel açıdan önde gelen şehirlerinden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/221-223.

²⁷⁴ Herat; Afganistan'ın batısında bulunan şehir Herîrûd ırmağının kenarında çok eski zamanlarda kurulmuştur. Batlamyus ve diğer Grek coğrafyacıları, bereketli Herîrûd vadisinde bulunan şehirler arasında Herat'tan da bahsederler. Büyük İskender'den sonra bu bölge Aria'daki İskenderiye adıyla anılır. Sâsâniler döneminde idarede söz sahibi olan dihan ve merzûbânlar tarafından yönetilmiştir. Stratejik olarak sınır bölgesinde yer almasından dolayı el değiştiren askerî bir merkezdi. İslâm fethinden önce ise Orta Asya'dan gelen Eftalitler tarafından yönetiliyordu. Selçuklu döneminde ise Çağrı Bey'in yönetimine verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Uslu, "Herat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/215.

²⁷⁵ Nîşâbur; İlk İslâmî devirde Ebreşehr ve İranşehr adlarıyla da anılırdı. Ortaçağ'da Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/149.

²⁷⁶ Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 344; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 107; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 29-30.

Tohoristan, Tirmiz, Velvâliç, Kubâdiyan, Vahş şehirlerini fethetmiştir. Bu fetihlere ilaveten Gazne hükümdarı İbrâhim ile barış anlaşması da imzalamıştır (451/1059). Böylece her iki tarafta ellerinde bulunan toprakları koruyacak ve birbirlerine saldırmayacaklardı. Bir yandan Çağrı Bey bulunduğu bölgede gerçekleştirdiği fetihlerle devletin topraklarını genişletirken diğer yandan da Çağrı Bey'in oğlu Alparslan Karahanlılar'a karşı başarılı mücadeleler sergilemiştir. Bu nedenle Çağrı Bey Gaznelilere karşı kazandığı başarılı seferlerin ardından Alparslan'ı fethettiği toprakların idaresine getirmiştir.²⁷⁷

Selçuklular'ın doğuda hızla ilerleyen fetih politikası aynı şekilde batıda da devam etmiştir. Bir taraftan Tuğrul Bey Harizm seferine giderken Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi ve amca oğlu olan İbrahim Yınal Bey de Rey üzerine yürümüştür. O, burayı Arslan Yabgu oğuzlarından alarak Hemedan ve Cibâl taraflarını kısa sürede fethetmiştir. İbrahim Yınal Rey, Hemedan ve Cibâl şehirlerini alıp tekrar Rey'e döndüğü esnada Tuğrul Bey'de Rey'e hareket etmiştir. Tuğrul Bey'in geldiğini haber alan İbrahim Yınal onu merasimle karşılamıştır. Tuğrul Bey, Rey şehrine girince yıkık şehri imara başlamış ve eski hükümdar sarayını (Darü'l emâre) yıktırarak kendisine yeni bir saray inşa ettirmiştir. İlaveten devletin merkezini Nîşâbur'dan Rey'e taşımıştır.

Tuğrul Bey, bir müddet Rey'de kaldıktan sonra Kazvin üzerine yürümüştür. Kazvin halkı Tuğrul Bey'e teslim olmayı reddetmiş ve direnç göstermişlerdir. Bunun üzerine Tuğrul Bey Kazvin halkına saldırarak onları ok ve taş yağmuruna tutmuş ve şehri kuşatma altına almıştır. Bu kuşatma sırasında şehir halkından bazıları atılan ok ve taşlardan dolayı ölümler yaklaşık üç yüz elli kişi de yakalanmıştır. Kâmrev ve Merdâvîc b. Bessu yaşanan olaylar karşısında Sultan Tuğrul'un şehri zor kullanarak ele geçirmesinden ve yağmalamasından korkmuşlardır. Onlar bu nedenle halkın savaşmasına engel olarak 80.000 dinar ödenmesi şartıyla Kazvin halkı ve Sultan Tuğrul arasındaki anlaşmazlığa son vermişlerdir. Daha sonra şehrin hâkimi de Sultan Tuğrul'a

²⁷⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 110-111; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 29; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 57; Faruk Sümer, "Selçuklular", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV Yay., 2009), 36/369.

itaatini bildirmiştir. Böylece Kazvin bizzat Sultan Tuğrul tarafından ele geçirilerek Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (434/1042-1043).²⁷⁸

Tuğrul Bey Kazvinle birlikte Hârizm, Dihistan, Tus, Rey, Cibâl, Kirman gibi birçok şehri fethettikten sonra bu şehirlerde adına hutbe okutmuştur (434/1042-1043).²⁷⁹ O bu şehirlerde hâkimiyet sağladıktan sonra Kakuye hânedanından Isfahan'ı da almıştır. Böylece arkasını emniyete alan Tuğrul Bey başkent Rey'e dönmüştür.²⁸⁰ Gerçekleştirdiği bu fetihlere ilaveten Tuğrul Bey doğu bölgeleri dışında bütün İran'ın fethini tamamlamaları için İbrahim Yınal, Kutalmış ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurt'u görevlendirmiştir. Verilen emirler doğrultusunda Selçuklu hânedan üyeleri derhal harekete geçerek birkaç yıl içinde, Büveyhoğulları emîr ve şehzâdelerinin yönetimi altındaki Şehrizûr, Hânikin, Hulvan, Dinever, Karmasin, Cürcân, Damgan, Kûmis, Şiraz, Istahr gibi şehir ve kaleleri fethetmişlerdir. Bu süreç içerisinde şehzâde Alparslan da Merv'den hareketle Büveyhoğullarının yönetimindeki İran'ın Fars eyaletinin büyük bir bölümünü fethetmiştir.²⁸¹ İran'da hâkimiyet gücünü artıran Sultan Tuğrul 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055 tarihinde Halife Kaim bi-Emrillah'ın daveti üzerine Bağdat'a gelerek buradaki Büveyhîler Devletinin yönetimine ve Şîî hâkimiyetine son vermiştir. Bu sebeple Tuğrul Bey'e halife tarafından "Meliku'l -Maşrik ve'l-Mağrib (Doğunun ve Batının Hükümdarı)" unvanı verilmiştir.²⁸²

Böylesine başarılı fetihlerin gerçekleştirildiği Tuğrul Bey döneminde hânedan üyeleri tarafından çıkarılan isyanlarla da mücadele edilmiştir. Bu dönemde ilk isyan Tuğrul ve Çağrı Bey'in anne bir kardeşleri İbrahim Yınal tarafından çıkarılmıştır. Devletin kuruluşunda ve sınırlarının genişlemesinde büyük katkısı olan İbrahim Yınal, Cibâl (Irak-ı Acem) bölgesinde hâkimiyet meselesinden dolayı Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve iki kardeş arasında şiddetli bir savaş gerçekleşmiştir. Bu savaş sonucunda Tuğrul Bey, Sermac kalesine kapanan İbrahim Yınal'ı muhasara ederek onu bu kaleden zorla indirmiştir. Alınması zor ve müstahkem bir kale olan Sermac kalesi Sultan Tuğrul

²⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/257; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 111; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 29-30; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 61.

²⁷⁹ İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 15/687.

²⁸⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 112; Özgüdenli, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 23.

²⁸¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 111-112; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 30; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 61.

²⁸² İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 15/730; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 131-132; Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 6.

tarafından dört gün gibi kısa bir müddet içerisinde ele geçirilmiştir. Böylece hânedan içerisinde ortaya çıkan ilk isyan kısa süre içerisinde bastırılmıştır (441/1049-1050).²⁸³

Tuğrul Bey döneminde uzunca bir müddet sorun teşkil eden kişilerden birisi de Büveyhîler'in Bağdat şahnesi²⁸⁴ Arslan Bessasiri'dir. Selçuklu Devletine karşı bizzat gerçekleştirdiği isyanların yanında bazı şehzâde isyanlarına ve devlet içi yapılanmalara da destek vermesi nedeniyle 446/1054-1055 ile 452/1059 yılları arasında kaynaklarda adı çokça zikredilmektedir.²⁸⁵

Selçuklu Devletinde İbrahim Yınal tarafından gerçekleştirilen ilk isyanın ardından sular durulmayıp diğer Selçuklu şehzadelerinin de isyanları baş göstermiştir. İbrahim Yınal'ın ilk isyanının ardından 449/1057'de Arslan Yabgu'nun diğer oğlu Resul Tekin isyan etmiştir. Bu isyan da fazla büyümeyerek kısa sürede çabucak bastırılmıştır. 450-451/1059 yılında ise İbrahim Yınal, Arslan Besâsîrî ve Şîf Fatimî'lerin kışkırtmasıyla tekrar isyan etmiştir. İbrahim Yınal'ın gerçekleştirdiği ikinci isyan neticesinde de Sultan Tuğrul galip gelmiş ve İbrahim Yınal, yayının kirişiyle boğdurulmuştur.²⁸⁶ Sultan Tuğrul'un hayatının sonlarına doğru Arslan Yabgu'nun diğer oğlu Kutalmış da isyan etmiştir. Onun ne zaman isyan ettiği hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi belirtilmemekle birlikte Kutalmış giriştiği bu isyanda Selçuklu ordusu karşısında fazla dayanamamış ve bir müddet sonra Gird-Kûh kalesine çekilmiştir. Burada Kutalmış vezir Amîdû'l-mülk el-Kündürî tarafından muhasara edilmiş fakat Tuğrul Bey'in ölüm haberi üzerine bu kuşatmadan bir sonuç alınamamıştır.²⁸⁷

Tuğrul Bey devlette siyasî bir istikrar sağlayıp fetihler gerçekleştirdikten sonra bölgede bulunan yerel hânedanlardan kendisine itaat etmelerini istemiştir. Bu istek doğrultusunda Kazvin dolaylarında bulunan Tarum hâkimi Cüstan, Tuğrul Bey'e

²⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/289; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 15/710; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 125-126; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 5.

²⁸⁴ Şahne: bir şehir veya bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî vali. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Şahne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/292.

²⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 15/767-780; İbnü'l-Cevzi Abdurrahman, *el-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (430-485/1038-1092)*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 13-68.

²⁸⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 136-1398; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 5; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 43-44; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 62-63; Abdurrahman, *el-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (430-485/1038-1092)*, 48.

²⁸⁷ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 5; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 46-47.

tabiiyetini bildiren birtakım hediyeler ve para göndermiştir. 454/1062 yılında Kazvin dolaylarında bulunan Semiran'daki Germ kalesi Cüstan el-Merzubân'ın elinde bulunuyordu. Ancak Merzubân'ın eşi ve oğlu ona karşı birleşerek bu kaleyi Merzubân'ın elinden almış ve kaleden uzaklaştırmışlardır. Bunun üzerine Cüstan bölge hâkimi Tuğrul Bey'den yardım istemiştir. Tuğrul Bey bu isteğe bizzat cevap vermiş ve Germ kalesini kuşatmıştır. Bir müddet sonra Tuğrul Bey kuşatmayı yüz bin altın ve bin giysi karşılığında kaldırmış ve kaleyi tekrar Cüstan idaresi altına almıştır.²⁸⁸

Sultan Tuğrul 455/1063 yılında Rey'de burun kanaması (ruaf) hastalığına yakalanarak 4 Eylül 1063 tarihinde vefat etmiştir.²⁸⁹ Cenazesi Sultan Alparslan tarafından Rey'de bulunan Kümbet-i Tuğrul'a defnedilmiştir.²⁹⁰

2.2. Sultan Alparslan Dönemi (1063-1072)

Vefat ettiğinde yetmiş yaşında olan Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey'in geride kalan erkek evladı olmaması nedeniyle kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht yapmış ve daha hayatta iken yerine geçmesi için vasiyette bulunmuştur. Vasiyet gereğince Tuğrul Bey'in vefatından bir ay sonra vezir Amîdül-mülk el-Kündürî'nin çabaları sonucunda Süleyman adına hutbe okunmuştur (455/1063).²⁹¹ Süleyman'ın tahta geçmesi hânedan üyeleri ve bazı emîrlar arasında ihtilaflar çıkmasına neden olmuştur. Bu ihtilaflar esnasında Süleyman adına okunan hutbeye karşın el-Basan²⁹² ve Erdem Kazvin'de Horasan hâkimi Alparslan adına hutbe okuttular.²⁹³ Saltanat mücadelesinde

²⁸⁸ Rençber, "İslâm Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", 248-249.

²⁸⁹ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/110; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 345; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 69.

²⁹⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 142; Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 6; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 70.

²⁹¹ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 345; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 15/789-790; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 147; Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 6; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 71.

²⁹² Ali Sevim ve Erdoğan Merçil Selçuklu Devletleri Tarihi adlı eserinde el-Basan'ın, Selçuklu ailesine mensubiyeti hakkında kesin yargıya varmazlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 48; Bu kelime İbn'ül Esir'de Bağrı sıyan şeklinde geçmektedir. Ayrıca Bağrı basan ve Bağrı sıyan şekillerinde de kullanılmıştır. Bu kelimenin Türkçe'ye uygun şekilleri yağrı sıyan ve yağrı basandır. Birinci kelime düşman bozan anlamına gelirken ikinci kelime düşmana baskın yapan anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dpnt.1 el- Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: TTK Yayınları, 1943), 26.

²⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/362; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 26; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 147; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 48; Özgüdenli, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 67; İbn Kesir *el Bidaye ve'n-Nihaye* adlı eserinde Alparslan adına okunan ilk hutbenin herhangi bir şehir ismi vermeyerek Cebel bölgesinde okunduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 15/790 .

başkent Rey dururken ya da siyasî ve stratejik açıdan bölgede birden fazla şehir mevcutken Alparslan adına ilk hutbe okunan yerin Kazvin şehri olması dikkate şayandır.

Babası Çağrı Bey'in hastalığı döneminde Gazneliler üzerine gerçekleştirdiği başarılı seferlerle adından sıkça söz ettiren Alparslan yeteneği ve başarılı zaferleri nedeniyle saltanat davasında halkın yanında ordu tarafından da desteklenmiştir.²⁹⁴ Vezir Amidülmülk işlerin ters gittiğini ve vaziyetin aleyhine döndüğünü görünce Rey'de hutbenin önce Sultan Alparslan adına sonra da kardeşi Süleyman adına okunmasını emretmiştir.²⁹⁵ Ancak bu dönem saltanat davasında bulunan sadece Alparslan değildir. Bu dönemde Kirman Meliki Kavurt, amcası Musa İnanc Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beylerin amcazâdeleri olan Selçuk'un torunu Kutalmış da taht üzerinde hak iddia etmiştir. Bu durum Türklerde mevcut olan, “*Devlet hânedanın ortak malıdır*” anlayışı nedeniyle doğal karşılanmıştır. Bu nedenle Alparslan birden fazla olan bütün taht iddiacılarıyla mücadeleye girmiş ve girdiği bu mücadeleden galip çıkmıştır. O daha sonra başkent Rey'e gelerek hükümdarlık sarayına girmiş, görkemli bir törenle Selçuklu tahtına oturmuş ve adına para bastırmıştır.²⁹⁶

Alparslan, sultanlığını ilan etmesinin ardından “Rum gazâsı” adı verilen batı seferlerine çıkmıştır. O hükümdarlığı süresince batı seferlerine önem vermiş, batıda daha çok fetih harekâtlarında bulunurken doğuda asayiş sağlamaya seferler düzenlemiştir. 456/1064 yılında Kafkasya ve Anadolu üzerine düzenlediği seferlerle pek çok kale ve şehri zapt eden Alparslan, Ahılkelek ve Lori şehirlerini de aldıktan sonra Doğu Anadolu'ya geçerek Bizanslıların elindeki Ani şehrini kuşatmıştır. Bir hayli uğraştan sonra Ani surlarını yaran Selçuklu ordusu şehri ele geçirmiştir (456/1064). Bu zaferin ardından Halife Kâim-Biemrillâh Sultan Alparslan'a *Ebû'l Feth* (fetih babası) unvanını vermiştir.²⁹⁷

²⁹⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 154.

²⁹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/362-363; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 147; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 6.

²⁹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 149; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 49; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 71-72.

²⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/369-370; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, I/117; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 155-156; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 72.

Alparslan, hariçte fetihlerle uğraşırken dahilde de isyanlarla mücadele etmiştir. O, Kirman Meliki Kavurt'un isyan ettiği haberini alınca Doğu Anadolu'daki fetih harekâtını yarım bırakarak Rey'e dönmüş ve oradan Hemedan'a geçmiştir (456/1064). Bu isyan girişimine karşı başlatılan sefer sonucunda Kavurt af dilemiş ve isyan kısa sürede bastırılmıştır. Sultan Alparslan bu isyanı bastırdıktan sonra 457/1065 yılında büyük bir ordu ile Harizm'e geçmiş ve burada kargaşaya neden olan Türkmenleri bozkırlara doğru sürmüştür. O, buradan Cend'e geçmiş Cend'de bulunan Selçuk Bey'in kabrini ziyaret ettikten sonra Horasan'a geri dönmüştür. Alparslan Horasan'a döndükten sonra oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ederek hutbelerde kendi adından sonra onun adının da zikredilmesini emretmiştir (458/1065-1066). Bu durum üzerine Kavurt tekrar isyan etmiş (459/1066-1067) ancak isyanı yine özür dilemesiyle ve affedilmesiyle sonuçlanmıştır.²⁹⁸

Bu dönem Kazvin'e hâkim olan el-Basan da Kavurt'un isyanına iştirak etmiştir. Ancak Kavurt'un mağlubiyeti ve Alparslan'ın hareketi üzerine el-Basan Kazvin'den uzaklaşmıştır.²⁹⁹ Bu isyan girişiminin ardından 1068 yılında Sultan Alparslan, ikinci Kafkasya seferini düzenlemiştir. Birinci Kafkasya seferi Kavurt'un isyan etmesiyle yarım kalırken ikinci Kafkasya seferi de Karahanlı Hükümdarı İbrahim Han'ın ölmesiyle yarıda kalmıştır. Zira İbrahim Han'ın ölmesi Karahanlı Devletinde taht kavgalarının çıkmasına ve bu durumun Selçuklu menfaatini tehdit etmesine neden olmuştur.³⁰⁰ Sultan Alparslan'ın hutbesinin okunmasıyla ön plana çıkan Kazvin ilerleyen süreçlerde çeşitli isyan ve mücadelelere sahne olmuştur.

Bizans topraklarında gerçekleştirdiği başarılı seferler ile Selçuklu Devletine altın çağını yaşatan Sultan Alparslan Maverâünnehir seferine çıktığı esnada Barzam kalesi kumandanı Yusuf Harizmi tarafından suikaste uğrayarak ağır bir şekilde yaralanmış dört gün sonra da şehit düşmüştür (10 Rebîü'levvel 465/24 Kasım 1072).³⁰¹ Sultan Alparslan geride kendisinden sonra Melikşah, Ayaz, Tekiş, Börü Bars, Tutuş, Arslan

²⁹⁸ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 5; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 52-53.

²⁹⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 163-164.

³⁰⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/527-528.

³⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/393; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 16/37; er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/114-115; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 7-8.

Argun, Sâra ve Âişe adlarında sekiz çocuk bırakmıştır. Selçuklu Devleti tahtına ise Sultan Alparslan'ın vasiyeti gereği oğlu Melikşah geçmiştir.³⁰²

2.3. Sultan I. Melikşah Dönemi (1072-1092)

Sultan Alparslan yaralandıktan sonra yanında bulunan oğlu Melikşah'ın tahta geçmesini vasiyet etmiş ve askerlerin de bu hususta yemin etmelerini emretmiştir. Bu durumu komutanlar ve Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillah karşı çıkmayarak onaylamışlardır.³⁰³

Her ne kadar Sultan Alparslan hayatta iken Melikşah adına biat almış olsa da vefatının ardından devlet içerisinde isyanlar tekrar baş göstermiştir. Kirman Meliki Kavurt, saltanat makamına yaş, deneyim ve tecrübe olarak kendisini Melikşah'tan daha layık görmüş ve bu nedenle isyan etmiştir. Ayrıca Melikşah'ın yaşının genç olmasını fırsat gören Gazneliler ve Karahanlılar da Selçuklu sınırlarına saldırmaya başlamışlardır (465-466/1073). Bu nedenle Sultan Melikşah tahta geçtiği sırada bir yandan Gazneli ve Karahanlı kuvvetlerine karşı mücadele ederken öte yandan amcası Kavurt'un isyanını³⁰⁴ bastırmaya çalışmıştır. Bu isyan sonucunda Kavurt mağlup olmuş ve yayının kirişi ile boğdurulmuştur.³⁰⁵

Melik Kavurt'un isyanının başarılı bir şekilde bastırılmasının ardından Sultan Melikşah yönünü sınırlarına saldırı yapan Karahanlı ve Gazneli devletlerinin üzerine çevirmiştir. O, bu devletler üzerine başarılı seferler düzenleyerek sınırlarını güvence altına almıştır (465-466/1073). Sultan Melikşah'ı meşgul eden olaylardan bir diğeri ise kardeşi Tekiş'in gerçekleştirdiği isyanlardır. Tekiş'in iki veya üç isyan gerçekleştirdiği ve neticede gözlerine mil çekilerek cezalandırılışı ifade edilmiştir.³⁰⁶

³⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/394.

³⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 394; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 76-77; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/54.

³⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 78-81; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 11-17.

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/465; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 16/38; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 197; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/7; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 81.

³⁰⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 204; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 7.

Sultan Melikşah döneminde hânedan üyeleri arasındaki mücadelelere ilaveten öne çıkan en önemli olaylardan birisi de Hasan Sabbah'ın³⁰⁷ başını çektiği Bâtınî³⁰⁸ hareketidir. Bu hareketin Sâsâniler zamanında İran'ı kasıp kavuran komünist Mazdek mensuplarının İslâmî devirde Hurremî, Karmatî gibi adlarla anılan fırkaların bir devamı olduğu dile getirilmiştir. Adı geçen fırkalarda olduğu gibi Hasan Sabbah da Selçuklular zamanında kurulmuş olan İslâmî, siyasî ve içtimai düzeni yıkmak üzere hareket etmiştir.³⁰⁹

2.3.1. Sultan Melikşah Dönemi Bâtınî Faaliyetleri

Sultan Melikşah Dönemi Bâtınî faaliyetlerine geçmeden önce konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla Melikşah dönemi Bâtınî faaliyetin yöneticisi konumunda olan Hasan Sabbah hakkında bilgi vermemiz önem arz etmektedir. Hayatının anlatıldığı Sergüzeşt-i Seyyidinâ isimli eserde Hasan Sabbah'ın aslen Hımyer kabilesinden olup babasının Yemen'den Rey'e gelerek buraya yerleştiğinden bahseder. Rey'de doğan Hasan Sabbah'ın asıl adı el-Hasan b. Ali b. Muhammed'dir.³¹⁰

³⁰⁷ Hasan Sabbah geometri, aritmetik ve cebir alanında bilgi sahibiydi. Bu ilimlere ilaveten sihir ile de alakalıydı. Bunlar dışında ülkeyi gezmiş ve Mısır halifesi Müstansır'ın yanına gitmiştir. Bir müddet sonra Hasan Sabbah buradan ayrılarak Horasan'a döndü. Daha sonra nehri geçti ve Kaşgar'a girdi. Fakat daha sonra buradan da ayrılarak Alamut'a gitti. O burada bulunan halkı ve yöneticileri yoldan çıkararak kendi tarafına çekti. Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/39; İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer* (el-Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısıriyye, 1907), 2/214; ez-Zehabi, *Târihu'l-İslâm ve-vefayâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 2/13.

³⁰⁸ Her zâhirin bir bâtını olduğunu ve Kurân'ı-Kerim ile hadis-i şeriflerin ancak te'vil yoluyla anlaşabileceğini iddia eden gruplara h.V/m.XII yy.'dan itibaren genellikle "Bâtıniyye" denilmiştir. Ayrıca Cafer-i Sâdık'ın oğlu İsmail'in imametini savundukları için "İsmailiyye", yedi imamı kabul etmelerinden veya kâinatı yedi gezegenin idare ettiğine inanmalarından dolayı "Seb'iyye", dâîlerinden Hamdan Karmat'a nisbetle "Karmatiyye", hakikatın sadece masum imamın öğretmesiyle öğrenebileceğini iddia ettiklerinden ötürü "Ta'limiyye", dini yasakları mübah saydıklarından "İbahiyye", Mecûsîlerle sonuç itibarıyla birleşmelerinden ötürü Mazdek'in lakabına nispetle "Hürremiyye", Fâtîmi halifesi Mustansır'ın oğlu Nizar'ın tarafını tuttuklarından dolayı "Nizariyye", reislerinin verdikleri görevleri yerine getirmek için "haşiş" (esrar) çektirildiklerinden "Haşşâşin" vb. tabirlerle de anılırlar. Bâtınlıkta masum imam çok önemlidir. Zira o dünyada olan ya da olacak olan herşeyi bilir. Masum imamlar ayet ve hadislerle dilediği manayı verebilirler. Onların öğretilerine uyanlar namaz, oruç gibi sorumluluklardan muaftır ve kendilerine herşey mübahtır. Bâtınlığın temeli te'vile dayanır. Onlar ayet ve hadislerin zahiri manalarını kabul etmezler. Onlara göre her harfin hatta her noktanın bile bir sırrı vardır. Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 71-72.

³⁰⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 315.

³¹⁰ Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 546; Mustafa Aylar, "Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevârih, Tarih-i İsmâilîyân'da Onun Döneminde Öldürülenler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/52 (2017), 326.

Daha genç yaşta iken Cafer Sadık'ın oğlu İsmail'i imam olarak tanıyan mezhebe katılan Hasan Sabbah 464/1071-1072 yılında Irak başdâisi³¹¹ Abdülmelik b. Attaş ile tanışmıştır. Abdülmelik b. Attaş Rey ziyaretinde tanıştığı bu zeki ve cevval gence Mısır'a gitmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Hasan Sabbah 469/1076-1077'de yola çıkarak iki sene sonra Kahire'ye varmıştır. O, Mısır'a ulaştığında Fâtımî Halifesi el-Müstansır'ın hizmetine girmiştir. Halife Müstansır, Hasan Sabbah'tan kendisini destekleyecek faaliyetlerde bulunmasını istemiş ancak bir müddet sonra hilafet meselesi yüzünden aralarında sorun çıkmıştır. Zira Hasan Sabbah, Halife Müstansır'ın veliaht olarak gösterdiği Nizâr'ı desteklerken bir müddet sonra Halife onu veliaht göstermekten vazgeçmiş ve damadı Bedrü'l Cemali'nin desteklediği oğlu Ahmed Musta'î'yi veliaht göstermiştir. Bunun üzerine başkumandan Bedrü'l Cemali ile Hasan Sabbah arasında husumet ortaya çıkmış ve Hasan Sabbah, Mısır'dan ayrılarak İsfahan'a geçmiştir (473-474/1081). Hasan Sabbah burada bir müddet gizlendikten sonra Yezd ve Kirman bölgelerinde Nizârî lehine propagandalarda bulunmuştur. O, daha sonra Şîîlerin yoğunlukta bulunduğu Taberistan, Kuhistan ve Cürcân'ın dağlık bölgelerine geçerek buralarda taraftar toplamış ve başka şehirlere de propaganda yapmaları amacıyla dâîler göndermiştir.³¹²

Bir müddet sonra Hasan Sabbah ve yandaşlarının yaptığı faaliyetler Selçuklu Devleti için tehlike oluşturmaya başlamıştır. Bu nedenle vezir Nizamülmülk bu duruma derhal müdahale edilmesi için Rey valisi Ebû Müslim'i görevlendirerek Hasan Sabbah'ın faaliyetlerinin durdurulması için emir vermiştir. Rey valisi bu işi oldukça sıkı tutmuştur. Bu nedenle Hasan Sabbah Rey'e geri dönememiş ve kendini güvende tutarak faaliyetlerini gerçekleştirebileceği bir yer aramıştır. Bu amaçla Kazvin civarında Rudbar vadisinde kayalık bir bölge üzerindeki Alamut³¹³ kalesini ele geçirmeyi planlamıştır.³¹⁴

³¹¹ Dâî; İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Dâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/420.

³¹² Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 547-548; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 123; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 120; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 73; Aylar, "Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevârih, Tarih-i İsmâîlîyân'da Onun Döneminde Öldürülenler", 327.

³¹³ Bâtınîler'in ele geçirdiği kalelerden biri de Kazvin yöresindeki Alamut kalesi idi. Rivayete göre "Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşkündü. Bir gün bir kartal uçurup peşinden gitti. Kartalın bu kalenin inşa edileceği yere konduğunu gördü. Burayı müstahkem bir mevzi buldu ve üzerinde bir kale yapılmasını emretti. Kaleye de 'Aluhmût' adını verdi ki Deylem lisanında kartal eğitimi (talimu'l

Alamut kalesi Gîlân ve Kazvin arasında, Deylem sınırında çok müstahkem bir yerde inşa edilmiştir.³¹⁵ Burası o yöredeki birkaç kale içerisinde en sağlamı idi. O dönem Alamut kalesinin bulunduğu bölgeden sorumlu kişi Şerefşah el-Ca'ferî, Alamut kalesinin yöneticisi ise el-Alevî idi. Hasan Sabbah bu dönem birçok diyarı dolaşıp Kazvin'e geldiğinde zahid görünüp derviş elbisesi giyerek halka gizlice davette bulunmuştur. Halkın çoğunun onun davetine uyması, kale hâkimi el-Alevî'nin Hasan Sabbah hakkında iyi düşünce ve duygular içerisinde olması Hasan Sabbah'ın kaleyi tedrici bir şekilde ele geçirmesini kolaylaştırmıştır. O, kendini güvence altına alıp işini sağlamlaştırınca adamlarına el-Alevî'yi kaleden çıkarmalarını emretmiştir. Onlar Alevî'yi Damgan'a sürüp bir miktar para verdikten sonra kaleyi ele geçirmişlerdir.³¹⁶ Hasan Sabbah Alamut Kalesini ele geçirdikten sonra Kazvin dolaylarında bulunan Tabes, Kuhistan ve Vestemkuh kalelerini, Ebher'e yakın Hâlîcân, Girdkûh ve diğer birçok kaleyi de ele geçirmiştir.³¹⁷

Alamut kalesini merkez yaparak faaliyetlerini hayata geçiren Hasan Sabbah ele geçirdiği yerlerde yapılar da inşa etmiştir. Günden güne güçlenen Bâtînîler artık bulundukları yörede varlıklarını göstermeye başlamışlardır. Onlar 18 Bâtînî ile Save'de bayram namazını kılmışlar şehrin şihnesi onları dikkatle izlemiş sonrasında hepsini yakalayıp hapsetmiştir. Onları sorguladıktan sonra serbest bırakmıştır. Ancak Bâtînî grup faaliyetlerine ara vermeyerek bir müddet sonra İsfahan'da oturan Save'li bir müezzini Bâtînîliğe davet etmiş, müezzini onların bu teklifini kabul etmeyince onu öldürmüşlerdir. Nizamülmülk Batınîler'in ilk cinayetinden haberdar olunca suçluların derhal yakalanmasını istemiştir. Sonuç olarak bu cinayetten Tâhir adlı bir marangoz

ukâb) manasındadır. Bundan dolayı buraya ve civarına 'Talekân' denir." İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/494; İbnü'l-Verdî, *Târihu'l İbnü'l-Verdî*, 13/2; Başka bir rivayete göre ise;"Deylem hükümdarlarından biri bir suçluyu cezalandırmak için avlanmaya göndermiş, adam Alamut'un bulunduğu yerin müstahkem bir mevki olduğunu görünce oraya bir kale yapmış ve "İlah-ı Ramut" adını vermiş. Bunun Deylem dilindeki anlamı "Cezanın İnfazı" demekmiş. Bu yüzden buraya ve ona komşu olan bölgeye Tâlekan denir. Ebü'l-Fida, *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer*, 2/214; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım "Mesalîku'l Ebsâr"*, 236.

³¹⁴ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 123-125; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 120; Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/347.

³¹⁵ Aylar, "Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevârih, Tarih-i İsmâîlîyân'da Onun Döneminde Öldürülenler", 327.

³¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/39; Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 549-550.

³¹⁷ Ebü'l-Fida, *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer*, 2/214.

sorumlu tutulmuş ve öldürülmüştür. Bâtınîler'den öldürülen ilk şahıs da bu marangoz kabul edilmektedir.³¹⁸

Bu olaylar sırasında Alamut ve çevresinin yönetimi Melikşah'ın emîrlerinden Yoruntaş'a aitti. O, Hasan Sabbah ve taraftarlarının faaliyetleri nedeniyle sık sık Alamut eteklerine saldırmaya başlamıştır. Yoruntaş Hasan Sabbah ile mücadele ederken sert tedbirler alarak Hasan Sabbah'ın davetini kabul edenleri ve ona bağlananları öldürüp mallarını yağmalamıştır. Bu durum Alamut'ta yeterli miktarda erzak biriktirilememesine neden olmuştur. Hasan Sabbah erzak sıkıntısı çeken taraftarlarının baskı sonucu pes etmemeleri için *"Fatımî halifesi Müstansır" dan orayı terk etmemeleri ve yakında başarıya (ikbâl) kavuşacakları hususunda emir aldığını* söylemiştir. Onun bu yalanı halkın direnme gücü arttırmıştır. Tüm bu olaylar gerçekleşirken Yoruntaş aniden vefat etmiştir (483-484/1091). Bu durum Hasan Sabbah'ın yalan haberini destekler niteliğinde ona müthiş bir propaganda gücü katmıştır.³¹⁹

Sultan Melikşah'ın cihan hâkimiyeti düşüncesini faaliyete koyduğu bir sırada ortaya çıkan Hasan Sabbah, başlangıçta mutedil Şîî kimliğine bürünmüş ve sadece imamet meselesi ile meşgul olduğunu iddia etmiştir. Ancak o faaliyetleriyle Kur'ân'ın bâtınî manası üzerinde durarak Kur'ân-ı Kerim'i ve İslâmiyet'i tahrip etmeye çalışmıştır.³²⁰ Sultan Melikşah Bâtınîlerin faaliyetlerinin bulundukları bölgedeki halka ve çevredeki Müslüman topluluklara zarar verdiğini görünce Hasan Sabbah'a bir elçi göndermiştir. Rivayete göre, gönderilen elçi kalede bulunduğu sırada Hasan Sabbah, uyuşturucu maddeler (haşhaş)³²¹ ile dimağlarını bozduğu fedailerine, bıçakla veya kaleden atlamak suretiyle, intihar emrini vermiş, askerleri de bu emri sorgusuz-sualsiz yerine getirmişlerdir. Kalede olanların anlatılmasıyla Melikşah hayrete düşmüş ve Hasan Sabbah ile yandaşlarını ortadan kaldırmak için hemen Arslantaş'ı görevlendirmiştir. Emir üzerine Arslantaş Alamut'u kuşatmıştır (484-485/1092). Hasan Sabbah yanında az sayıda taraftar bulunmasına rağmen Selçuklu askerlerine karşı

³¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/37; Aylar, "Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevârih, Tarih-i İsmâîlîyân'da Onun Döneminde Öldürülenler", 327.

³¹⁹ Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 552-553; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 121; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 125-126.

³²⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 315.

³²¹ Bâtınîler kullandıkları haşhaş maddesinden ötürü Haşîşîyyûn (haşşâşîn) ismi ile de tanınırlar. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 319; Batıda ise bundan muharref "Assassin" tabiri kullanılır. Dpnt.2 Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 71.

direnmiştir. Hasan Sabbah'ın bu mücadelesini desteklemek için dâî Dihdâr Ebû Ali, Ardistan bölgesinden gelerek Kazvin'e yerleşmiştir. Aynı şekilde çevredeki şehir ve kasabalardan da Hasan Sabbah'ın davetine uymuş olan birçok insan Kazvin'e gelerek buraya yerleşmişlerdir. Böylece Kazvin şehrinde hatırı sayılır bir Bâtınî grup oluşmuştur. Selçuklu askerlerinin kuşatması nedeniyle sıkışık durumda olan Hasan Sabbah Kazvin'de bulunan Dihdâr Ebû Ali'den yardım istemiş, Dihdâr Ebû Ali de yaklaşık 300 askerî silah ve araç-gereçleri ile Alamut'a göndermiştir. Böylece bir şekilde kaleye girmeyi başaran yardım kuvvetleri ile Bâtınîler direnç kazanmıştır. Ayrıca kale dışındaki Rudbâr halkından bir grupla anlaşılan Bâtınîler Selçuklu ordusuna baskın yapmış (Ekim 1092) ve bu baskınla Arslantaş'ı bozguna uğratmıştır. Bu durum Arslantaş'ın Alamut Bâtınîlerine karşı zafer kazanılmadan geri çekilmesine neden olmuştur.³²² Melikşah döneminde Hasan Sabbah'ın Alamut'u ana merkez olarak kullanması Kazvin şehrinin Selçuklu-Bâtınî çatışmasında askerî üs olarak kullanılmasına neden olmuştur. İlaveten şehrin daimî olarak Bâtınî tehdidi altında bulunması Kazvin'in sosyal ve siyasî açıdan gelişmesini engellemiştir.

Bâtınîlerin en önemli faaliyetlerinden biri de Alparslan ve Melikşah dönemlerinde yaklaşık olarak 30 yıl vezirlik yapmış olan Nizamülmülk'ün öldürülmesidir. Nizamülmülk ileri görüşlülüğüyle Bâtınî grubun ortaya çıktığı ilk günlerde Hasan Sabbah ve adamlarının ileride çıkaracakları karışıklıkların ve İslâm'a verecekleri zararın farkına vararak Bâtınîlerin kökünü kazımada kullanılacak askerlerin hazırlanması için aşırı çaba harcamıştır. Nizamülmülk'ün yaptığı bu çalışmalardan haberdar olan Hasan Sabbah ona suikast düzenleyerek Nizamülmülk'ün şehit olmasına neden olmuştur. Bu cinayetle Bâtınîler ilk defa yüksek rütbeli bir devlet adamını öldürmüşlerdir.³²³

Aynı yıl Sultan Melikşah çıktığı avdan hasta bir vaziyette dönmüştür (485/1092). Sultan av etinden yemiş ve yediği bu etten dolayı ateşli humma hastalığına tutulmuştur. O bu hastalık dolayısıyla kan aldırılmış ancak hastalığı ağırlaşmıştır. Sultan Melikşah, yakalandığı hastalık dolayısıyla veziri Nizamülmülk'ün vefatının ardından kırk gün

³²² Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 553-554; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 316-317; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 121-122; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 127.

³²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/37; Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 554; Kazvinî, *Târik-i Güzide*, 351; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 216; Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 76.

sonra 15 Şevval cuma gecesi (18-19 Kasım 1092) vefat etmiştir.³²⁴ Sultan Melikşah Çin sınırlarından Suriye sahillerine, kuzeydeki İslâm ülkelerinin en uzak noktasından Yemen diyarının en uç noktasına varıncaya kadar adına hutbe okutmuş ve Bizans hükümdarları kendisine cizye ödemişlerdir. Sultan Melikşah'ın hükümdarlık yılları umumi bir huzur, emniyet ve adalet içerisinde geçmiştir.³²⁵

Sultan Melikşah'ın ani ölümü³²⁶ Bâtınîlerin güçlenmesine neden olmuştur. Hasan Sabbah ve onun adı altında Bâtınîler'in faaliyetleri Büyük Selçuklular dönemini kapsamakla birlikte Hasan Sabbah'ın kurduğu İsmailiye grubu Hülagü Han zamanına kadar (XIII. yüzyıl ortaları) kadar devamlılığını sürdürmüştür.³²⁷

2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi (1092-1104)

Selçuklu Devletine azamet devrini yaşatan Sultan Melikşah'ın ardından Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmûd isminde dört oğlu kalmıştır. Bu durum Melikşah'ın ölümünün ardından Berkyaruk tahta geçene kadar uzun süren taht mücadelelerini de beraberinde getirmiştir.³²⁸ Taht mücadelesinde Berkyaruk'un uğraştığı sorunlardan ilki Terken Hatun'un³²⁹ oğlu Mahmûd'u tahta geçirmek istemesi olmuştur. Terken Hatun bu amaç doğrultusunda her yolu denemiş ve Berkyaruk'u bir hayli uğraştırmıştır.³³⁰ Bu durum Terken Hatun ve oğlu Mahmûd'un vefatlarına kadar devam etmiştir (487/1094).³³¹

Terken Hatun ve kardeşi Mahmûd'un vefatından sonra Sultan Berkyaruk'un taht mücadelesi son bulmayarak devam etmiştir. O, bu mücadele sırasında aleyhinde isyan hazırlıkları içerisinde olan amcası Tekiş'i ve oğlunu, yayının kirişiyle boğdurarak

³²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/482; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 69.

³²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/482.

³²⁶ Müverrih Vardan *Türk Fütuhâtı Tarihi* adlı eserinde; Sultan Melikşah'ın karısı tarafından zehirlendiği bu nedenle 1092 yılında vefat ettiği bilgisini verir. Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi* (889-1269), I/184.

³²⁷ Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 546; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 127.

³²⁸ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 137.

³²⁹ Kaynaklarda genellikle Melikşah devrinde sarayda nüfuz sahibi olan Tamgaç Han'ın kızı olarak gösterilen bu hatun esasen Semerkand Hükümdarı Şemsü'l-mülk'ün amcası İsâ Han'ın kızıdır. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 7.

³³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/482; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 226; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 8; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, 85.

³³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/484-485; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 226; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 9.

öldürmüştür (487/1094).³³² Bir müddet sonra Tâcü'd-Devle Tutuş da taht iddiasında bulunarak Berkayaruk'un üzerine doğru harekete geçmiştir. Tâcü'd-Devle Tutuş ve Sultan Berkayaruk'un ordusu Rey yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. Bu mücadele sonucunda Tutuş'un askerleri hezimete uğramış ve Tâcü'd-Devle Tutuş öldürülmüştür (488/1095).³³³

Sultan Berkayaruk, amcası Tutuş'un isyanını bastırdıktan sonra kardeşi Sencer'i isyan eden diğer amcası Arslan Argun'un üzerine göndermiştir (490/1096-1097). Karşılaşılan bu isyan aynı yıl Arslan Argun'un bir köle³³⁴ tarafından öldürülmesiyle son bulmuştur.³³⁵ Selçuklu Devleti içerisindeki taht mücadeleleri bu dönemde Bâtınîlerin daha da kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Onlar bu durumu fırsat bilerek kendilerine karşı olan birçok devlet adamını ortadan kaldırmışlardır.³³⁶ Sultan Berkayaruk saltanatı sırasında birçok taht iddiacısını mağlup ederken kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanıyla hayatının son yıllarına kadar uğraşmıştır. Berkayaruk dahilde bu gibi sorunlarla mücadele ederken hariçte Haçlılar ve Bâtınîler ciddi birer tehlike olmaya devam etmiştir.³³⁷

2.4.1. Berkayaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi

Sultan Melikşah vefat ettiğinde Bağdat'ta olan Muhammed Tapar kardeşi Mahmûd ve Terken Hatun ile Isfahan'a gitmiştir. Berkayaruk Terken Hatun ile girdiği mücadele sırasında Isfahan'ı kuşatınca Muhammed Tapar gizlice Berkayaruk'un karargâhına gitmiş ve bir müddet sonra Berkayaruk'la birlikte Bağdat'a dönmüştür (485-486/1093). Berkayaruk kardeşi Muhammed'i, Gence ve çevresinin yönetimine getirmiş ve Atabeg olarak kendisine Emîr Kutluğtekin'i atamıştır. Ancak bir müddet sonra Muhammed Tapar kuvvetlenip Atabeg Kutluğtekin'i öldürmüştü ve Gence'nin de içerisinde bulunduğu Errân eyaletini ve ona bağlı yerleri istilâ etmiştir. O, Atabeg

³³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/498-499; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 143; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 9.

³³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8/502; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 9; Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 143-146.

³³⁴ Erdoğan Merçil ve Ali Sevim "Arslan Argun'un 3 Şubat 1097 tarihinde huzuruna çağırıp azarladığı bir asker tarafından öldürüldüğü yazar." Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 150.

³³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/7; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 9; Özgüdenli, *Selçuklular "Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1057)"*, 206.

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 160-161.

³³⁷ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 9.

Kutluğtekin'den sonra Müeyyidilmülk'ü kendisine vezir tayin etmiştir (492/1098-1099).³³⁸ Muhammed Tapar'ın günbegün güçlendiğini gören Sa'düddeve Gevherâyîn, Musul emîri Kürboğa, el-Cezîre emîri Çökürmüş, Kinkever emîri Sürhab b. Bedr ve diğer bazı emîrlar aralarında anlaşarak Muhammed Tapar'a destek vermişlerdir. Bir müddet sonra Muhammed Tapar adına hutbe okunmuş ve halife tarafından kendisine "Gıyâsü'd-dünya ve'd-dîn" lakabı verilmiştir (17 Zilhicce 492/4 Kasım 1099).³³⁹ Bunun üzerine 493/1099-1100 yılında Sultan Berkyaruk, Rey'den Bağdat'a hareket ederek 17 Safer (2 Ocak 1100) pazar günü şehre girmiştir. Sultan Şehre gelmeden iki gün önce cuma günü Bağdat'ta hutbe tekrar sultan Berkyaruk adına okunmuştur (492-493/1099).³⁴⁰

Berkyaruk aynı sene Bağdat'tan Şehrizur'a giderek orada üç gün kalmıştır. O daha sonra buradan kardeşi Muhammed Tapar ile mücadele etmek üzere yola çıkmıştır. İki kardeş Hemadan'a birkaç fersah mesafedeki Sefidrud'da karşı karşıya gelmişlerdir (4 Receb 493/15 Mayıs 1100). Bu savaşta Sultan Berkyaruk mağlup olmuş ve Bağdat'ta hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmuştur (25 Mayıs 1100).³⁴¹ Bu şekilde birkaç defa daha karşı karşıya gelen iki kardeş arasındaki mücadeleden halk ve her iki tarafın askerleri yorgun ve bitkin düşerken bu durum Bâtînîler'in lehine olmuştur.³⁴²

Birçok devlet adamının suikast düzenlenerek öldürüldüğü bu dönemde asıl dikkat çeken şey öldürülen devlet adamlarının Muhammed Tapar'a bağlı olup Berkyaruk'a muhalif olmasıydı. Bu durum Sultan Berkyaruk'un cinayetlerden sorumlu tutulup Bâtînîliğe meyilli olmasıyla suçlanmasına neden olmuştur. İlâveten ordu içerisindeki Bâtînî yapılanma da günbegün gücünü arttırmıştır. Öyle ki üst rütbeli asker ve kumandanlar zırh giymeden huzura çıkamaz olmuşlardır. Ordu içerisinde durum bu minvalde ilerlerken halk da gerçekleşen cinayetlerden Sultan Berkyaruk'u mesul tutup onu Bâtînîliğe meyilli olmakla suçlamıştır. Bütün bu sebeplerden ötürü Berkyaruk,

³³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/21; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 11-12; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 157.

³³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/22; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 16; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 229.

³⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/25; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 17; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 159.

³⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/26; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 229; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 18.

³⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/31-32; Özeydın, "Muhammed Tapar", 30/22-23; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 159-164.

Melik Muhammed bir yerin fethinde güçlük çekerse Sultan Berkayaruk orası fethedilene kadar askerî yardımda bulunacaktı.³⁴⁹

Bu maddelere ilaveten Horasan dışındaki yerler Sultan Berkayaruk'a ait olacak ve Muhammed Tapar, Sultan Berkayaruk'a yılda 1.300.000 altın vergi ödeyecekti.³⁵⁰

Taraflar antlaşmanın ardından savaş düzeninden çıkarak Sultan Berkayaruk Sâve'ye, Muhammed Tapar Esedebâd'a doğru hareket etmişlerdir (4 Rebiüvvel 495/27 Aralık 1101). Ancak bu yıl içerisinde iki kardeş arasında tekrar bir savaş meydana gelmiştir. Zira Muhammed Tapar Ruzraver'den, Esedebad'a oradan da Kazvin'e gitmiş burada bulunduğu esnada iki taraf arasında barışın sağlanması için çalışan emîrleri kendisine ihanetle suçlamıştır. Bu nedenle Muhammed Tapar bu emîrlerin cezalandırılması için Kazvin emîrinden onlara bir komplo hazırlamak üzere ziyafet yemeği kurmasını istemiştir. Kazvin emîri Muhammed Tapar'ın bu isteğine başlangıçta karşı çıkıp onlar için şefaatt dilediyse de bir müddet sonra Muhammed Tapar'ın isteğini yerine getirerek ziyafet yemeği düzenlemiştir. Muhammed Tapar bu davete Emîr Aytekin ve Besmel ile gelmiştir. Bu yemekte hâlâ barış yanlısı olan Besmel öldürülürken, Emîr Aytekin'in gözlerine mil çekilmiştir. Emîrlerin öldürülmesinin ardından Muhammed Tapar, Yinal b. Anuştekin ile birlikte Rey'e gitmiştir. Rey'e ulaşan Muhammed Tapar sarayda beş nevbet çaldırmak suretiyle anlaşılmayı bozmuş ve tekrar sultanlığını ilan etmiştir. Bunun üzerine iki kardeş Rey'de tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Yapılan karşılaşmada mağlup olan Muhammed Tapar'ın ordusunun bir kısmı Taberistan'a doğru giderken bir kısmı da Kazvin'e doğru geri çekilmiştir.³⁵¹

Muhammed Tapar ve Berkayaruk arasında gerçekleşen son savaşta Sultan Berkayaruk galip olurken Muhammed Tapar mağlup olmuştur (496/1102-1103).³⁵² Her iki kardeş arasındaki mücadele hem uzun hem de yorucu ve yıkıcı olmuştur. Bu süreçte birçok kimsenin malı yağmalanmış yerleşim yerleri tahrip edilmişti. Bu durum askerlerin, emîrlerin ve halkın yorulmasına neden olmuştur. İlaveten bu süreçte

³⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/48; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 28; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 166-167.

³⁵⁰ Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 28; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 167.

³⁵¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/48; ez-Zehebi, *Târihu'l-İslâm ve-vefayâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 34/42-43; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 29; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 167.

³⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/65-66.

Selçuklu Devleti kuvvetli bir otoriteden ve vergilerin toplanamaması nedeniyle mali kaynaklardan yoksun kalmıştır. Sultan Berkyaruk yaşanan bu mali sıkıntılara ilave olarak askerlerin de daima para istediğini görünce anlaşma yapmak üzere kadı Ebû'l Muzaffer Cürcânî ile Ebû'l-Ferec Ahmed Hemadani'yi, Muhammed Tapar'a göndermiştir. Muhammed Tapar da yapılan barış teklifini kabul ederek anlaşma şartlarını görüşmek üzere elçiler göndermiştir. Sonuç olarak iki kardeş arasında Rebûlâhir 497/ Ocak 1104 yılında bir anlaşma³⁵³ sağlanmıştır. İki kardeş de anlaşmaya sadık kalacaklarına dair ant içtiler. Anlaşma yapıldığı sırada Sultan Berkyaruk, Rey'de bulunmaktaydı. Yapılan anlaşmanın ardından Berkyaruk adına Kazvin'in de içerisinde bulunduğu el-Cibâl, Taberistan, Hûzistân, Fars, Diyarbekir, el-Cezîre ve Haremeyn-i şerîfeyn (Mekke-Medine) bölgelerinde hutbe okutulmuştur. Muhammed Tapar ise Âzerbaycân'da bulunuyordu. Âzerbaycân, Arrân yöresi, Ermeniye, Isfahan ve Tekrit hariç Irak'ın her yerinde ise hutbe Muhammed Tapar adına okutulmuştur.³⁵⁴

Berkyaruk siyasî istikrar sağlanıp iki kardeş arasındaki mücadeleler son bulduktan bir müddet sonra vefat etmiştir (498/1104). Berkyaruk'un vefatının ardından atabeg Emîr Ayaz'ın çabalarıyla Bağdat'ta Melikşah b. Berkyaruk adına "Celalüddeve" lakabıyla hutbe okunmuştur.³⁵⁵

2.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi (1105-1118)

Muhammed Tapar, Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini Musul kuşatması sırasında öğrenmiş ve Musul emîri Çökürmüş'ü itaat altına aldıktan sonra yanında bulunan Sökmen el- Kutbi, Çökürmüş ve bazı emîrlerle birlikte Bağdat'a doğru yola çıkmıştır. Emîr Ayaz, Muhammed Tapar'ın Bağdat'a doğru hareket ettiğini haber alınca Bağdat dışına çıkıp orada karargâh kurmuş ve etrafındaki emîrler ile Muhammed Tapar'a karşı nasıl bir yol izleyeceği konusunda görüşlerini almıştır. Emîr Ayaz'ın etrafındaki emîrler savaşılmaması yönünde görüş beyan ederken Vezir es-Safiy Ebû'l-Mehâsin sulh yapılmasını tavsiye etmiştir. Emîr Ayaz ise barış veya savaş konusunda tereddütlüydü. O, bu tereddüdüne rağmen tedbiri elden bırakmamış, Bağdat'ta elinde bulunan gemileri

³⁵³ Anlaşma şartlarının ayrıntıları için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/71-72; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 35; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 171.

³⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/70-71; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 34; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 170-171.

³⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/77-78; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 356; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 39.

toplayarak ordugâha ve şehre giden yolları tutmuştur. Muhammed Tapar 22 Cemâziyelevvel (9 Şubat 1105) günü Bağdat'a ulaşmış ve şehrin batı yakasında konaklamıştır. Böylece Bağdat'ın batı yakasında Muhammed Tapar adına hutbe okunurken doğu yakasında Melikşah b. Berkyaruk adına hutbe okunmuştur.³⁵⁶ Bir müddet sonra Vezir Ebû'l Mehâsin ve Muhammed Tapar arasında anlaşma sağlanmış ve Muhammed Tapar Selçuklu Devleti'nin tek hükümdarı olmuştur (26 Cemâziyelevvel 498/13 Şubat 1105).³⁵⁷

Muhammed Tapar siyasî ve yönetsel istikrar sağlandıktan sonra yönünü devlet için büyük sorunlar teşkil eden Bâtınî yapılanmaya çevirmiştir. Sultan Berkyaruk kendi dönemi içerisinde Bâtınî yapılanmanın zararlarının farkına varmış onlarla mücadele etmiş, bu teşkilata son vermek için Bâtınî yapılanmanın merkezi konumunda olan Alamut'u ele geçirmeye çalışmıştır. Ancak ömrü bu düşüncesini faaliyete geçirmeye yetmeyerek vefat etmiştir. Muhammed Tapar ise sultan olduktan sonra Bâtınîlerle daha sistemli bir şekilde uğraşmaya başlamıştır. O ilk olarak devlet kadrolarını ele almış, Iraklıları Bâtınî oldukları düşüncesiyle divandan uzaklaştırmış ve bu kadrolara Horasanlıları yerleştirmiştir. Muhammed Tapar Bâtınîlerle olan mücadelenin önemini küffar ile gaza etmeye tercih ederek ortaya koymuştur. Bu nedenle o saltanat makamına geçer geçmez Bâtınîler üzerine seferler düzenlemeye başlamıştır.³⁵⁸

Sultan Muhammed Tapar, Şahdiz Kalesi'ni³⁵⁹ kuşatarak Bâtınîler üzerine ilk seferini düzenlemiştir. Melikşah tarafından yaptırılmış olan bu kale hükümdar seferde olduğu zaman hazine ve silah deposu olarak kullanılmıştır. Muhammed Tapar, Şahdiz (Dihkuz) kalesini ele geçirmek üzere yola çıkmış ve 6 Şaban 500/2 Nisan 1107

³⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/79-80; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 40-41.

³⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/81; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 42.

³⁵⁸ Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 78.

³⁵⁹ Bazı kaynaklarda kalenin inşası ile ilgili şu hikâye mevcuttur: Sultan Melikşah ve Bizans elçilerinin katıldığı bir av partisinde av köpeği bir avın peşinde dağa doğru koştu. Sultan Melikşah ve yanındaki Bizans elçileri de köpeği takip ederek dağa tırmandılar. Şahdiz kalesinin yapıldığı yere gelince Bizans elçisi "Eğer bizim ülkede böyle bir yer olsaydı, mutlaka oraya bir kale yaptırırdık" demiştir. Elçinin bu sözleri üzerine Sultan orada bir kale yaptırmıştır. Kalenin yapımı için 1.200.000 dinar harcamıştır. Ancak kale bir süre sultanın naiblerinin elinde kalmış olsa da daha sonra Bâtınîlerden Ahmed b. Abdullah Ata kaleyi ele geçirmiştir. Bu kale de bulunan Bâtınîler bölge halkına çok zarar vermişlerdir. Bunun üzerine Müslümanlar: "Köpeğin gösterdiği kâfirin su içtiği kaleden hayır gelmez" demeye başladılar (500/1106-1107). el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım "Mesalîku'l Ebsâr"*, 236; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 16/194-195; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 78 Dpnt. 45.

tarihinde kaleyi kuşatmıştır. Kuşatma sırasında kale Ahmed b. Abdü'l-Melik b. Attâş'ın yönetimi altındaydı. Bu sefere Sultan Muhammed Tapar'ın askerlerine ilaveten bölge halkı da iştirak etmiş ve günden güne şiddetini artıran bir muhasara ile Bâtınîler iyice köşeye sıkıştırılmıştı. Bâtınîler kuşatmadan kurtulmak için çeşitli yollara başvurmuşlar ancak Sultan Muhammed Tapar ısrarla kuşatmayı sürdürmeye devam etmiştir. O, kuşatmanın devamlılığı ve başarıya ulaşmak için emîrlere, kuşatmayı nöbet yolu ile sürdürmelerini emretmiştir. İbn Attaş ve yanındakiler Sultan Muhammed Tapar'ın kuşatmayı ısrarla sürdürdüğünü görünce kaleden gruplar halinde ayrılarak en-Nâzır, Tabes ve Alamut kalelerine, Sultan'ın görevlendirdiği muhafızlar eşliğinde gitme isteklerini bildirmişler, Sultan Muhammed Tapar da Bâtınîlerin bu isteğini kabul etmiştir. İlk iki grup en-Nâzır ve Tabes kalesine güvenli bir şekilde ulaşırken içinde İbn Attaş'ın da bulunduğu üçüncü grup Kazvin dolaylarında bulunan Alamut kalesine gitmeyi reddetmiştir. İlaveten İbn Attaş elinde bulunan es-Sinn kalesini de teslim etmemiştir. Bunun üzerine Muhammed Tapar kaleye saldırı emri vermiş ve kalede kalan Bâtınîlerin çoğunu öldürerek İbn Attaş'ı esir almıştır. Şahdiz kalesinin ele geçirilmesiyle elde edilen bu zafer tüm İslâm dünyasında sevinçle karşılanmıştır.³⁶⁰

Sultan Muhammed Tapar Isfahandaki Bâtınîler'e karşı zafer kazandıktan sonra yönünü Alamut'taki Bâtınîlere çevirdi. O, Hasan Sabbah ve Alamut'ta bulunan Bâtınîler ile savaşı için veziri Ahmed b. Nizamülmülk ve Emîr Çavlı komutasında bir ordu göndermiştir (503/1109). Emir üzerine yapılan kuşatmada pek çok Bâtınî öldürülmesine rağmen kış gelince herhangi bir sonuç elde edemedi geri dönmüşlerdir. Kuşatma sırasında öldürülen dâîlerin intikamını almak isteyen Bâtınî fedailer Sultan ile Bağdat'a gelen vezire saldırmış ve onu boynundan yaralamışlardır.³⁶¹

Muhammed Tapar Bâtınîlere karşı olan mücadelesinden vazgeçmemiş ve bir müddet sonra Emîr Ânuştekin Şirgîr'i Bâtınîlere karşı savaşmak üzere görevlendirmiştir

³⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/107-109; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 318; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 79-82; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 188-190; Aylar, "Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevârih, Tarih-i İsmâîlîyân'da Onun Döneminde Öldürülenler", 329.

³⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/137-138.

(505/1111). Ânuştekin'in emrinde Karaca, Gündoğdu, il-Kavşut ve Bozan gibi pek çok mühim kumandan da bulunuyordu.³⁶²

Sultan Muhammed Tapar'ın emri üzerine Emîr Ânuştekin Şirgir, Hasan Sabbah üzerine harekete geçmiştir. O, yolu üzerindeki Rudbâr'da ekinleri tahrip etmiş ve Kelam kalesini ele geçirmiştir (505/1111). Emîr Anuştekin kale hâkimi Ali b. Musa'yı ve burada bulunan Bâtınîleri Alamut'a göndermiştir. Daha sonra Kazvin'e 7 fersah uzaklıktaki Bâtınîlere ait Bîre kalesini ele geçirerek buradaki Bâtınîleri de Alamut'a göndermiştir. Emîr Anuştekin yol üzerindeki kaleleri ele geçirip buradaki Bâtınîleri Alamut'ta topladıktan sonra emrindeki askerler ile Alamut üzerine yürümüştür. Ânuştekin Şirgir bulunduğu bölgede uzun süre konaklamaları için evler yaptırmış ve emri altında bulunan komutanların hangi aylarda muhasaraya devam edeceğini belirleyerek bir hareket planı oluşturmuştur. Böylece o herhangi bir gevşemeye mahal vermeden ısrarla kuşatmayı sürdürmeyi amaçlamıştır. Bu sırada Sultan Muhammed Tapar da Emîr Anuştekin ve emri altında bulunan askerleri erzak, zahire ve asker yönünden desteklemiştir. Günden güne şiddetlenen kuşatma sonucunda kalede bulunanlar kadın ve çocuklarını eman dileyerek çıkarmak istediler. Ancak Anuştekin bunu kabul etmeyerek hepsini geri kaleye göndermiştir. Kuşatma Bâtınîler için tahammül edilemez bir hâl aldığı esnada Sultan Muhammed Tapar'ın ölüm haberi gelmiştir. Bu haber kalede bulunanlara dayanma gücü vermiş, cesaretlerini arttırmış ve morallerini düzeltmişti. Bu haber muhasarayı devam ettiren Selçuklu ordusuna ise Bâtınîlerden bir gün sonra ulaşmıştır.³⁶³

Sultanın İsfahan'da vefat etmesi (511/1118) kuşatmanın başarıya ulaşmasının en büyük engellerinden biri sayılabilir. Bu kuşatmanın başarısız olmasında bir diğer etken ise Ânuştekin Şirgir'in emri altında bulunan komutanların habersiz ve de düzensiz bir şekilde muhasarayı kaldırarak bulundukları yerden ayrılmalarıdır. Zira bu ayrılışlar

³⁶² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 318; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 82.

³⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/168-169; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 318-319; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 82-83; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 190-191.

Selçuklu ordusunun askerî kayıplar yaşamasına, ordunun dağılmasına ve muhasarının zayıflayarak ortadan kalkmasına sebep olmuştur.³⁶⁴

Sultan Muhammed Tapar hastalığı ağırlaşmış hayatından ümidini kesince henüz on dört yaşını doldurmuş olan oğlu Mahmûd'a saltanata çıkıp oturmasını ve halkın işleriyle ilgilenmesini emretmiştir.³⁶⁵ O, oğlu Mahmûd'dan sonra küçük oğlu Melik Tuğrul'u da Ermenistan ve Gançağ'a³⁶⁶ hükümdar yapmıştır.³⁶⁷

24 Zilhicce (18 Nisan) 1118 tarihinde vefat eden Sultanla birlikte eşi Gevher Hatun'un da Muhammed Tapar ile aynı saatlerde boğularak öldürülmüştür.³⁶⁸ Ermeni tarihçileri Urfalı Mateos ve Vardan, Sultan Muhammed Tapar'ın, karısı Gevher Hatun'u, kardeşi Sencer ile evlenip çocuklarını saltanattan mahrum bırakır düşüncesi ile öldürdüğünü ifade ederler.³⁶⁹

Alamut Bâtınîleriyle olan mücadelede Kazvin şehri Selçuklu askerleri tarafından ordunun konumlandırılacağı bir askerî üs olarak kullanılmıştır. Bu mücadeleye Kazvin halkı da destek vermiş ancak Muhammed Tapar'ın vefatı nedeniyle muhasaranın yarıda bırakılmış olması onları tekrar Bâtınî tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştır.

2.6. Sultan Sencer Dönemi (1118-1157)

Sencer, Sultan Berkyaruk tarafından Horasan Meliki olarak atanmış (490-491/1097) ve Sultan Muhammed Tapar döneminde de bu görevine devam etmiştir. Kardeşi Muhammed Tapar'ın vefatına çok üzülen Sencer mateme bürünerek baş sağlığı dileklerini kabule başlamıştır. Sencer yas içerisinde iken emîrlar ve devlet yöneticileri vasiyet gereği Muhammed Tapar'ın 14 yaşındaki oğlu Mahmûd'u Büyük Selçuklu Devleti'nin başına getirmişlerdir.³⁷⁰

³⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/169; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 319; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 84; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 191.

³⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/168; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 149; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 202-203.

³⁶⁶ "Gançak, Azerbaycan'da Tebriz şehrinin yakınlarında bulunurdu; bazı müellifler Tebriz ve Gançağın aynı şehir olduğunu söylerler." Dpnt. 2 Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, I/195.

³⁶⁷ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, I/195; Urfalı Mateos *Vekayi-Namesi (952-1136)* ve Papaz Grigor'un *Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (TTK Yayınları, 2000), 263.

³⁶⁸ Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 151.

³⁶⁹ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, I/194; Urfalı Mateos *Vekayi-Namesi (952-1136)* ve Papaz Grigor'un *Zeyli (1136-1162)*, 262.

³⁷⁰ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 204-205.

Sultan Muhammed Tapar vefat ettiği sırada oğlu Melik Tuğrul Sercihan kalesindeydi. Muhammed Tapar sağlığında Melik Tuğrul'a Sâve, Âve ve Zencan'ı ıktâ etmiş atabeg olarak da Emîr Şirgîr'i tayin etmiştir. Babasının vefatından sonra tahta geçen Mahmûd, kardeşi Melik Tuğrul'a atabeg olarak Emîr Gündoğdu'yu tayin ederek bölge işlerini yürütmesini ve kardeşi Tuğrul'u da yanına göndermesini istemiştir. Fakat Emîr Gündoğdu bunun tam aksini yapmış ve Melik Tuğrul'un yanına vardığında ağabeyi Sultan Mahmûd'a isyan edip huzura gitmemesi için çabalamıştır. Melik Tuğrul Emîr Gündoğdu'nun da kışkırtmalarıyla ağabeyi Mahmûd'un tahta geçmesini kabul etmeyerek isyan etmiştir (513/1119-1120).³⁷¹ Bu sırada bir süre yas içerisinde olan Sultan Sencer yasını sonlandırarak bulunduğu bölgede sultanlığını ilan etmiştir (14 Haziran 1118).³⁷² Bir müddet sonra yeğenlerinin ve devletin içinde bulunduğu durumun haberini alan Sultan Sencer bu duruma müdahale etmek üzere Irak'a doğru hareket etmiştir. Sultan Sencer ve Mahmûd'un ordusu Save'de karşı karşıya gelmiştir. Yapılan bu savaş sonucunda Sultan Mahmûd mağlup olmuş ve Bağdat'ta hutbe Sencer adına okunmuştur (513/1119).³⁷³

Sultan Mahmûd'un mağlubiyetinden bir müddet sonra Mahmûd ile Sultan Sencer arasında anlaşma sağlanmış, anlaşma sırasında Mahmûd amcası Sencer'den af dilemiş Sultan Sencer de yeğeni Mahmûd'u affetmiştir.³⁷⁴ Anlaşma sonucunda Mahmûd, amcasına çok değerli hediyeler takdim etmiştir. Sultan Sencer yeğenine oldukça iyi davranmış, onu veliaht olarak atamış ve kızı Mehmelek Hatun ile evlendirmiştir. Bir müddet sonra Sultan Sencer, Mahmûd'un bırakmış olduğu saltanat törenlerini yeniden yaptırmasına da izin vermiştir. Saltanatı süresince Sencer'e, Sultan'ül-âzam unvanı ile hitap edilirken Mahmûd'a, Sultan'ül-muazzam unvanıyla hitap edilecekti. Sultan Sencer anlaşma ardından Selçuklu Devleti'ni yeniden düzenleyerek Rey şehri ile Mazenderan ve Kumis bölgesini kendi hâkimiyet bölgesi içine alırken Sultan Mahmûd ise Irak-ı Arap (Mezopotamya) ile Irak-ı Acem'in (Cibâl) bir kısmı ve Suriye'yi yönetimi altına

³⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/181.

³⁷² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 234; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 205.

³⁷³ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/165; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/183-184; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 234-235.

³⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 121-124; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 24-25.

almıştır. Böylece Sultan Sencer döneminde onun izniyle Selçukluların yeni bir kolu olarak Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. (513/1119-1120)³⁷⁵

Yapılan anlaşmayla yeniden düzenlenen Selçuklu Devletinde sadece Mahmûd'a değil diğer şehzâdelere de yönetmeleri için bazı bölgeler iktâ edilmiştir.³⁷⁶ Antlaşmaya göre; Sultan Sencer Mazenderan, Taberistan, Kumis, Damegan, Rey, Dübavend ve amalini kendi yönetimine alırken, Melik Tuğrul'a Save, Abe, Sarek, Saman, Kazvin, Ebher, Zencan, Ceylan, Deyalim ve Talekan'ı verdi. Fars eyâleti ile Isfahan ve Huzistan'ın yarısını ise Melik Selçukşah'ın yönetimine verdi.³⁷⁷

Saltanat sorunu çözüme kavuşunca sıra devletin dahili meselelerinin en önemlisi olan Batınîler'e gelmişti. Zira Sultan Melikşah döneminden beri faaliyet gösteren Bâtınîler, Sultan Sencer dönemine kadar güçlenerek varlıklarını ve faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Onlar Sultan Sencer döneminde de suikastlar düzenleyerek devlet adamlarının ölümüne sebep olmuşlardır. Bu dönem suikast düzenlenenlerden biri, devrin ileri gelenlerinden Zeynülislâm Ebû Sa'd Muhammed Herevî iken bir diğeri Sultan Sencer'in veziri Kâşânî idi. Sultan Sencer, Zeynülislâm Ebû Sa'd Muhammed Herevî'nin öldürülmesi üzerine Horasan Bâtınîlerinden 10.000 kişiyi öldürtmüştür (521/1127-1128). Bir müddet sonra Sultan Sencer'in veziri Kâşânî'nin öldürülmesiyle de Kazvin dolaylarında bulunan Alamut Batınîleri'nin üzerine doğru harekete geçilmiş ve buradaki Batınîlere ağır bir darbe indirilmiştir. Sultan Sencer, Batınîler üzerine böylesine ciddi seferler düzenlerken bir müddet sonra Alamut Batınîleri ile uğraşmaya fırsat bulamamış ve burasını Irak Selçuklularına bırakmıştır.³⁷⁸ Ancak o dönem Irak Selçuklularının saltanat kavgalarıyla meşgul olmaları bu bölgede Bâtınîlerin faaliyetlerini ve suikastlarını rahatça gerçekleştirmelerine neden olmuştur. Onlar Suriye, Musul ve Diyarbekir taraflarında Türk-İslâm büyüklerine karşı suikastlar düzenlemişlerdir. Faaliyetlerinin bölge dışına çıkması üzerine Sultan Sencer'e bağlı bir gurup asker, Emîr Erkuş komutasında Bâtınîlerin elinde bulunan Horasan'daki Girdkûh

³⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/185; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 235; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 206-207; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 25.

³⁷⁶ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 207.

³⁷⁷ Ali b. Nâsır Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, çev. Muhammed İkbâl - Necatî Lügal (Ankara: TTK Yayınları, 1943), 63; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 128.

³⁷⁸ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 207.

kalesini kuşatmış ve içerideki Bâtınîleri çok zor durumda bırakmışlardı. Tam kale ele geçirilmek üzere iken Emîr Erkuş kuşatmayı terk etti. Rivayete göre, Bâtınîler, Erkuş'a pek çok para ve değerli mücevherler göndermiş, o da kuşatmadan vazgeçerek çekip gitmiştir. (528/1133-1134).³⁷⁹ Böylece Bâtınîler yine ortadan kaldırılamamış ve Melik Tuğrul'un yönetimi altında bulunan Kazvin, Bâtınî tehdidiyle karşı karşıya kalmaya devam etmiştir.

2.7. Irak Selçukluları Dönemi

2.7.1. Sultan Mahmûd Dönemi (1118 / 1131)

Daha önce de bahsedildiği üzere Sultan Sencer'in bilgisi ve katkısı dahilinde kurulan Irak Selçukluları Devleti'nin ilk hükümdarı Mahmûd bin Muhammed olmuştur.³⁸⁰ Sultan Mahmûd Irak Selçukluları Devletinin yönetimine geçtikten bir müddet sonra kardeşi Melik Mes'ûd ile arasında bir savaş meydana gelmiştir (514/1120). İki kardeş arasında gerçekleşen bu savaş sonucunda Melik Mes'ûd yenilgiye uğramıştır. Bu yenilginin ardından Melik Mes'ûd Gûrgan'a oradan da Rey'e gitmiştir. Melik Mes'ûd'un yenildiğini haber alan Atabeg Şirgir ile Elfekşet b. Bozan Kazvin'den gelerek Melik Mes'ûd'a katılmışlardır. Destek kuvvetlerin katılmasıyla Melik Mes'ûd ve Sultan Mahmûd Kırmanşahan'da tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak yapılan bu savaşta Melik Mes'ûd destek kuvvete rağmen tekrar yenilgiye uğramıştır.³⁸¹ Bu yenilginin ardından Melik Mes'ûd abisi Sultan Mahmûd'un affı ve şefkatine mazhar olmuştur (514/1120-1121).³⁸²

Sultan Mahmûd'un saltanatı sırasında Alamut hâkimi ve İsmâîlîlerin lideri Hasan es-Sabbah 1124 yılında hastalanmıştır. O hastalığı nedeniyle kendisine halef olarak Bozorg Ümid'i tayin etmiş ve 6 Rebûlâhir 518 (23 Mayıs 1125) yılında ölmüştür. Hasan Sabbah Alamut kalesine çıktığı zamandan ölümüne kadar 35 yıllık süre içerisinde bu kaleden iki defadan fazla dışarı çıkmamıştır.³⁸³

³⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/276; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 214.

³⁸⁰ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/197-198; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 231.

³⁸¹ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 363-364.

³⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/191-192; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım "Mesalîku'l Ebsâr"*, 249.

³⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/230-231; Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 560.

523/1129 yılında İsmailililer İsfahan'da linç edilerek öldürülen elçilerinin intikamını almak için Melik Tuğrul'un yönetimi altında olan Kazvin'e saldırmışlar ve burada 400 kişiyi öldürmüşlerdir.³⁸⁴ Aynı tarihte Sultan Mahmûd Alamut'a bir sefer düzenlemiş ancak herhangi bir başarı elde edememiştir.³⁸⁵ İbnü'l-Esir bu dönemde Sultan Mahmûd'un Batınîlerin faaliyet merkezi olan Alamut kalesini ele geçirdiği (524/1129-1130)³⁸⁶ bilgisini verse de Alaaddin Ata Melik Cüveynî Alamut Kalesi'nin ele geçirilmesinin Hülâgü Han döneminde olduğunu belirtmiştir.³⁸⁷

Sultan Mahmûd yirmi yedi yaşında iken Hemedan'da vefat etmiştir (525/1131). Kendisinden sonra oğlu Melik Dâvud tahta çıkarılarak bütün Cibâl bölgesinde ve Âzerbaycan yöresinde Sultan Dâvud adına hutbe okunmuştur (525/1130-1131).³⁸⁸

2.7.2. Sultan Dâvud Dönemi (1131-1132)

Sultan Mahmûd'un vefatından sonra tahta geçen Melik Dâvud'un sultanlığı oldukça kısa sürmüştür. Bu dönemde de Irak Selçuklu şehzadeleri arasında taht kavgaları yaşanmış Mahmûd'un kardeşi Mes'ûd, Dâvud'un sultanlığını kabul etmeyerek Hemedan'a doğru hareket edip Tebriz'i kuşatmıştır. Melik Mes'ûd, Halife Müsterşid Billâh'a haber göndererek adına hutbe okunmasını istemiştir. Melik Dâvud ise kendi adına hutbe okunması isteğini daha önceden halifeye iletmiştir. Halife Müsterşid Billâh ise bu durum karşısında ince bir siyaset uygulayarak "*hutbe konusunda kararın Sultan Sencer'e ait olduğunu, o kimi isterse onun adına hutbe okunacağını*" bildirmiştir (526/1131-1132).³⁸⁹

Saltanat davası sadece Melik Mes'ûd ve Dâvud arasında geçmemiş bu davaya Melik Selçukşah ve Karaca es-Sâkî'de katılmıştır. Selçukşah ve Mes'ûd'un kuvvetleri arasında iki gün süren bir çatışma yaşanmıştır. Irak Selçuklu Devletinde gerçekleşen bu olaylar ister istemez bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu Devletini ve Sultan Sencer'i de ilgilendiriyordu. Bu nedenle Sultan Sencer yanına Melik Tuğrul'u da alarak Cibâl bölgesine doğru hareket etmiştir. Sultan Sencer'in Cibâl bölgesine doğru hareket etmesi

³⁸⁴ Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, 432; Bernard Lewis, *Haşhaşiler*, çev. Kemal Sarısözen (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 114.

³⁸⁵ Lewis, *Haşhaşiler*, 113.

³⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/256.

³⁸⁷ Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 546.

³⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/259; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 364; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 25.

³⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/262; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 212.

rakipleri bir araya getirerek birleşmelerini sağlamıştır. Bu birleşme sonucunda aralarında yaptıkları anlaşmada Irak halifenin vekiline ait olacak, Mes'ûd sultan, Selçukşah ise onun veliahtı olacaktı.³⁹⁰ İlâveten Selçuklu melikleri Mes'ûd, Selçukşah ve Halife Müsterşid Billâh birleşerek Sultan Sencer ile savaşıma kararı almış, müttefik kuvvetler ile Sultan Sencer Dinever yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. Sultan Sencer bu karşılaşmada yeğeni Mes'ûd'u tamamen bozguna uğrattırken Karaca'yı da öldürmüştür. Savaş esnasında Sultan Sencer'in karşısında Melik Dâvud'un yanında yer alanlardan biri de hâdim ümeranın en büyüklerinden biri olan Sadüddeve Emîr Yerenkuş Zekevî'dir. Bu savaş sonunda Yerenkuş Zekevî de yakalanmış ve Hemedan'da vezirin yanında hapsedilmiştir. O hapisten kurtulmak için yetmiş bin dinar diyet ödemiş ve elinde bulunan Kazvin kalesi de alınmıştır. Bir müddet sonra Sultan Sencer, melik Mes'ûd'u tamamen bozguna uğratmış ve daha sonra onu yanına çağırılmıştır. Melik Mes'ûd'u karşısında gören Sultan Sencer ona güler yüzlü ve yumuşak davranmış ancak isyan ettiği için de onu azarlamıştır. Sultan Sencer, Melik Mes'ûd'u affettikten sonra onu tekrar Gence'ye göndermiş, Melik Tuğrul'u da Irak Selçuklularının başına getirerek bütün ülkede onun adına hutbe okutmuştur. Böylece Sultan Tuğrul b. Muhammed Tapar, Irak Selçuklu Devleti'nin ikinci resmî sultanı olmuştur.³⁹¹

2.7.3. Sultan Tuğrul Dönemi (1132-1134)

Sultan Sencer Irak Selçuklu Devletinin başına yeğeni Sultan Tuğrul'u getirip vezir olarak da Ebû'l-Kasım Dergüzinî'yi atadıktan sonra tekrar Horasan'a dönmüştür. Ancak Sultan Sencer'in Rey'den ayrılmasından sonra Irak Selçuklu Devleti'nde taht kavgaları yeniden baş göstermiş ilk isyan eden ise Melik Dâvud olmuştur (526/1132). Melik Dâvud Azerbaycan ve Gence bölgesinden asker toplayarak Hemedan'a doğru harekete geçerek Sultan Tuğrul'un ordusu ile Hemedan'da karşı karşıya gelmiştir (526/1132). Yapılan bu savaşta Melik Dâvud mağlup olmuş ve Bağdat'a çekilmiştir. Dâvud'un yenildiğini ve Bağdat'a yöneldiğini haber alan Melik Mes'ûd da Azerbaycan'dan Bağdat'a doğru yola çıkmıştır. Melik Mes'ûd Bağdat'a yaklaşıncı Melik Dâvud onu

³⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/262-263.

³⁹¹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, 71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/264; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 151; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım "Mesalîku'l Ebsâr"*, 151; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 212-213; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 26.

karşılamiş ve ikisi birlikte şehre girmiştir. Melik Mes'ûd, şehre girdikten sonra sultanlık sarayına giderek hutbenin kendi adına okunmasını istemiştir. Bu istek üzerine Bağdat'ta hutbe önce Mes'ûd, sonra da Dâvud adına okunmuştur (527/1132-1133). Bu iki Selçuklu meliki sadece hutbe okutmakla kalmamış halifenin huzuruna çıkarak onunla yeni bir ittifak da yapmışlardır. İki taraf arasında tekrar bir karşılaşma meydana gelmiş bu karşılaşmada Sultan Tuğrul yenilip Rey şehrine geri çekilmiştir. Bu savaş sonucunda Melik Mes'ûd ise Irak Selçuklularının başkenti olan Hemedan'ı ele geçirmiştir.³⁹²

Melik Mes'ûd kardeşi Tuğrul ile yaptığı başarılı savaştan döndüğü sırada kardeşi Melik Dâvud'un Âzerbeycan'da isyan ettiği haberi geldi. Bunun üzerine Melik Mes'ûd derhal Melik Dâvud'un üzerine harekete geçerek onu Rundiz kalesinde kuşattı. Melik Mes'ûd kardeşi Dâvud'un isyanı ile meşgul olurken Melik Tuğrul asker toplayıp bazı şehirleri ele geçirmiştir. Bir müddet sonra etrafında çok sayıda asker olan Melik Tuğrul, kardeşi Melik Mes'ûd'un üzerine yürümüştür. Melik Tuğrul Kazvin'e yaklaşınca Melik Mes'ûd da ona doğru hareket etmiş ve iki kardeş Kazvin yöresinde karşı karşıya gelmişlerdir. Savaş esnasında Melik Mes'ûd'un bazı emîrleri Sultan Tuğrul'un tarafına geçmiştir. Etrafında az sayıda asker kalması nedeniyle Melik Mes'ûd Kazvin yöresinde vuku bulan savaşta Sultan Tuğrul'a mağlup olarak Bağdat'a geri dönmek zorunda kalmıştır (528/1134).³⁹³

Sultan Tuğrul Melik Mes'ûd'u mağlup ederken Melik Dâvud ile mücadele etmesi için de Karasungur'u göndermiştir. Karasungur da Melik Dâvud'u mağlup ederek başarı elde etmiştir. Böylece her iki kardeşine karşı galibiyet kazanan Sultan Tuğrul'un saltanatı sağlamlaşmış oldu. Ancak Bağdat'a geri dönen Melik Mes'ûd kardeşi Tuğrul'a karşı tekrar bir sefer hazırlığına girmiştir. Bu sırada Sultan Tuğrul da Melik Mes'ûd'a karşı istihbarat toplama ve tekrar bir sefer hazırlığı içerisinde iken hastalanarak vefat etmiştir (529/1134).³⁹⁴

³⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/269-270; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 213; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 27.

³⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/273-274; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 213-214; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 27-28.

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/278; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 159; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 214; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 28.

2.7.4. Sultan Mes'ûd Dönemi (1134-1152)

Sultan Tuğrul'un ölümüyle boşluğa düşüp ne yapacaklarına karar veremeyen emîrlerin bir kısmı Melik Mes'ûd'a haber gönderirken geri kalanlar Melik Dâvud b. Mahmûd'a haber göndermişlerdir. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Melik Mes'ûd, Sultan Tuğrul'un vefatını öğrenir öğrenmez derhal Hemedan'a doğru hareket etmiş ve zorlu bir yolculuğun ardından Hemedan'a ulaşmıştır. Melik Mes'ûd'un ilk olarak Hemedan'a ulaşması onun lehine olmuş ve destekleyen emîrler onun etrafında toplanmıştır. Halk da bu duruma karşı çıkmayarak Mes'ûd'un sultanlığını onaylamıştır (529/1134).³⁹⁵ Melik Mes'ûd tahta çıktığında saltanatına karşı olan emîrlerden bir grup Halife Müsterşid Billâh ile birleşerek Sultan Mes'ûd'a karşı harekete geçmişlerdir. İki ordu Day-ı Merc denilen yerde karşı karşıya gelmiştir. Halife ve mütteliklerinin mağlup olduğu bu savaşta bir kişinin bile öldürülmediği rivayet olunmuştur (529/1135).³⁹⁶

Sultan Mes'ûd halifeyi mağlup ettikten sonra kendisine isyan eden Melik Dâvud ile savaşmak üzere Hemedan'dan Meregâ'ya gitmiştir. O, halifeyi ayrı bir çadıra koymuş ve hizmetini görmeleri için emrine görevliler tayin etmiştir. Sultan Mes'ûd ve tutsak olan halife ile arasında anlaşma sağlamak üzere elçiler gidip gelmiştir. Sonunda halife ve Sultan Mes'ûd arasında anlaşma sağlanmıştır. Yapılan anlaşmanın ardından halife Bağdat'a gitmek üzere hazırlıklara başlamıştır. Bu sırada Sultan Sencer'in elçisi Meregâ'ya gelmiş ve halifenin yola çıkışı gecikmiştir. Sultan Mes'ûd ve askerler Sultan Sencer'in elçisini karşılamakla meşgul iken halifenin çadırına Bâtınîler tarafından baskın düzenlenmiş ve bu baskında halife ile bir grup adamı öldürülmüştür. Halife el-Müsterşid Billâh, Bâtınîler tarafından öldürülünce yerine er-Râşid Billâh lakabı verilen oğlu Ebû Ca'fer el-Mansur'a bey'at edilmiştir (529/1134-1135).³⁹⁷

Birçok emîr ve belde hâkiminin Sultan Mes'ûd'a karşı isyan etmek üzere toplandığını haber alan Melik Dâvud b. Mahmûd Bağdat'a doğru hareket etmiştir (530/1135-1136). O, Bağdat'a ulaştığında Sultan'ın sarayına inmiştir. Melik Dâvud'un ardından Atabeg İmâmeddin Zengî, Kazvin hâkimi Barankuş (Yarınkuş) Bazdar, İsfahan hâkimi Alpkuş el-Kebir ve Hille hâkimi Sadaka b. Dübeyş de Bağdat'a

³⁹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/278; er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/217; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 364; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 248.

³⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/281-283.

³⁹⁷ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/218; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/283; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 164.

gelmiştir. İlâveten Porsukoğlu ve İbnü'l-Ahmedili de gelen emîrlar arasındaydı. Melik Dâvud burada bulunduğu esnada Bağdat şahneliğine Kazvin hâkimi Barankuş Bazdar'ı tayin etmiştir. İlâveten Bağdat'ta Sultan Mes'ûd adına okunan hutbe Melik Dâvud adına okunmaya başlanmıştır (530/1136).³⁹⁸

Sultan Mes'ûd, Melik Dâvud ve emîrların kendisine karşı Bağdat'ta toplandığını ve hutbenin Melik Dâvud adına okunduğunu duyunca asker toplayıp derhal Bağdat'ı kuşatmıştır. Sultan Mes'ûd bir müddet Bağdat'ı kuşatma altında tutmuştur. Bu kuşatma sırasında Melik Dâvud ülkesine dönmüş, emîrlar dağılmış, İmameddin Zengi ve Halife Raşid Billâh Musul'a doğru hareket etmiştir. Sultan Mes'ûd halife ve İmameddin Zengi'nin Bağdat'tan ayrıldığını öğrenince şehre girmiş ve bir süre sonra Halife Râşid Billâh halifelik görevinden azledilerek yerine amcası Ebû Abdullah b. el-Mustazhir Billâh, "el-Muktefî liemrillah" lakabıyla halifelik makamına getirilmiştir (530/Ağustos 1136).³⁹⁹ Sultan Mes'ûd'un saltanatı sırasında birçok defa isyan eden Melik Dâvud Bâtınîler tarafından öldürülmüştür (538/1143-1144).⁴⁰⁰

Sultan Mes'ûd saltanat dönemi boyunca süren mücadelelere rağmen uzun müddet tahtını muhafaza edebilmeyi başarmıştır (1135-1153). O otoritesini sağlamlaştırdığı bir dönemde humma hastalığına yakalanmış ve Hemedan'da vefat etmiştir (547/1152). Sultan Mes'ûd ölmeden önce kardeşi Sultan Mahmûd'un oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmiştir. Vasiyeti üzerine vefatından sonra Emîr Hasbeg b. Belengeri Sultan Melikşah adına hutbe okutmuş ve bütün askerler Sultan Melikşah'a itaat arz etmişlerdir.⁴⁰¹

2.7.5. Sultan III. Melikşah Dönemi (1153)

Sultan Mes'ûd'un vefatının ardından Emîr Hasbeg b. Belengeri'nin çabalarıyla tahta Melikşah b. Mahmûd çıkartılmıştır. Fakat Sultan Melikşah devlet işlerine gereken ihtimamı göstermemiş içki ve eğlence meclislerinde vaktini geçirmiştir. Bu durum Emîr Hasbeg'in devlet işlerinde gereğinden fazla güç kazanmasına neden olmuştur. Ancak bir müddet sonra Sultan Melikşah ile Emîr Hasbeg arasında anlaşmazlık çıkmış ve Sultan Melikşah, Emîr Hasbeg tarafından tutuklanmıştır. Zira Hasbeg devlet işlerinde tek söz sahibi olmak istemiş ve Melikşah'ı hapsedtikten sonra Huzistan'da bulunan Melik

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/288-289.

³⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/290-291.

⁴⁰⁰ Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 30.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/374; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 249.

Muhammed'e haber göndererek onu davet etmiştir (548/1153-1154). Melik Muhammed'in gelmesi üzerine Emîr Hasbeg onu saltanat tahtına oturtarak adına hutbe okutmuştur (28 Nisan-7 Mayıs 1153). Böylece "Muinüddin" lakaplı Melikşah'ın sultanlığı dört ay gibi kısa bir sürede sona erdi.⁴⁰²

2.7.6. Sultan II. Muhammed Dönemi (1153)

Sultan Muhammed tahta geçince yaptığı ilk icraatlardan biri Emîr Hasbeg'i öldürmek oldu. Daha sonra Sultan Muhammed öldürülen Hasbeg'in pek çok malını alarak saltanat tahtına yerleşti.⁴⁰³

Ancak Sultan Muhammed'in Emîr Hasbeg'i öldürtmesi emîrlerin ikiye ayrılmasına neden olmuştur. Bir kısım emîr Sultan Muhammed'i desteklerken, Atabeg Şemseddin İldeniz ve Arslanapa b. Aksungur el-Ahmedîlî gibi sultanı tahttan indirmek isteyen emîrler de vardı. Bu emîrler Sultan Muhammed yerine Melik Süleymanşah b. Muhammed Tapar'ı tahta çıkarmak istediler ve bu isteklerinde de başarılı olmuşlardır. Ancak Süleymanşah'ın devlet işlerinde gereken beklentiye karşılayacak başarıyı gösterememesi huzursuzluğa neden olmuştur. Süleymanşah'ın kötü yönetiminden rahatsız olan emîrler Sultan Muhammed ile anlaşarak tahta tekrar onun çıkmasını sağlamışlardır. Daha önce sultan Muhammed'e karşı çıkan emîrlerden İldeniz ve Arslanapa Sultan Muhammed'in huzurunda bir müddet kalarak itaatlerini bildirmişler ve sultanın affına mazhar olmuşlardır.⁴⁰⁴

Sultan Muhammed otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra Abbasî halifesinden adına hutbe okunması istemiş ancak Abbasî halifesi sultanın bu isteğini yerine getirmemiştir. Bu durum Abbasî halifeliği ile Irak Selçukluları arasında gerginlik çıkmasına neden olmuştur. Abbâsî halifesi Sultan Muhammed'e karşı Melik Süleymanşah ve Melikşah'ı destekleyerek isyan etmelerinde rol oynamıştır. Bu isyan teşebbüsleri Sultan Muhammed tarafından bastırılmıştır.⁴⁰⁵

⁴⁰² er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/244-245; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/375; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 262; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 30.

⁴⁰³ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/250-251; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/375.

⁴⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/251-256; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 207; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 31-32.

⁴⁰⁵ Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 32.

Sultan Muhammed uzun müddet süren ve bir hayli yorucu olan taht mücadeleleri sırasında verem hastalığına yakalanıp uzun süre hasta yattıktan sonra Hemedan'da vefat etmiştir (554/1159-1160).⁴⁰⁶

Sultan Muhammed'in vefatından sonra emîrler tahta kimin geçeceği hususunda tekrar anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bir grup emîr Süleymanşah'ı desteklerken bir grup emîr de Melikşah'ı desteklemiştir. Bunlara ek olarak Azerbeycan'da bulunan Şemseddin İldeniz, Arslanşah'ın tahta geçmesini istiyordu. Bu esnada Melikşah yanında Fars hâkimi Dekla, Şemle ve diğer bazı emîrlerle birlikte Huzistan'dan İsfahan'a gitmiş ve beş nevbet çaldırmak suretiyle sultanlığını ilan etmiştir (554/1159-1160).⁴⁰⁷ Ancak Melikşah'ın saltanatına ve isteklerine karşı olan Vezir Avnuddin Hubeyre adamları vasıtasıyla bir cariyeye ayarlayarak Melikşah'ı İsfahan'da zehirleyip öldürtmüştür. Melikşah ölünce İsfahan halkı onun adamlarının etrafından uzaklaşarak Süleymanşah adına hutbe okutmuşlardır (555/1160).⁴⁰⁸

2.7.7. Sultan Süleymanşah Dönemi (1160-1161)

Sultan II. Muhammed'in vefatı üzerine Selçuklu emîrleri, onun yerine kimin geçeceği konusunda tekrardan anlaşmazlığa düştüler. Emîrlerden bir kısmı Süleymanşah'ı desteklerken bir kısmı Melikşah'ı desteklemiştir. Bir müddet sonra içlerinde Kazvin hâkimi Müzafferüddin Alp Argun b. Yerenkuş'un da bulunduğu Süleymanşah'ı destekleyen emîrler baskın olmuş ve onu tahta çıkarmışlardır (555/1160).⁴⁰⁹

Ancak Süleymanşah tahta çıktıktan bir müddet sonra rehavete kapılarak zamanını zevk ve sefa ile geçirmiştir. Devlet işleriyle yeteri kadar alakadar olmayan Süleymanşah, yönetimi Hadım Şerefeddin Gurdabazu'nun idaresine bırakmıştır. Bu durum Süleymanşah'ın otoritesinin zayıflamasına neden olmuştur.⁴¹⁰ Bir müddet sonra Süleymanşah'ın bu tutumuna daha fazla dayanamayan askerler onu tutuklamışlardır

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/434; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 369; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 16/391.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/434; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 271.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/442.

⁴⁰⁹ Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 257; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 271; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 32.

⁴¹⁰ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/264-266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/444-445; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 271.

(556/1160). Tutuklanan Süleymanşah, Atabeg İldeniz ve Melik Arslanşah Hemedan'a geldikten kısa süre sonra burada öldürülmüştür (556/1161).⁴¹¹

2.7.8. Sultan Arslanşah Dönemi (1161-1176)

Sultan Süleymanşah'tan sonra tahta geçen Sultan Arslanşah, Atabeg İldeniz'in verdiği destek sayesinde kuvvet kazanmıştır. Hilafet makamı tarafından ona "Rükneddin Kasım-i Emîre'l-Müminin" lakabı verilmiştir. İsfahan valisi İzzeddin Satmaz ile Rey valisi İnanc, Süleymanşah'ın sultanlığına karşı çıkmış ve ona karşı Muhammed b. Selçukşah'ı desteklemişlerdir. Sultan Arslanşah'a karşı Kazvin valisi Alp Argu da Rey valisi İnanc'a askerî destekte bulunmuştur. Arslanşah'ın ordusu ile ona karşı birleşmiş olan müttefik kuvvetler Ferzin (Kazvin) kalesi yakınında savaştılar. Yapılan bu savaşta Sultan Arslanşah galip gelirken ona karşı olan müttefik kuvvetler hezimete uğratılmıştır.⁴¹²

Savaş sonrasında Sultan Arslanşah kendisine karşı müttefik olan kuvvetlerin peşinden giderek İnanc'ı Damegan hududunda yakalamıştır. Arslanşah, İnanc'ın kendisinden af dilemesi üzerine onu affederek Rey'i onda bırakmış ancak Cerbazekan ve Save'yi almıştır. Arslanşah daha sonra Kazvin'e doğru hareket etmiştir. Arslanşah'ın üzerine geldiğini haber alan Kazvin hâkimi, Sercehan kalesine çekilmiştir. Arslanşah ve maiyeti Kazvin'e ulaştıklarında etrafa adam gönderip mal toplatmış ve kış bastırınca kadar burada kalmışlardır. Ancak kış gelince daha fazla şehirde kalamayarak Sultan Arslanşah Hemedan'a, Atabeg İldeniz ise Azerbeycan'a doğru gitmiştir.⁴¹³

Sultan Arslanşah dahilde Selçuklu melikleri ve emîrlерinin isyanları ile uğraşırken hariçte Gürcülerin saldırılarına maruz kalmıştır. Selçuklu topraklarına düzenlenen bu saldırılarda ağır yenilgiye uğrayan Türkler bir müddet sonra Gürcüler üzerine zafer kazandıkları bir sefer düzenlemişlerdir (558-559/1163).⁴¹⁴

Sultan Arslanşah Gürcülere karşı cihat ile meşgul olduğu sırada Batınîler de bu durumdan istifade ederek bulundukları bölgede faaliyetler göstermişlerdir. Onlar

⁴¹¹ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/445; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 250; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 42.

⁴¹² er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/273; Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 265; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 369.

⁴¹³ Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 267.

⁴¹⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 251.

Kazvin yörelerindeki çok sarp dağların tepelerinde üç kale inşa etmişlerdir. İnşa edilen bu kaleler Kazvin'e yapılacak saldırılarda üs olarak kullanılmıştır.⁴¹⁵ İbnü'l-Esir eserinde kale inşası sırasında Atabeg İldeniz'e Kazvin yakınlarında bir kale inşa edildiğine dair haber verildiğini ancak onun İsmailîlerin kötülüklerinden korktuğu için duruma müdahale etmediğini belirtmiştir (560/1164-1165). Günden güne güç kazanan Batnîler kendilerine üs olarak kullanacakları kaleler inşa ettikten bir müddet sonra Kazvin'i kuşatmışlardır. Kuşatma sırasında askerî kuvvetten yoksun olan halk onlara gücü yettiği ölçüde karşı koymuştur.⁴¹⁶ Bâtınîlere daha fazla karşı koyamayan Kazvin halkı Arslanşah'tan yardım istemiştir. Bunun üzerine Arslanşah ve İldeniz, öteki Selçuklu emîrleriyle Bâtınîlere karşı harekete geçmiştir. Arslanşah ve yanındakiler yaklaşık dört ay içinde Bâtınîlerin kurduğu bu kaleleri ele geçirip yıkmışlardır. Selçuklu ordusu Bâtınîlerin kurduğu bu üç kaleyi ele geçirip yıktıktan sonra Arslanşah yönünü Sultan Mes'ûd tarafından daha önce alınamayan, Kazvin civarında Kihab'ta inşa edilmiş ve Bâtınîler tarafından "Cihangüşay" adı verilen kaleye çevirmiştir. Sultan Arslanşah, bu kaleyi fethettikten sonra ona "Arslangüşay" (Arslan'ın aldığı kale) adını vermiştir (560-561/1165). Arslanşah ve İldeniz, Bâtınîler üzerine başarılı seferler düzenledikten sonra Kazvin'den ayrılarak İsfahan'a dönmüşlerdir.⁴¹⁷

Arslangüşay kalesi, Kazvin yakınında Rudbar-ı Alamut sınırında, yere yakın göğe uzak, muhkem olmayan, insan ve erzak bakımından önemsiz bir kaleydi. Seyyid Sadreddin, *Zübdetü't-tevarih* adlı eserinde sultanın yaptığı hayırlı işleri anlatırken Arslan Güşay kalesi hakkında şöyle söyler: "*Yüksek bir dağın üzerinde sert kayalardan inşa edilmiş sağlam bir kaledir. Başı göğün burçlarına kadar uzanır. Kalenin içi hayatlarını kolayca feda edebilecek insanlarla dolu olup, her türlü silâha sahip insanlar tarafından korunur.*"⁴¹⁸

Sultan Arslanşah döneminin bir diğer önemli sorununu da Rey valisi Emîr İnanç meselesi oluşturmuştur. O, Hârizmşah'a sığınarak ondan yardım istemiş Hârizmşahda onu desteklemek üzere bir ordu göndermiştir (1165). Emîr İnanç bu orduyla birlikte

⁴¹⁵ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/275; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 278; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 78.

⁴¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9/478.

⁴¹⁷ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/276; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 370; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 278; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 78-79.

⁴¹⁸ Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, 280.

Kazvin, Zencan ve Ebher vilayetlerinde yıkımlarda bulunarak esirler almıştır. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz yapılan bu yıkımlara karşı Emîr İnanç ile savaşmıştır. Yapılan savaş sonucunda mağlubiyet yaşayan Emîr İnanç Mazenderan'a kaçmıştır. Bir müddet burada kalan Emîr İnanç daha sonra tekrar Rey'e dönmüştür (1167). Bunun üzerine Sultan Arslanşah onunla savaşmak üzere Atabeg Nusreteddin Pehlivan Muhammed b. İldeniz'i göndermiş ve iki ordu arasındaki savaşta Emîr İnanç galip gelmiştir.⁴¹⁹

Sultan Arslanşah çıktığı son Gürcü seferi esnasında hastalanmış ve hastalığı uzun müddet devam etmiştir. O, biraz iyileşince annesiyle birlikte Nahcivan'a geçmiş, burada devlet işleriyle ilgilenmiştir. Nahcivan'da bulunan Sultan Arslanşah bir müddet sonra Hemedan'a doğru yola çıkmış, annesi Mümine Hatun ise Nahcivan'da kalmıştır. Bir süre sonra Mümine Hatun burada vefat etmiştir. Mümine Hatun'un vefatının ardından yaklaşık bir ay sonra İldeniz de vefat etmiştir (570-571/1175).⁴²⁰ Arslanşah görünüşte sultan olsa da arka planda devleti asıl yöneten Atabeg İldeniz idi. O, bütün Azerbaycan'a hükmediyor, kararlar veriyor, orduyu kendi istediği şekilde düzenliyor, sevk ve idare ediyor, hazineden istediği gibi tasarruflarda bulunuyordu. Bu sırada üvey oğlu Sultan Arslanşah'ı bu konularda hep geri planda bırakıyordu.⁴²¹ İbnü'l-Esir, Arslanşah'ın İldeniz'in yanında hiçbir hükmünün olmadığını sadece kendisine verilen tahsisatı aldığını belirtir.⁴²² Atabeg İldeniz'in devlet içerisinde kazandığı bu konum ve itibar emîrlerin atabeg makamı için mücadele etmesine neden olmuştur.

Atabeg İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan babasının vefat haberini aldıktan sonra Nahcivan'a gelip babasının yerine geçerek kendini atabeg ilan etti. Sultan Arslanşah bu durumu öğrenince çevresindeki emîrlerin de etkisiyle Cihan Pehlivan ile mücadele etmek üzere Azerbaycan'a doğru hareket etmiştir. Yola çıkan sultan bir müddet sonra Zencan'da hastalanmış hastalığının şiddeti artınca da Cihan Pehlivan'ın atabegliğini kabul ederek devlet yönetimini ona bırakmıştır. Sultan Arslanşah bir süre sonra

⁴¹⁹ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/280; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 370.

⁴²⁰ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/285-286; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 82-83.

⁴²¹ Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 81.

⁴²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10/47.

Hemedan'a geri dönmüş ve burada kaldığı Fahrüddîn Alâüddeve'nin konağında vefat etmiştir.⁴²³

2.7.9. Sultan II. Tuğrul Dönemi (1176-1194)

Sultan Arslanşah'ın vefatının ardından İldeniz'in yerine geçen oğlu Pehlivan, Arslanşah'ın küçük oğlu ve yeğeni Tuğrul'u sultan ilan etmiştir.⁴²⁴ Sultan II. Tuğrul tahta geçtikten sonra Sultan Arslanşah döneminde de isyan girişiminde bulunan fakat başarılı olamayan Melik Muhammed'in isyanı ile karşılaşmıştır. Sultan II. Tuğrul ve Atabeg Cihan Pehlivan, Melik Muhammed'in isyanıyla bir süre mücadele etmiştir. Bu mücadele sonucunda Atabeg Pehlivan, Melik Muhammed'i ele geçirmiş ve onu Ser-cihân kalesine hapsedmiştir. Kısa süre içerisinde Melik Muhammed bu kalede vefat etmiştir.⁴²⁵

Diğer Selçuklu sultanlarının aksine bu dönem Abbâsî halifesi Mustazi bi-emrillah ve Atabeg Cihan Pehlivan'ın başarılı siyaseti sayesinde Irak Selçuklu Devleti ile Hilafet makamı arasında dostane ilişkiler kurulmuştur.⁴²⁶ Hilafet makamından sultana "Rüknü'd-devle ve'd-dîn kasîmu emîrû'l-mü'minîn" lakabı verilmiştir. İlâveten Atabeg Pehlivan çevresinde bulunan hükümdarlara mektuplar göndererek onlardan Sultan Tuğrul adına hutbe okutmalarını istemiştir. Musul Atabegliği, Salgurlular (Fars Atabegliği),⁴²⁷ Huzistan'da Şerefeddin Emîran, Bâvendîler ile Güneydoğu Anadolu'da Ahlatşahlar ve Saltuklular Atabeg Pehlivan'ın bu isteğine olumlu cevap verenlerdendir. İlâveten her ne kadar Mustazi bi-emrillah ile müspet ilişkiler kurulmuş olsa da ondan sonra halife olan Nasır lidinillah ile ilişkiler aynı şekilde devam etmemiştir. Zira Mustazi bi-emrillah'ın vefatının (575/1180) ardından hilafet makamına gelen Nasır lidinillah ile Abbâsî Halifeliğinde bir canlanma meydana gelmiştir. O, Irak Selçuklularının çöküşünü hızlandırmak için siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca

⁴²³ Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 84.

⁴²⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 252.

⁴²⁵ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/306-307; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 89-91.

⁴²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 272.

⁴²⁷ Salgurlular: Oğuzlar'ın Üçoklar koluna mensup Salgur veya Salur kabilesi tarafından İran'ın Fars bölgesinde kurulan Türk-İslâm hânedanıdır. Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 93.

Nasır İdinillah Sultan II. Tuğrul'a karşı hem Atabeg Kızılarslan'ı hem de düşman olan Harizmşah Tekiş'i desteklemekten geri durmamıştır.⁴²⁸

Bu dönemin diğer bir meselesi ise Selâhaddîn Eyyûbî'nin⁴²⁹ Bâtınîlerin kalelerini ele geçirme isteğidir. Bu dönem Musul'da hâkimiyetini güçlendiren Selâhaddîn Eyyûbî yönünü Irak Selçukluları hâkimiyeti altında bulunan Kazvin, Bistam ve Damegân'a çevirmiştir. O bu bölgelerde bulunan Bâtınîleri ortadan kaldıracaklarını belirterek ordusuyla birlikte ülkesinden geçeceği Atabeg Cihan Pehlivan'dan müsaade istemiştir. Ancak Atabeg Pehlivan bunun Irak Selçukluları topraklarına saldırmak için bir bahane olduğunu düşünerek ülkeyi korumak için savaş hazırlıklarına başlamıştır. O, Selâhaddîn Eyyûbî'ye karşı savaş hazırlıklarıyla uğraşırken çok geçmeden Rey'de hastalanarak vefat etmiştir (582/1186).⁴³⁰

Atabeg Cihan Pehlivan'ın vefatı devletin üst düzey kadrosunda büyük bir boşluğun oluşmasına ve bu makamı ele geçirmek için birden fazla adayın ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴³¹ Yaşanan bütün mücadeleler sonucunda Atabeg Cihan Pehlivan'ın vefatının ardından kardeşi Kızılarslan sultanın atabegliği makamını elde etmiştir.⁴³²

Sultan II. Tuğrul ise yaşadığı atabeg kontrolünden bıkmış bu nedenle Kızılarslan'ın atabeg olmasını istememiştir. Ancak çevresindeki emîrlerin de ısrarıyla gönülsüz de olsa Atabeg Kızılarslan'ı Hemedan'a çağırmıştır. Bunun üzerine Kızılarslan, Azerbeycan'dan Hemedan'a doğru yola çıkmıştır. Atabeg Kızılarslan, Sultan II. Tuğrul'un emriyle emîr ve askerler tarafından bir günlük yoldan karşılanmıştır. Böylece Atabeg Cihan Pehlivan nasıl karşılandıysa Kızılarslan da aynı hürmetle karşılanmış ve aynı ihtimam gösterilmiştir. Fakat yaşanan tatsız bir hadise bütün bu olumlu havayı tersine çevirmiştir. Kızılarslan Hemedan'da Sultan II.

⁴²⁸ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 284-285; Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 91-93; Öngül, *Irak Selçukluları*, 107.

⁴²⁹ 532/1138 yılında Tikrît'te doğan Selâhaddîn-i Eyyûbî, Eyyûbîler hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. O, Haçlılar'a karşı mücadelesiyle ön plana çıkan bir İslâm kahramanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/337.

⁴³⁰ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/312; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 285; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 104.

⁴³¹ Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 105.

⁴³² Faruk Sümer, "Tuğrul II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/342.

Tuğrul'un huzurunda iken sultanın hâciblerinden⁴³³ Karagöz es-Sultanî, Atabeg Kızılarslan'a bir suikast düzenlemiş ve Sultan bu suikastı engellemiştir. Kızılarslan bu olay ile ilgili malumata sahip olunca şüpheye düşmüş ve kendisini korumak için gizlice önlemler almaya başlamıştır. O, görünüşte Sultan II. Tuğrul'a itaatte kusur etmiyor ancak tedbiri de elden bırakmayarak onun hareketlerini takip ediyordu. İlaveten başarılı bir siyaset adamı olan Kızılarslan kısa süre içerisinde konumunu sağlamlaştırdı.⁴³⁴ Bu sırada İnanç Hatun da makamına oğullarını getirmek için Kızılarslan'a karşı bazı emîrlerle müttefik olmuştur (583/1117). Kızılarslan kendisine karşı birleşen müttefik kuvvetler ile uğraşırken bu durumu fırsat gören Sultan II. Tuğrul, Kızılarslan'ın yanından kaçarak Cemâleddin Ayaba ve Seyfeddin Rus'un yanına gitmiştir. Bu olay Kızılarslan'ın Hemedan'a geri dönmesine ve Sultan II. Tuğrul ile aralarında yaşanacak olan hâkimiyet mücadelelerinin başlamasına neden olmuştur. Bu süreç içerisinde Sultan II. Tuğrul'a yanındaki müttefiklerine ilaveten Zencan, Ebher, Merâğa hâkimleri, Kutluğ İnanç Mahmûd ve Emîr-i Emîran Ömer de sultanı destekleyen kuvvetlere katılmışlardır. Sultanın etrafındaki kuvvetlerin bir anda böylesine artması Atabeg Kızılarslan'ı endişelendirmiş ve onun Azerbaycan'a çekilmesine neden olmuştur. Hemedan'a gelen Sultan II. Tuğrul yeniden tahta oturarak Irak Selçuklu Devletini tekrar teşkilatlandırmaya başlamıştır (583/1187-1188).⁴³⁵

Bu sırada Atabeg Kızılarslan da Sultan II. Tuğrul'a karşı Halife Nâsır-Lidînillâh ile ittifak kurmuştur. Çok geçmeden Sultan II. Tuğrul ve Atabeg Kızılarslan kuvvetleri Hemedan yakınlarında Dâ-y-Merg (Dây-Merc) mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşma sonucunda Sultan II. Tuğrul galip olurken Kızılarslan ve Halifenin askerlerinden oluşan ordu mağlup olmuştur (583/1187-1188).⁴³⁶ Bu savaş sonucunda Kızılarslan Hemedan'ı terk ederek Azerbaycan'a doğru geri çekildi. Bir müddet Sultan II. Tuğrul ile Kızılarslan arasında küçük savaşlar devam etse de her iki taraf içinde istenilen sonuç elde edilememiştir. Bunun üzerine Kızılarslan savaş bölgesinden uzaklaşmış, Sultan II. Tuğrul da onu takip etmemiştir. Sultan II. Tuğrul istediği sonucu

⁴³³ Hâcib: Bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/508.

⁴³⁴ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/313-314; Öngül, *Irak Selçukluları*, 111-112; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 106-107.

⁴³⁵ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/315; Öngül, *Irak Selçukluları*, 112-113; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 108-109.

⁴³⁶ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10/163-164; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 111-112.

elde edememesinin nedeni olarak Ayaba'yı görmüş ve onu öldürtmüştür. Ayaba'nın öldürülmesi emîrlerin sultana olan güvenlerini sarsılmasına neden olmuştur. Bu nedenle emîrler Rey şehrinde bulunan Kutluğ İnanc'a Sultan II. Tuğrul hakkında kısa mektuplar yazarak malumat vermişlerdir. Sultan II. Tuğrul bu mektuplardan haberdar olunca mektuplarla bağlantısı olan vezirlerini yakalamış ve onları Alâ'üddevle kalesine hapsedmiştir. Bir müddet hapis hayatı yaşayan vezirler bir süre sonra Sultan II. Tuğrul'un emriyle öldürülmüşlerdir. Sultan II. Tuğrul bu meselelerle uğraşırken Atabeg Kızılarslan tekrar kuvvetlerini toplayarak Azerbaycan'dan Hemedan'a doğru hareket etmiştir. Bu sırada Sultan II. Tuğrul askerî kuvvet yönünden zayıf düşmüştür. O, amca ve amcazadeleri ile bozuşması, tebaası altında bulunanların isyan etmesi ve karşısındaki düşmanın güçlü olması nedenlerinden dolayı Kızılarslan ile savaşmayarak Azerbaycan valisi İzzeddin Hasan b. Kıfçak'ın yanına gitmiştir. Sultan II. Tuğrul burada bir miktar askerî kuvvet toplamasına rağmen çevre hükümdarlardan olan Selâhaddîn Eyyubî ve Hârizmşah Tekiş'ten yardım istemiştir. Sultan II. Tuğrul bu hükümdarlardan beklediği cevabı alamamıştır. O elinde bulunan askerî kuvvetlerle Azerbaycan'da bulunan Uşnu, Urmiye, Hoy ve Selmas şehirlerine saldırmış bu şehirlerde yağma yapmıştır. Bu sırada Atabeg Kızılarslan yeğeni Kutluğ İnanc ile bir anlaşma yapmış, ilaveten Kutluğ İnanc'ın annesi İnanc Hatun ile evlenerek Irak kuvvetlerini de yanına çekmeye çalışmıştır. Atabeg Kızılarslan'a Azerbaycan'da olanların haberi gelince Sultan II. Tuğrul ve Kıfçak'ın ordusunun üzerine doğru harekete geçmiştir. Atabeg Kızılarslan, Sultan II. Tuğrul ve Kıfçak'ın ordusunu mağlup etmiştir. Bu mağlubiyetin ardından Sultan II. Tuğrul devletinden ve destekleyicilerinden ümidini keserek Hemedan'a gelip atalarının türbesine oturmuştur. Ancak Atabeg Kızılarslan'ın emriyle Irak emîrleri de sultanın ardından Hemedan'a gelmiş ve yalan yeminlerle sultanı bulunduğu yerden çıkarmışlardır. Sultan II. Tuğrul bulunduğu yerden çıkınca onu esir gibi yakalayıp Kürhan kalesine hapsedmişlerdir. Sultan II. Tuğrul'un hapsedilmesiyle Atabeg Kızılarslan önce tahta Melik Sencer b. Süleyman'ı getirmiş daha sonra onu da hapsederek Irak Selçukluları tahtına kendisi geçmiştir.⁴³⁷

Atabeg Kızılarslan'ın tahta geçmesinden bir müddet sonra İnanc Hatun ve Irak emîrleri Atabeg Kızılarslan'a karşı birleşip onu öldürerek (587/1191-1192) Irak

⁴³⁷ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/319-333; Öngül, *Irak Selçukluları*, 114-119; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 116-122.

Selçuklu Devletini aralarında paylaşmışlardır.⁴³⁸ Aynı yıl İsfahsalar Husâmeddin Dizmârî ile Emîr-i bâr Anasîoğlu, sultanı hapis tutulduğu kaleden çıkardılar. Sultan II. Tuğrul hapisten kurtulunca önce Tebriz'e gitmiş ancak Tebriz halkı onu şehre sokmamıştır. Bunun üzerine Sultan II. Tuğrul Tebriz'den uzaklaşmış ve yardımcı kuvvet bulmak amacıyla Zencan'a gitmiştir. Burada Zencan hâkimi Türkmen Kafsutoğulları Sultan II. Tuğrul'a askerî destek sağlamış ve Zencan'dan Hemedan'a doğru yola çıkmışlardır. Sultan Tuğrul ve müttefikleri Hemedan'a doğru giderken Kazvin şehrine de uğramış ve Kazvin hâkimi Nûreddin Kara da askerleriyle birlikte Sultan II. Tuğrul'a katılmıştır.⁴³⁹

Sultan II. Tuğrul ve yardımcı kuvvetlerinin Hemedan'a doğru hareket ettiklerini öğrenen Kutluğ İnanc da Sultan II. Tuğrul'un bulunduğu bölgeye doğru yönelmiş ve iki ordu Kazvin şehri yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. Irak ordusu gücüne güvenerek bu küçük orduyu dikkate almamış fakat bunun bedelini mağlup olarak ödemişlerdir. Kazanılan galibiyetin ardından Sultan II. Tuğrul yönetim merkezi olan Hemedan'ı da alarak Irak Selçuklu tahtına tekrar oturmuştur (588/1192).⁴⁴⁰

Bu dönemin diğer bir sorunu da Harizmşahlardır.⁴⁴¹ Zira Kutluğ İnanc, mağlubiyetin ardından Harizmşah Tekiş'ten yardım istemiş, Harizmşah Tekiş de bu isteği geri çevirmeyerek değerlendirmiştir. Harizmşah Rey şehrine gelerek Taberek kalesini almıştır. Sultan II. Tuğrul bu hamleye karşılık 589/1193 yılı bahar aylarında Taberek kalesini muhasara etmiş ve onu Harizmşahlardan alarak buranın yıkılmasını emretmiştir. Sultan II. Tuğrul'un kale muhasarası sırasında kale muhafızı Harizmli Tamgaç öldürülmüş ve ileri gelen birçok Harizm emîrleri ele geçirilerek Ferrezin⁴⁴² kalesine esir olarak gönderilmiştir.⁴⁴³

Sultan II. Tuğrul'un Hârizmşah Tekiş'e karşı kazandığı savaştan bir müddet sonra Hârizmşah Tekiş ordularını tekrar Sultan II. Tuğrul üzerine sevk etmiştir. Bunun

⁴³⁸ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/333.

⁴³⁹ Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 125.

⁴⁴⁰ Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, 128; er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/334-335; Öngül, *Irak Selçukluları*, 120; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 125-126.

⁴⁴¹ 1097-1231 tarihleri arasında Hârizm ve İran'da hüküm süren Türk-İslâm hânedanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/228.

⁴⁴² Ferrezin (Ferzin): Kazvin er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/251 Dpnt. 8; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 366.

⁴⁴³ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 2/336.

üzerine Sultan II. Tuğrul askerlerini toplamak için harekete geçmiştir. Bu sırada Hârizmşah'ın büyük Hâcib'i Şihâbüddin Mes'ûd b. Hüseyin, Sultan II. Tuğrul'a savaştan vazgeçmesi üzerine bir mektup yazarak savaştan kaçınması ve Rey şehrini Hârizmşah'a bıraktığı takdirde oğlunu Rey'de bırakıp barış yaparak geri döneceğini yazmıştır. Ayrıca Kazvin hâkimi Nureddin Kara da Hâcib'in mektubuna katılmış ve Sultan II. Tuğrul'a bu savaştan kaçınarak geriye çekinilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Ancak Sultan II. Tuğrul onları dinlemeyerek Rey'de Hârizmşah'ın ordusuyla savaştır. Yapılan bu savaşta Sultan II. Tuğrul yenilerek Kutluğ İnanc Mahmûd tarafından kesilen başı Hârizmşah Tekiş'e götürülmüştür. Böylece Irak Selçuklu Devletinin son padişahının vefatıyla devlet son bulmuştur.⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, 135-136; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 133-136.

III. BÖLÜM

KAZVİN'DE SANAT VE KÜLTÜREL YAPI

3.1. Kazvin'de Mimari Yapılar

Selçuklular, mimaride İslâm medeniyeti ile kendi mimari anlayışlarını birleştirerek Selçukluya has bir sanat görüşünü ortaya çıkarmışlardır. Bu anlayışla idareleri altında bulunan ülkelerde cami, medrese, türbe (kümbet), hastane, kervansaray, kale ve köprü gibi birçok mimari eserler meydana getirmişlerdir.

Çalışmanın bu kısmında Kazvin'de gerek Selçuklu Dönemi gerekse daha öncesinde inşa edilmiş camiler, medreseler, kümbetler, yaşamın ve doğanın canlanmasına yarayan su kanalları gibi günümüze ulaşan ya da ulaşmayan yapıları kaynaklar dahilinde kurulduğu yer, kurucusu, tarihî ve yapısal açıdan ele almaya çalıştık.

3.1.1. Camiler

Câmi-i Kebir: İmam-ı Azam Şâfi-i Matlabî'ye aittir. Büyük bir alana sahip olan bu caminin her bir bölümü farklı kişiler tarafından yapılmıştır. Yapılan kısımlar yapanın ismiyle anılmıştır. Cami içerisinde küçük bir salon ve salonun batı tarafında küçük bir köşk ve saf tutulan yerler vardır. Bu kısım Hârûn er-Reşîd tarafından yaptırılmıştır. Salonun doğu tarafında Helâvin yolu üzerinde Abdü'l-Cabbâr b. Hatem tarafından yaptırılan küçük bir köşk bulunmaktadır. Emîr Zahid Humârtâş-ı İmâdî ise büyük köşkü ve ona bitişik olan sofayı yaptırmıştır. Sofanın kemeri zaman içerisinde yıkılmıştır. Yıkılan kemeri kazvinli tüccar, Sadr-i Sa'id Hacı Fahreddin Devletşah-ı Kiya tarafından tamir edilmiştir. Ayrıca bu tüccar doğu tarafında bulunan başka bir sofayı ve cami üzerindeki kemerlerin çoğunluğunu da yenilemiştir. Kuzey tarafa bakan sofa da 548/1153 tarihinde Melik Muzaffereddin Alp Argu b. Pur Nakş-i Bâzdâr tarafından yaptırılmıştır.⁴⁴⁵

İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin ashabının camisi: Bu cami Zahid Hümartâş-ı İmâdî tarafından yaptırılmıştır. Melik Muzaffereddin Alp Argu, İsâ Nasrani'nin sarayını satın alıp cami alanına eklemiştir.⁴⁴⁶

Mescid-i Tut-i Bâbekân: Tut-i Bâbekân mescidi Haccac b. Yusuf es-Sakafî tarafından yaptırılmıştır. Önceleri orası puthane iken İslâmi devirde Cuma namazı

⁴⁴⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 636-637.

⁴⁴⁶ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

orada kılınmıştır. Şîî taraftarları, Ümeyyeoğullarının mescitte Müminlerin emîri Ali b. Ebû Talib hakkında lanet okuduklarını düşünerek bu mescide düşmandırlar.⁴⁴⁷

Mescid-i Mehr-i Hire: İslâmiyet'ten önce âteşgede olduğu hakkında rivayetler olan bu mescid inşa edilen eski mescidler arasındadır.⁴⁴⁸

Mescid-i Muradiyan: Sonradan Murat Mescidi olarak da isimlendirilen bu mescid, Saadetli Sahib Hâce Fahreddin-i Müstevfî tarafından yenilenmiştir.⁴⁴⁹

Mescid-i Tayyibâbâd: Kadı Ebû Halife tarafından yaptırılmış olan bu mescit daha sonra Saadetli Sahib Hâce Sadreddin Ahmed-i Halidî tarafından yenilenmiştir.⁴⁵⁰

Mescid-i Kadı İsmâ'il-i Mâkî: Bu mescid Samegan mahallesinin başında inşa edilmiştir.⁴⁵¹

Mescid-i Bemyân: Kurucusu hakkında bilgi edinemediğimiz mescid Bazar mahallesinde inşa edilmiştir.⁴⁵²

Mescid-i Benî Mâdâ: Kurucusu hakkında herhangi bir bilgi olmayan mescid Dezec mahallesinde inşa edilmiştir.

Mescid-i Dehek:⁴⁵³ Hakkında başka bir bilgi bulunamamıştır.

Mescid: Kurucusu hakkında herhangi bir bilgi olmayan mezarlık üzerinde inşa edilmiştir.⁴⁵⁴

Mescid: Kurucusu hakkında herhangi bir bilgi olmayan mescid Nizameddin-i Şînâzendî tekkesi dolaylarındaki Havz en-Nebî'ye yakın bir yerde inşa edilmiştir.⁴⁵⁵

İsimleri sayılan bu mescitler aynı zamanda büyük evliyaların kabirleri olarak da bilinmektedir. Bu nedenle bu yerler kutsallık kazanmışlardır.⁴⁵⁶

Kazvin Cuma Camii (Kazvin Ulu Camii): Caminin ilk inşasına 807 yılında Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd'in emri ile başlanılmış ve cami giderleri için çeşitli vakıflar tahsis edilmiştir. 11. ve 12.yy'a ait yenilemelerden sonra caminin kubbeli⁴⁵⁷

⁴⁴⁷ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

⁴⁴⁸ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

⁴⁴⁹ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

⁴⁵⁰ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

⁴⁵¹ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

⁴⁵² Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 637.

⁴⁵³ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 435; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

⁴⁵⁴ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

⁴⁵⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

⁴⁵⁶ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638.

⁴⁵⁷ Sözlükte "kavisli, bombeli şey; göbek, yuvarlak dam" demek olan kelime İslâmiyet'i kabul eden bütün milletlerin dillerine girmiştir. Mimaride ise örtü olarak kullanılan yarım küre biçimindeki unsurdur.

bölümü, harim⁴⁵⁸ bölümleri, avlu⁴⁵⁹ ve revaklı⁴⁶⁰ kısımları ortaya çıkmıştır. Tamamen tuğla malzeme kullanılarak inşa edilen yapıya çini süslemeler daha sonraki dönemde yerleştirilmiştir. Dört eyvanlı⁴⁶¹ bir plan formunda inşa edilen yapıda avlunun her bir cephesinin ortasında bir eyvan yer almaktadır. Avlunun hem kuzeyinde hem de güneyinde harimi, doğu ve batı kenarında ise eyvanlar arasında revaklı bölümler yer almaktadır. Camiye ana girişin sağlandığı kapıya doğu cephenin ortasında bulunan bir koridordan geçilerek ulaşılmaktadır. Avlunun ortasında basamaklı küçük bir de çeşme yer almaktadır.⁴⁶²

Camide bulunan mihrap⁴⁶³ yapının güney duvarının ortasına inşa edilmiştir. Caminin hem mihrabı hem de minberi⁴⁶⁴ taştan imar edilmiştir. Cami içerisindeki çeşmeden akan temiz olmayan suyun doğu eyvanda bulunan bir kanal ile dışarı akması sağlanmıştır. Caminin bazı bölümlerindeki kitabeler⁴⁶⁵ çini plakalarla sonraki dönemlerde kapatılmıştır. Yapının maksure⁴⁶⁶ kubbesinin bulunduğu bölümün duvarları

Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Mülâyim, “Kubbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26/300.

⁴⁵⁸ Sözlükte “yasaklanan, korunan, dokunulmayan, mukaddes olan ve saygı duyulan şey” anlamına gelen harim, iyileştirme yapılan arazinin ve kamu mallarının hak sahiplerinin lehine hukukî koruma altına alınan çevresi anlamında İslâm hukuku terimidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Öğüt, “Harim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/188.

⁴⁵⁹ Mimaride bir yapının önünde veya ortasında yer alan çerçevesi sınırlandırılmış üzeri açık alan. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanju Cantay, “Avlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/120.

⁴⁶⁰ Bina duvarına bitişik, üstü örtülü, önü açık, galeri şeklinde olan bu yapı genellikle bir binanın avlusunda ya da dış cephelerinde yer alır. Bu yapı çatısı sütunlarla desteklenmiş, yarı kapalı, uzunlamasına bir mekân formundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Mülâyim, “Revak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/22.

⁴⁶¹ İslâm mimarisinin en önemli yapılarından biri olan eyvan, genel olarak yapıların orta kısmında bulunan ve iç avluya açılan üç tarafı kapalı, üstü tonoz örtülü bir mekandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Bektaş, “Eyvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/12.

⁴⁶² Bazın, “Kazvin”, 25/154; *Kazvin Cuma Camii* (Erişim 15 Temmuz 2020).

⁴⁶³ İslâm sanatında cami, mescid ve namazgâhlarda Kibleyi ve imamın namaz kıldırırken duracağı yeri gösteren mimari yapı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Erzincan, “Mihrap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/30.

⁴⁶⁴ Camilerde bayram ve cuma namazlarında hatibin üzerine çıkarak hutbe okuduğu basamaklı mimari yapı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “Minber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/101.

⁴⁶⁵ Genellikle dinî, sivil ve askerî binaların belirli yerlerine özenle işlenen kitâbe, yapı estetiğini tamamlayan dekoratif bir unsur olmakla birlikte yapı hakkında önemli bilgilerde aktarır. Kitâbeler binaların iç ve dış duvarlarında mermer, taş, ahşap, çini, maden gibi maddeler üzerine oymak veya kabartmak yöntemiyle işlenen yazılardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Alparslan, “Kitâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/76.

⁴⁶⁶ İslâm mâbedlerinde halifelerin, hükümdarların veya bu iki sıfatı şahsında barındıran devlet başkanlarının maiyetiyle birlikte namaz kılması için tahsis edilen bölüm. Ayrıntılı bilgi için bkz. M.

alçı stuko ve renkli çinilerle kaplanmıştır. 1038-1194 yılları arasında Selçuklu hâkimiyeti altındayken bu yapının kuzeyine iki eyvan daha ilave edilmiştir. Muhammed Tapar'ın hükümdarlık yıllarında (1105-1118) caminin tamamlayıcılarından olan Humartaş, camii giderleri için birçok vakıf kaydettirmiştir. Bu vakfiyelerinden birisi yapının içindeki taş ve çini üzerine yazılmıştır. Yapı içerisinde Selçuklu dönemine ait çok sayıda kitabe bulunmakla birlikte bu kitabelerin sadece ikisinde Sultan Muhammed Tapar ve Humartaş'ın ismi birlikte geçmektedir. Kitabede şunlar yazılıdır: *“Bu kubbe tamamlandı. Adil Hükümdar Büyük Sultan, Arap ve Acemlerin Hükümdarı Abu Şüca Muhammed bin Melik Şah Emîrü'l Mü'minîn, yardımcısı Allah onun zaferlerini artırsın. Devleti zamanında Emîr Parlak İsfefsalar İlfakşat bin Turan müminlerin emîrinin yardımcısı Abu Mansur Humartaş bin Abdullah tarafından tamamlandı.”* Güney eyvanı iki katlı olan Kazvin camiinin bu kısmında merdivenle ulaşılan beş oda ve yarım kubbe benzeri bir örtü sistemi mevcuttur. Eyvanda bulunan kubbe dışarıdan ikinci bir kabukla sarılmıştır. Eserin batı eyvanı Safevi yöneticisi Şah Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Eyvanın iki yanında kuzey-güney doğrultusunda devam eden bir koridor bulunmaktadır. Bu koridor vasıtasıyla eyvanın arkasına ulaşılmaktadır. Kuzey eyvanının Şah Tahmasb tarafından yaptırıldığı iddia edilmekle birlikte bu eyvan Kaçar Döneminde yenilenmiştir. Eyvan, avlunun diğer bölümlerine göre yüksek yapılmış ve iki yanına da birer minare yerleştirilmiştir. Doğudaki eyvan, süslemesiz sade bir biçimde Kazvin valisi tarafından yaptırılmıştır. Eyvanların iç yüzeylerinde ise oldukça abartılı mukarnaslar⁴⁶⁷ mevcuttur. Mukarnasların yüzeyleri çini plakalarla kaplanmıştır. Duvarlarda bulunan kûfî ve sülûs yazı kuşakları oldukça kaliteli ve niteliklidir. Benzer yazı kuşakları Şah Fazıl Türbesi'nin içinde bulunan stuko süslemelerini hatırlatmaktadır.⁴⁶⁸ Zekerîyya Kazvinî'nin, Kazvin Cuma Camii'ne dair yaptığı şu tasvir ise eserin değerini ortaya koyar niteliktedir: *“Dindar Selçuk Emîri Humar-taş'a aid*

Baha Tanman, “Mahfil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/331.

⁴⁶⁷ Arapça, Farsça ve Osmanlıca sözlüklerde “kademeli çıkıntılarla olan basamaklı çatma tavan; kubbe; bir başlık türü; rengarenk alacalı işleme” gibi anlamlara gelir. Petekler dizisi ya da hücreler halinde istiflenmiş bir görüntü veren mukarnaslar bulunduğu yerde hem taşıyıcı hem de süsleyici görev görür. Bu durum mukarnaslara statik ve plastik görevleri birlikte yüklediğinden ötürü diğer formlara göre çok farklı bir özellik kazandırır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Mülâyim, “Mukarnas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/126.

⁴⁶⁸ *Kazvin Cuma Camii*.

caminin çok yüksek karpuz şeklinde bir kubbesi vardır. İslâm ve Hristiyan ülkelerinde bu büyüklükte ve güzellikte bir yapı mevcut değildir."⁴⁶⁹

Yapı daha sonraları ve 18. yy.'larda Safevi döneminde (1501-1732) geniş çaplı bir yenileme çalışmasına girmiştir. Bu dönemde güney ve batıdaki eyvanları ve revaklı avlusu ilave edilmiştir. Safevi Sultanı Şah Abbas tarafından yaptırılan güney eyvanı oldukça büyük ve gösterişlidir. Eyvanın gerisinde kare planlı mihrap önü kubbesinin bulunduğu maksure bölümü yer almaktadır. 14 m çapındaki kubbe Selçuklu dönemine aittir. Kubbeye köşelerde bulunan sivri kemerli tromplarla geçilir. Yapı yukarıda tromp seviyesinde sekizgene dönüşür. Tromp kemerleri ara yüzlerde birbirine kemerlerle bağlanmıştır. Kubbe çift cidarlı olarak yapılmıştır. Dış kısmında sırlı tuğla ile yapılmış dekoratif süslemeler göze çarpar. Safevi döneminde yapılan ilaveler ve onarımlara benzer biçimde ilaveler Kaçar döneminde de yapılmaktadır.⁴⁷⁰

Yukarıda bahsedilen camiler dışında Kazvin şehrinde Kazvinî'nin *Âsâru'l-bilâd* isimli eserinde bahsettiği Şâleken Camii, Şehristânek Camii ve surun bitişiğindeki Bâbü'l-müşbik Camii de bulunmaktadır.⁴⁷¹

3.1.2. Medresler

Haydariyye Medresesi: Bu medrese, Kazvin Mescid-i Haydariyye, Haydariyye Camii, Cami-i Ensab-ı Ebû Hanife ve Cami-i Sağır isimleriyle de tanınmaktadır. Medrese şehrin merkezinde Bolağı Mahallesinde inşa edilmiştir. Tarihî kaynaklar ise yapının eskiden şehrin Koton köyünde yer aldığını bildirmektedirler.⁴⁷²

Selçuklu döneminde bu bölgede valilik yapmış olan Emîr Humartaş tarafından yaptırılan bu yapı içerisinde inşa tarihi ile ilgili kitabesini de barındırmaktadır.⁴⁷³

Haydariyye Medresesi sahip olduğu gösterişli alçı süslemeleriyle Kazvin Cuma Camii ve Gumbed-i Alaviyan yapılarına benzerlikler göstermektedir. Kullanılan kare plan yukarı kısımda üst örtünün tabanında sekizgene dönüşür. Yapının içerisindeki muhteşem tuğla ve dekoratif stuko süslemelerinin bir arada kullanımı göze çarpar.

⁴⁶⁹ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 435; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 383.

⁴⁷⁰ *Kazvin Cuma Camii*.

⁴⁷¹ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 435.

⁴⁷² Kamran Sokhanpardaz, "Kazvin Mescid-i Haydariye'nin Büyük Selçuklu Alçı Süsleme ve Kitabeleri", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 3/6 (14 Ekim 2020), 111.

⁴⁷³ *Haydariyye Medresesi* (Erişim 20 Temmuz 2020).

Ayrıca yapının süslemesinde bazı çini parçalarının da kullanıldığı gözden kaçmamaktadır. Medrese içerisinde bulunan cami, avlunun güney kenarına yerleştirilirken, bu kısımda bulunan mihrap, stuko tekniğinde bitkisel motiflerle süslenmiştir. Bu teknikle mihrabın çevresi üzerine nar ve çam kozalakları stilize edilmiştir. Medrese odaları ise avlunun etrafını çevrelemektedir. Yapının ön cephesi eyvan şeklinde olup cepheden dışarı doğru uzanmaktadır. Eyvanın köşelerinde ise sivri kemerlerle bağlanan kısımlar bulunmaktadır. İç bölümlerdeki kemerli nişler, stukodan yapılmış kitabelerle kaplıdır. Caminin kubbeli bölümleri Sâsânî çardakları olan ateş tapınaklarıyla benzer özelliklere sahiptir. Kubbenin eteklerinde ise kûfi bir kitabe kuşağı dolaşmaktadır. Bu kuşakta Kur'ân-ı Kerim'den Haşr Sûresi yazılıdır.⁴⁷⁴

3.1.3. Su Kanalları

Daha önce de bahsedildiği üzere Kazvin şehrinin insanların günlük yaşamda kullanması ve sulama işleri için yeterli miktarda suyu bulunmamaktaydı. Halk su ihtiyacını derinliği 100 gezden⁴⁷⁵ fazla olan kuyulardan karşılamaya çalışmaktaydı. Bu sorunun çözülmesi için şehre zaman içerisinde birden fazla su kanalı yapılmıştır. Gazneliler döneminde Kum hükümdarı olan ve sultan Mahmûd b. Sebuktekin'in Kazvin'i de verdiği Hamza b. İlyas bir su kanalı kazdırdı. Şehrin ortasında bulunan bu kanal ile mahallelerin çoğuna su ulaştırılmıştır. Selçuklu döneminden önce inşa edilmeye başlanan su kanallarına ilaveten Selçuklu döneminde de yeni kanallar inşa edilmiştir.⁴⁷⁶

Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî'nin belirttiğine göre Kazvin şehrinde Saadetli Melik İftihareddin'in mülkü olan Mübârek Abad'ın bahçesiyle kendi mezarına vakfettiği su kanalının dışındaki bütün su kanallarının kullanımı ortaktır. Bu kanal dışındaki hiçbir kanal özel mülk değildir. Ayrıca o aynı eserinde Kazvin şehrinin mahallelerinde bulunan birden fazla kanalın varlığından da söz etmektedir. Kazvin'de bulunan kanalları kaynaklar doğrultusunda şu şekilde sıralayabiliriz:

⁴⁷⁴ Sokhanpardaz, "Kazvin Mescid-i Haydariye'nin Büyük Selçuklu Alçı Süsleme ve Kitabeleri", Ayrıntılı bilgi için bkz.; *Haydariye Medresesi*.

⁴⁷⁵ Gez, İran'da arşın için kullanılan bir tabirdir. XIX. yüzyılda Basra'da 1 gez 94 cm iken bugün İran'da 1 gez 104 cm'dir. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 76.

⁴⁷⁶ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 635.

Tayfurî Kanalı: Bu kanal Emîr Celaledin-i Tayfur tarafından yaptırılmıştır. Tarhanî ve Taha Bâdî isminde iki kola sahip olan kanal Dezec mahallesinde inşa edilmiştir.⁴⁷⁷

Zubarî Kanalı: Bu kanal Ebher mahallesinde inşa edilmiştir.⁴⁷⁸

Seydî Kanalı: Bazı Alevîlere atfedilen bu kanal Destcird mahallesinde inşa edilmiştir.⁴⁷⁹

Hatunî Kanalı: Samgan ve Rey mahallelerinde yer alan bu kanal Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı Arslan Hatun tarafından yaptırılmıştır.⁴⁸⁰ Bu kanal çoğunlukla vadinin suyuyla doldurulmuştur.⁴⁸¹

Humârtaşî Kanalı: Zahid Humartâş-i İbadî tarafından yaptırılan bu kanal şehrin büyük bir kısmından ve mahallelerinden geçer. Zahid Humârtaş'ın bu kanalın yapımında on iki bin dinardan fazla para harcadığı söylenir.⁴⁸²

Hâcibî Kanalı: Bu kanal Selçuklu sultanı Tuğrul İbn Arslan'ın hâcibi Hasan-i Harkanî tarafından Ebher mahallesinde inşa edilmiştir.⁴⁸³

Melikî Kanalı: Kanalın suyu Melik Sa'id-i İmâmeddin-i Yahya-yi İftihârî tarafından çıkarılmıştır. Bu kanal ile Ebher, Ardak ve Rey yolu mahallelerinin suyunu karşılar. Kanaldan gelen su içmek, abdest almak ve hamam yapmak için uygundur. Bahçelere götürmek ve ziraat yapmak, vakfedenlerin şartı gereği yasaklanmıştır.⁴⁸⁴

Zarâriyye Kanalı: Kazvin'in eski kanalları arasındadır.⁴⁸⁵

Bu su kanallarına ilaveten Kazvin halkı kuraklıkla mücadele etmek için şehir merkezinde büyük su mahzenleri de kazmışlardır. Mahzen içerisinde temiz kalan su yıl boyunca kullanıma müsaittir. Bu su mahzenlerini servet sahipleri ve hayırseverler uygun gördükleri mahallelerin kullanımına açıyorlardı. Bu sular kışın altı ay boyunca kullanılabilecek kapasiteye sahipti.⁴⁸⁶

⁴⁷⁷ Râfîî, *et-Tedvin fi Ahbari Kazvin*, 1/51; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 635.

⁴⁷⁸ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 635.

⁴⁷⁹ Râfîî, *et-Tedvin fi Ahbari Kazvin*, 1/51; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 636.

⁴⁸⁰ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 636.

⁴⁸¹ Râfîî, *et-Tedvin fi Ahbari Kazvin*, 1/51.

⁴⁸² Râfîî, *et-Tedvin fi Ahbari Kazvin*, 1/51; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 636.

⁴⁸³ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 636.

⁴⁸⁴ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 636.

⁴⁸⁵ Râfîî, *et-Tedvin fi Ahbari Kazvin*, 1/51.

⁴⁸⁶ Sütude, *Tarihçe-i Kazvin*, 103.

3.1.4. Mezarlıklar

Ordugâh şehir olarak kurulan Kazvin'in nüfus sayısının az olması yerleşik alanın kale içerisiyle sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle mezarlıklar iç kalenin dışına yapılmıştır. Ancak Abbâsîler döneminde artan nüfus sayısı ve eklenen yapılar nedeniyle şehir genişlemiş böylece kale dışında yapılan mezarlıklar şehir içerisinde kalmıştır.⁴⁸⁷

Şehir içerisinde birden fazla mezarlık bulunduğu gibi şehrin dışında da mezarlıklar bulunmaktaydı. Şehir dışında bulunan mezarlıkların en önemlisi Kazvin-Hemedan yolu üzerinde ve Takistan şehri yakınlarında inşa edilmiş olan “Kümbet-i Karagan”dı. Günümüze kadar ulaşan bu önemli eser birbirine yakın olarak inşa edilmiş iki yapıdan oluşmaktadır. 1067 ve 1093 yılları arasında tarihlendirilen bu yapıların kitabelerinde her iki yapının da mimarı olarak Muhammad bin Makki al-Zanjani ve Abu'l-Ma'ali ibn Makki al-Zanjani isimleri geçmektedir. Bu iki kişinin kardeş ya da ikincisinin diğerinin oğlu olduğu iddia edilmektedir. Sekizgen plana sahip her iki türbe⁴⁸⁸ de tuğladan inşa edilmiş ve her bir köşesinde silindirik plasterler yükselmektedir. İki türbenin de her bir yüzeyi dekoratif panolarla süslenmiştir. Her iki yapının da göze çarpan en önemli özelliklerinden biri yapıların içerisinde bulunan kalem işi süslemelerdir. Zira yapılar bu açıdan tek örnek olarak kabul edilmiştir. Yapılara giriş doğudaki türbede kuzeydoğudan sağlanırken, batıdaki türbede ise giriş kuzeyden sağlanır.⁴⁸⁹

Doğudaki türbenin duvar yüzeylerinde ve kubbesinde kalem işi süslemelere yer verilmiştir. Batıdaki türbede ise nişli paneller, dışarı belirgin bir biçimde taşan kemerlerle iki parçaya bölünmüştür. Panellerin aşağı ve yukarı parçaları farklı bir biçimde dekore edilmiştir. Zengin tuğla süslemesiyle Karagan Türbeleri eşsiz bir konumdadır. Her iki türbede de saçak altında kemerlerin üzerinde kûfi kitabe kuşağı dolaşmaktadır. Bu kuşak sadece köşelerdeki kulelerde kesintiye uğramıştır. Kitabe kuşağında Kur'ân-ı Kerim'den Haşr Sûresinin son üç ayeti yazılmıştır. Yapıların içi de

⁴⁸⁷ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, 638; *Kümbet-i Karagan* (Erişim 25 Temmuz 2020).

⁴⁸⁸ İslâm coğrafyasında meşhur şahsiyetlerin anıtları olan yapılar türbe ismiyle anıldığı gibi “kümbet, karagan, meşhed, buk'a, darîh, kubbe, ravza” gibi isimlerle de anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Orman, “Türbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/464.

⁴⁸⁹ *Kümbet-i Karagan*.

dışı gibi sekizgen planlıdır. Çift cidarlı⁴⁹⁰ kubbeye sahip olmasıyla her iki türbe de İran'da bilinen en erken tarihli çift cidarlı kubbe özelliğini taşımaktadır.⁴⁹¹

Kubbeye dıştan destek verme amacıyla kaburgalar yapılmıştır. İçeride ise herhangi bir destek söz konusu değildir. Böylece bu yapıların dekoratif amaçlı olarak yerleştirildiği söylenebilir. Yapılar üzerinde birden fazla tasvir vardır. Bir tasvirde kalem işi süslemelerin bir kısmı duvarların iç yüzünde köşeli kemerli bir çerçeve içine yerleştirildiği ve bunun da tam ortasında zincirle asılmış bir kandil bulunduğundan bahsedilirken, diğer bir tasvirde ise nar ağacı ve dallarındaki kuş motifinin varlığından bahsedilir. Doğudaki türbenin kubbe eteğinde kasana üzerinde kûfi yazı kuşaklarından oluşan bir süsleme yer alır. Ancak daha ilgi çekici olanı kubbe yüzeyindedir. Burada kubbe yüzeyine eşit aralıklarla yerleştirilmiş beş madalyon içinde farklı kompozisyonlar görülür. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı boyunları dolanmış tavus kuşları ve tek bir kuş motifidir. Bunların dışında altı kollu ve sekiz kollu yıldız motifleri de yer alır. Batıdaki türbenin içinde herhangi bir süsleme bulunmaz. İç bölümü daha sade olarak yapılmıştır. Yapıların dışındaki kabuk yıkıldığı için günümüze ulaşamamıştır. Erken tarihli bazı araştırmalarda türbelerin dere yatağında bulunması sebebiyle su altında kaldıkları hatta erozyon izleri bulunduğu belirtilmiştir. Bu izlere bakıldığında yapının yaklaşık olarak bir metre toprak ve taşkın altında kaldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹²

Sonuç olarak 1067 ve 1093 tarihlerinde sekizgen planlı, köşeleri silindirik kuleli, çift kubbeli ve tuğladan yapılmış olan bu iki kümbet zamanla tahribata uğrasa da günümüze kadar ayakta durmayı başarmıştır. Kitabeleri ve çok zengin tuğla süslemelerine ilaveten iç duvarlarda bulunan Selçukluların en eski renkli kalem işlemleriyle eserler Türk süsleme sanatının bir hazinesi konumundadır.⁴⁹³

3.2. Kazvin'de Kültürel Yapı

Kazvin'de ilmî hayat camiler ve medreseler başta olmak üzere âlimlerin evlerinde sürdürülen ders halkalarıyla da canlılık kazanmıştır. Bilhassa fethinden sonra İslamî ilimlerde üst düzey bir ilerme gösteren Kazvin halkı bu alanda birçok âlim yetiştirmiştir. Bu alimler başka şehirlere yerleşseler de “Kazvîni” mahlasıyla biyografi eserlerinde

⁴⁹⁰ Cidâr: Koruyucu duvar, zar gibi anlamlara gelmektedir. Parlatır, “Osmanlı Türkçesi Sözlüğü”, 254.

⁴⁹¹ *Kümbet-i Karagan*.

⁴⁹² *Kümbet-i Karagan*.

⁴⁹³ Gülay Öğün Bezer (ed.), *Büyük Selçuklu Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013), 207.

yerini almışlardır. Çalışmamızın bu bölümünde tarih kısıtlaması nedeniyle Kazvin'in yüksek kültür ortamını yansıtan şahsiyetlerden sadece birkaç tanesinin biyografisine yer verilecektir.

3.2.1. Ebû Yusuf Kazvî (ö. 488/1095)

Ebû Yusuf Abdüsselam b. Muhammed b. Yusuf b. Bûndar el-Kazvî muhtemelen 391/1001 yılında Kazvin'de doğdu. Dedelerinden birine nispetle İbn Bûndar diye de bilinmektedir. Mutezile kelmâcısı ve tefsir alimi olan Ebû Yusuf, tahsil hayatına babası Muhammed ve amcası İbrahim'in yanında başlamıştır. Daha sonra ilim tahsilini devam ettirmek üzere Rey şehrine giden alim burada Mu'tezile alimi Kadi Abdülcebbar'dan kelmâ eğitimi almıştır. O, aldığı eğitim sonucunda akaidde Mu'tezile, fıkıhta Zeydiyye mezhebini benimsemiştir. Ebû Yusuf gençlik yıllarında Hemedan, İsfahan, Harran, Amid (Diyarbakır), Dimaşk, Trablus, Bağdat, Mısır gibi belli başlı kültür merkezlerini dolaşarak birçok ilim adamıyla görüşmüş ve Hemedan'da Ebû Tâhir b. Seleme, İsfahan'da Ebû Nuaym el-İsfahani, Harran'da Ebû'l-Kasım ez-Zeydî, Trablus'ta İbnü'l-Berrac'tan istifade etmiştir. Ebû Yusuf Kazvî seyahatleri esnasında daha çok Bağdat, Trablus ve özellikle Mısır'da ikamet etmiştir. Mısır'da kaldığı kırk yıl içinde altmış ayrı bilgene ait tefsir kitaplarının bulunduğu zengin bir kütüphane kurmuştur. Daha sonra bu kütüphane bulunan kitapların büyük bir kısmını yanına alarak Bağdat'a dönmüş ve buraya yerleşmiştir. Bağdat'ta Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün huzuruna çıkmış ve ona Mısır'dan getirdiği değerli kitaplar hediye etmiştir. Ebû Yusuf Kazvî vezirin yanında bulunan Hanbeli alimlerinden Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temimi ile tanışmıştır. Gazalî de kendisiyle görüşüp sohbetine katılanlardır. Kaynaklarda "kâdî" unvanıyla anılması kadılık yaptığına dair bir işaret sayılsa da üstlendiği görevler ve ilmî faaliyetleri hakkında yeterli bilgiler mevcut değildir. Kaynaklarda zahid, müttaki, hitabeti güçlü ve zeki bir alim olarak bahsedilir. O, aynı zamanda "allame" unvanıyla da tanınmaktadır. Âlimin böylesine güçlü sıfatlarla anılması onun devrinin ileri gelen âlimlerinden olduğunu gösterir niteliktedir. Ebû Yusuf kelmâ ilminin yanında hadis ilmiyle de meşgul olmuştur. O Muhaddis Ebû Hatim er-Razi'ye ait büyük bir hadis cüzünü dinleyip nakletmiştir. Ebû Yusuf el-Kazvî bir Mu'tezile kelmâcısı olmasına rağmen hadisle ilgilenmesi dikkate şayandır. Onun asıl meşhur olduğu ilim dalı ise tefsir olmuştur. Bu alanda 300, 400 veya 700 cilt (cüz) olduğu nakledilen "*Hadâ'iku zâtü behce*" adlı eseri onu meşhur etmiştir. Bu eser diğer

tefsirlerde bulunmayan bazı bilgileri ihtiva etmesi bakımından son derece faydalı bir kitap olarak nitelendirilir. Ancak gerek bu tefsire gerekse başka bir eserine bugüne kadar rastlanmamıştır.⁴⁹⁴

Böylesine birbirinden farklı ilim dallarıyla meşgul olan müellif, kabul edilen görüşe göre 14 Zilkade 488 (15 Kasım 1095) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Kabri ise Ebû Hanife'nin kabri yanındaki Hayzûran mezarlığındadır.⁴⁹⁵

3.2.2. Abdulgaffar b. Abdülkerim b. Kazvînî (ö.665/1266)

Abdulgaffar b. Abdülkerim b. Kazvînî, *el-Hâvî's-sagîr* adlı eseriyle şöhret kazanmıştır. Döneminin önde gelen alimlerinden biri olmasına karşın eğitim hayatı ve öğrencileri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. Bunun sebebi muhtemelen memleketinden ayrılmaması ve döneminin diğer önemli ilim merkezlerinde bulunmamasından kaynaklı olabilir. Zehebî, Kazvînî'nin İsfahan'dan Afife el-Yarkaniyye'den icazet aldığını, Sadreddin İbn Hammûye'nin de ondan icazetle kendilerine rivayette bulunduğunu belirtmiştir. Kazvînî hacca gitmiş ve bu sırada karşılaştığı Şehabeddin es-Sühreverdî ona yazmakta olduğu *el-Hâvî* adlı eserini bir an önce bitirmesini tavsiye etmiştir. Aynı zamanda bir Şafiî fakihi olan Abdulgaffar b. Abdülkerim Kazvînî'nin iki eserinden söz etmek mümkündür. İlk eseri: *el-Hâvî's-sagîr*, *el-Hâvî fi'l-fûru* (*el-Havi fil'l-fetavi*) olarak da bilinen ve VII. (XIII.) yüzyılda Rafî ve Nevevî'nin eserleriyle birlikte Şafiî fıkhnın önemli bir metnini teşkil eden eser, muhtemelen Maverdî'nin aynı adlı kitabından ayırt edilmesi için daha sonraları “es-sagîr” sıfatıyla anılmıştır. Alaeddin el-Konevî, Çârperdî, İbnü'I-Mülakkın ve diğer bazı alimlerin şerh ettiği eserin İbnü'I-Mukrî el-Yemenî tarafından yapılan muhtasarına İbn Hacer el-Heytemî iki şerh yazmış. İbnü'I-Verdî'nin nazmını da İbnü'l-l-râkî ve Zekeriyya el-Ensârî şerh etmiştir.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1992), 17/21; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve-vefayâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 33/250; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Amr b. Keşîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Dâru'l Fikr, 1986), 12/150; Avni İlhan, “Ebû Yusuf el- Kazvinî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/265.

⁴⁹⁵ İlhan, “Ebû Yusuf el- Kazvinî”, 10/265.

⁴⁹⁶ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Dr. Mahmud Muhammed Tanâhî - Dr. Abdu'l-Fettah Muhammed Havl (Hacer Yayınları, 1413), 9/165; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, 1941), 1/625-626.

İkinci eseri ise Müellifin *el-Hâvî*'den önce kaleme aldığı *el-'Ucâb fi şerhi 'l-Lübâb* adlı eseridir. Şafîî imamlarının çoğunluğunun görüşlerine dayanan muhtasar eseri *el-Lübâb* üzerine yazdığı şerhtir. Kaynaklarda hakkında yer alan bir diğer bilgi de fıkıh yanında hesap konusunda da geniş bilgi sahibi ve keramet ehli salih bir insan olduğudur. Zira Kazvinî'nin kaynaklarda hesaba dair kitaplar yazdığı da kaydedilir.⁴⁹⁷

Zehebî'nin verdiği bilgiye göre önemli şafîî fakihleri arasında sayılan Kazvinî 665/1266 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁹⁸ Diğer kaynakların da müellifin vefat tarihi olarak bu tarihi vermesine karşılık Yafîî ve Abbâdî 668/1270 yılını esas almakta, bu tarihi ise bir rivayet olarak kaydetmektedirler.⁴⁹⁹

3.2.3. Ali b. Ömer Kâtibî (ö.675/1277)

Müellif Ali b. Ömer Kâtibî mantık, felsefe ve kelâma dair çalışmalarıyla tanınan bir alimdir.⁵⁰⁰ Kazvinli olan alimin “Kâtibî” nisbesiyle anılmasında kâtiplik veya müderrislik yapmış olmasının etkisi söz konusu olabilir.⁵⁰¹

Bir süre Kazvin'de öğrenim gören Ali b. Ömer ilim tahsili için belli başlı ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Kelâm, felsefe, astronomi ve mantık gibi ilimleri Nasîrüddîn-i Tûsî'den öğrenen Ali b. Ömer el-Kâtibî Kazvin ve Nizâmiye medreselerinde müderrislik yapmış ve bu süreçte pek çok öğrenci yetiştirmiştir. İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve Kutbüddîn-i Şîrâzî yetiştirdiği öğrencilerin en tanınmışlarıdır. O, 675/1276-77 yılında Hülâgü'nün emriyle Meraga'ya giderek burada kurulmakta olan rasathane çalışmalarına katılıp Nasîrüddîn-i Tûsî'ye yardım etmiştir. Ali b. Ömer Kâtibî, her ne kadar astronomi, matematik, kelam ve felsefe alanlarında ders vermiş olsa da onu asıl üne kavuşturan *er-Risâletü's-şemsiyye* adlı mantık kitabıdır. Âlimin Kazvin'de verdiği dersler sayesinde birçok alim orada toplanmıştır. Hocası Nasîrüddîn-i Tûsî'nin kelâma dair çeşitli görüşlerinden etkilenerek şiaya olan aşırı bağlılığını terk etmiştir. Fıkıhta ise Şafîî çizgisine yaklaşmıştır. Farklı alanlarda eserleri mevcut olan Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin İlk eseri: *er-Risâletü's-şemsiyye fi 'l-kavâ'id 'l-mantikiyye'*

⁴⁹⁷ Ahmet Özel, “Abdülgaflâr b. Abdülkerim b. Kazvinî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/155.

⁴⁹⁸ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/626.

⁴⁹⁹ Özel, “Abdülgaflâr b. Abdülkerim b. Kazvinî”, 25/155.

⁵⁰⁰ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1819.

⁵⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Ali b. Ömer Kâtibî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/41.

dir. Eserin çeşitli yazma nüshaları basılmıştır. Müellifin ikinci eseri: *Câmi'u'd-dekâ'ik fî keşfi'l-hakâ'ik* mantık ve metafiziğe dair olup mantıkla ilgili bölümü *eş-Şemsiyye*'den daha hacimlidir. Üçüncü eseri *Aynü'l-kavâid fî'l-mantık ve'l-hikme* dir. Eser müellifi tarafından *Bahrü'l-fevâ'id şerhu Ayni'l kavâ'id* adıyla şerh edilmiştir. Dördüncü eseri *Hikmetü'l-'ayn* bu eser Kâtibî'nin, üçüncü eseri olan *Aynü'l-kavâ'id* adlı eserine ilahiyat ve tabiiyyat konularını ilave etmek suretiyle kaleme aldığı kitabıdır. İbnü'l-Mutahhar el-Hilli'nin şerhi ve Muhammed b. Mübarek Şah'ın şerhine Seyyid Şerif el-Cürçânî'nin haşiyesi yanında esere birçok şerh ve haşiye yazılmıştır. Beşinci eseri *Şerhu Keşfi'l-esrâr 'an Gavâmizi'l-efkâr*, Efdalüddin el-Hûnecî'ye ait olan mantıkla ilgili esere yapılmış hacimli bir şerhtir. Altıncı eseri *el-Mufasssal fî şerhi'l-Muhassal* Fahreddin er-Razî'nin kelama dair eserinin şerhidir. Yedinci eseri *el-Münassas fî şerhi'l Mülahhas* yine Fahreddin er-Razî'ye ait mantık ve felsefeyle ilgili esere yapılmış bir şerhtir. Sekizinci eseri *Risâle fî burhâni isbâti'l-vâcib*. Dokuzuncu eseri *Risâle fî cevâbi'l-i'tirâz li-Nasîriddin et-Tûsî*, isbât-ı vâcib konusunda Nasîrüddîn-i Tûsî'nin itirazına müellifin verdiği cevabı içeren eserdir. Kâtibî'nin isbât-ı vâcib hakkında Nasîrüddîn-i Tûsî ile yaptığı tartışmalara ilişkin risaleleri Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn *Mutârahât Felsefiyye*, mantıkla ilgili tartışmaları ise Abdullah Nûrânî *Mutârahât Mantıkıyye* adıyla yayımlamıştır. Kâtibî'nin tıp konusunda Tûsî'ye sorduğu sorular ve bunlara verilen cevaplar da *Mutârahât Tıbbiyye* ismiyle bir araya gelmiştir.⁵⁰²

Yaşadığı bölge ve eserlerini ele aldığımız âlim 675 yılı Ramazan ayında (Şubat 1277) vefat etmiştir.⁵⁰³ Bazı kaynaklara göre ise ölüm yılı 693/1294'tür.

3.2.4. Zekerîyya Muhammed Kazvîni (ö. 682/1283)

Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî'nin bazı kaynaklarda 598/1202, bazı kaynaklarda ise 600/1203 yılında Kazvin'de doğduğu rivayet edilmektedir. Aslen Arap olan müellif batılılar tarafından Müslümanların Plinius'u olarak tanınmaktadır. Müellif Kazvin'de tahsilini tamamladıktan sonra Şam'a gitmiş ve Dimaşk'ta bulunduğu sırada Muhyiddin el-Arabî ile tanışmıştır (630/1233). Öğrenim hayatıyla ilgili pek az bilgi bulunmakla birlikte "*Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*" adlı eserinin çeşitli yerlerinden ve "*Acâ'ibü'l-mahlûkât*"ın müellif nüshasının kenarındaki bir kayıttan Musul'da Esîrüddin el-Ebherî'nin öğrencisi olduğu ve onu

⁵⁰² Yavuz, "Ali b. Ömer Kâtibî", 25/42.

⁵⁰³ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1819.

hendese ilminde en büyük üstat olarak tanıdığı bilgisine ulaşılmaktadır. Halife el-Mu'tasım (640-656/1241-1258) zamanında Irak'ta yaşayan Zekeriyya el-Kazvini, Vasıt ve Hille şehirlerinde kadılık yapmış ve Moğollar zamanında da müderrislik ve kadılık görevlerine devam etmiştir. Birden çok alanda ilim tahsili yapan Zekeriyya el-Kazvini'nin eserlerinden iki tanesi günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan birincisi kozmoğrafya⁵⁰⁴ alanında yazılmış olan “*Acâ'ibü 'l-mahlûkat*” tır. Diğer eserine göre bu eser daha meşhurdur. Zira bu eser ile o “*Müslümanların Plinius'u*” diye anılmıştır. Eser İlhanlı veziri, münşî ve tarihçi Atâ Melik Cüveynî'ye sunulmuştur. Eser gök ile alakalı şeyler ve yer ile alakalı şeyler olmak üzere iki ana bölümden müteşekkildir. İlk bölümde Ay, Güneş, Yıldızlardan bahsedilmiş ve ardından bu bölüme takvim konusu da ilave edilmiştir. İkinci bölümde ise yer yüzü ele alınarak yer, ateş, hava, su, toprak, hayvanlar, bitkiler, madenler ve insanlardan söz edilmektedir.⁵⁰⁵

Ayrıca eserde başlıca dağlar, adalar, denizler, nehirler ve kuyulardan da bahsedilmiştir. Bütün bu konuları ele alması eserin eşsiz temel coğrafya kaynakları arasında zikredilmesine neden olmuştur. Kitapta konular sadece sözel olarak değil aynı zamanda şekiller, resimler ve haritalarla da desteklenerek anlatılmıştır. Müellifin bu eseri Farsça'ya ve Osmanlı döneminde de defalarca Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Farsça nüshalar arasında bazı eserlerde minyatürler de bulunmaktadır. Eserin günümüze kadar gelen nüshaları arasında büyük farklılıklar görülmektedir. Tercüme nüshaların arasında farklılıklar olmasında serbest tercüme tekniğinin kullanılmasının etkisi göz ardı edilemez. Kitap ilk defa Wüstenfeld tarafından 1848 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır. 1305, 1309, 1311, 1330, 1331 yıllarında Kahire'de Demîrî'nin *Hayât el-Hayavân*'ına eklenen eser defalarca basılmıştır. Avrupa dillerine kısmî tercümeleri yapılmış olan eserin İran'da bir taşbaskısı yapılmış ve son yıllarda Beyrut'ta yeni baskıları çıkmıştır. Yazarın ikinci eseri olan “*Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*” ise bir önsöz ve üç mukaddimededen oluşmaktadır. Eser yedi iklimin ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Birinci mukaddimede şehirlerin, köylerin kurulmasının sebepleri, ikinci mukaddimede ülkelerin özellikleri, taksimi ve iklimlerin

⁵⁰⁴ Kozmoğrafya: Yıldızların hareketini, dünyanın dönüşünü veya evreni inceleyen bilim dalı. Parlatır, “Osmanlı Türkçesi Sözlüğü”, 924.

⁵⁰⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İsar Yayınları, 1998), 168; Cl. Huart, “Kazvini”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/528-529; Cevat İzgi, “Zekeriyâ b. Muhammed Kazvinî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/160.

insanlar, madenler, hayvanlar, bitkiler üzerindeki etkisinden bahsedilir. Üçüncü mukaddimede ise yedi iklim anlatılır. Eserde geçen ülkeler, şehirler, dağlar, göller, adalar, nehirler, madenler, bitkiler, hayvanlar alfabetik olarak anlatılır. Eserde geçen bölgelerin sadece coğrafi özellikleri değil aynı zamanda tarihî bilgileri de barındırır. Bu bilgilerden sonra eski milletlerden, ediblerden, şairlerden, alimlerden, idarecilerden bahsedilmektedir. Eser aynı zamanda Moğollar devrindeki Anadolu şehirleri hakkında da bilgiler ihtiva eder. Bu eserde de diğer eserinde olduğu gibi şekiller ve haritalar mevcuttur. Kitap 1849 yılındaki ilk neşrinden sonra 1309 yılında Mısır'da *Hayât el-Hayavân*'ın eklenen yazısında, 1960 yılında ise Beyrut'ta basılmıştır. Zekerîyya el-Kazvînî bahsedilen bu iki eseri ile çok erken zamanlarda doğuda ve batıda şöhret olmuştur. Fıkıh, tarih ve coğrafya alanlarındaki üst düzey ilmiyle İslâm dünyasına değerli eserler kazandıran Zekerîyya el-Kazvînî Vâsıt'ta vefat etmiştir (682/1283). Cenazesi Bağdat'a götürülerek orada defnedilmiştir.⁵⁰⁶

3.2.5. Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî (ö. 740/ 1340'tan sonra)

Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî Arap asıllı Şîî bir ailenin çocuğudur. Kazvin'de doğan (680/1281) alimin soyu Hz. Hüseyin'in tarafında savaşarak şehit düşen Hür b. Yezid er-Riyahî'ye dayanmaktadır. Müstevfî ailesi Hamdullah Müstevfî'nin doğumundan uzun süre önce Kazvin'e yerleşmiştir. Müstevfî ailesi Kazvin'e yerleştikten sonra Abbasî Halifesi Mu'tasım Billâh döneminden Gazneli sultanı Sultan Mahmûd dönemine kadar bazı dönemler hariç şehri yönetmiştir. Kazvinî'nin büyük dedesi Emînüddin Nasr, dedesi ve babası Irak'ın müstevfîsi⁵⁰⁷ oldukları için aile "*Müstevfîyan*" lakabıyla anılmıştır.⁵⁰⁸

Müellif hakkında en doğru bilgileri kendi eserlerinden öğrenmekteyiz. Zira o eserlerinde kendisinin yanında ailesi hakkında da bilgiler vermektedir. Müstevfî'nin "*Tarih-i Güzîde*" adlı eserinde edindiğimiz bilgiler doğrultusunda annesinin babası bir

⁵⁰⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 168-169; Huart, "Kazvinî", 530-532; İzgi, "Zekerîyyâ b. Muhammed Kazvinî", 25/160.

⁵⁰⁷ Sözlükte "hakkın ödenmesini isteyen kimse" anlamındadır. Terim olarak ise devletin malî işleriyle ilgili divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade eder. Selçuklular zamanında beytûlmâle ait işlere bakan divana Dîvân-ı İstîfâ, Mansıb-ı İstîfâ, Dîvânü'z-zimâm ve'l-istîfâ, başkanına da müstevfî adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abbas Sabbağ - Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2006).

⁵⁰⁸ Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, XLII-XLIII; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, ed. Erkan Göksu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 11; Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/454.

müddet Rey valiliği yapan ve büyük bir güce sahip olan Şemseddin Ebû'l Hâris-i Halâvî'dir. Ayrıca annesinin atası Hibbetullah Ömer ez-Zâdânî'dir. O, aynı eserde bu bilgilere ilaveten üç kardeşinden bahseder. İlk kardeşi Zeyneddin Muhammed Taceddin b. Ebû Bekir'dir. Hâce Reşîdüddin'in kendisine karşı özel bir ilgisi olan ilk kardeş bir süre önemli işlerde görev almıştır. Ayrıca ömrünün sonuna doğru Dîvânı Vezâret Nâibliği görevinde bulunmuştur. İkinci kardeşinin ismi Emineddin Nasrullah'tır. Müstevfî ondan “*merhum biraderim Emineddin Nasrullah*” diye bahseder. Bu bilgidен onun 730/1329 yılından, yani *Tarih-i Güzide*'nin yazılmasından önce öldüğü anlaşılmaktadır. Kardeşlerinin üçüncüsü ise Fahreddin Fethullah'tır.⁵⁰⁹

İyi bir eğitimden geçen Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, Olcaytu zamanında iyi bir kâtip olarak dikkatleri üzerinde toplamıştır. O 710-711/1311'de Kazvin, Ebher, Zencan ve Târimeyn'in malî işlerini teftiş etmekle görevlendirildi. Bu nedenle Sultâniyye, Tebrîz, Bağdat, İsfahan ve diğer bazı bölgelerdeki yerleri gezerek buradaki kütüphaneleri inceleme fırsatı bulmuştur. Tarihçi, coğrafyacı ve şair olan Hamdullah Kazvinî gençliğinde tarih kitaplarıyla ilgilenirdi. Âlim, edip ve şairlerin meclislerine katılmaktan hoşlanırdı. Özellikle Reşîdüddin'in meclislerine katılırdı. Reşîdüddin zamanında Dîvânı Vezâret Nâibliğine atanmıştır. Reşîdüddin'den sonra oğlu Gıyâseddin Muhammed'in hizmetine girdi. Kazvinî, Gıyâseddin Muhammed'in vefatından sonra devlet hizmetinden ayrıldı.⁵¹⁰ Onun atandığı bu divan görevlerinden ve miras kalmış mallardan önemli miktarda bağ ve bahçe sahibi olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹¹

Hamdullah Müstevfî'nin ilk eseri olan “*Târîh-i Güzîde*”ye ilaveten günümüze ulaşan iki önemli eseri daha vardır. Müellifin kendisi tarafından Farsça olarak yazılan ilk eseri “*Târîh-i Güzîde*”dir. Edward Brown bu kitap ile özel olarak ilgilenmiş ve bu eser hakkında doğru bilgiler vermiştir. Zira eserin dilinin sadeliği ve içerisinde barındırdığı konular sebebiyle müsteşriklerin dikkatini çekmiştir. Peygamberler tarihi, eski İran tarihi, Hz. Muhammed ve halîfeler tarihi, İslâm devrinde İran ve Turan hânedanları, âlimler/şairler ve Kazvin tarihi olmak üzere altı kısımdan oluşan eser 730/1329-1330 tarihinde müellif tarafından vezir Gıyaseddin Muhammed'e takdim edilmiştir. Eser Taberi, İbnü'l-Esir, Ata Melik Cüveyni gibi birçok tarihçinin

⁵⁰⁹ Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, XLII-XLIII.

⁵¹⁰ Özeydın, “Hamdullah el-Müstevfî”, 15/454; Kazvinî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, 12.

⁵¹¹ Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, XLIII.

eserlerinden faydalanılarak yazılmıştır. Eser müellifin yaşadığı dönem ve İlhanlı tarihi ile ilgili birçok bilgi içermesi nedeniyle başucu kaynakları arasındadır. Zira o İlhanlılar döneminde İran’da yetişmiş son tarihçidir. Eserin Edward G. Browne (E. J. W. Gibb Memorial Series, nr. XIV/i, Leyden-London 1910) ve Abdülhüseyin Neval (Tahran 1364) tarafından yazılmış iki neşri bulunmaktadır.⁵¹² Günümüzde Mürsel Öztürk tarafından Türkçe’ye çevrilmiş TTK yayını mevcuttur.

Müellifin ikinci önemli eseri “*Zafernâme*”dir. Peygamber’in (s.a.v) döneminden başlayarak kitabın yazılış dönemine yani Sultan Ebû Said Bahadır’ın saltanatının son yıllarına kadar geçen olayları ele alır. Firdevsî’nin “*Şahname*”sine nazîre⁵¹³ olarak yazılmıştır. 734-735/1334 yılına kadar olan bilgileri ihtiva eden 75.000 beyitlik manzum bir tarih kitabıdır. Kırk yaşında yazmaya başladığı bu eserini Hamdullah Müstevfî 735/1334-1335 yılında tamamlamıştır. Eser her biri müstakil bir eser sayılabilecek üç ciltten müteşekkildir. 1. cilt “*Kısmü’l İslâmiyye min Zafernâme*” başlığıyla 25 bin beyitlik kısımdır. Bu ciltte Asr-ı saadet, Hulefâ-yi Raşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemleri anlatılmaktadır. “*Kısmü’l-Ahkâmiyye min Zafernâme fî Zikri’l-Acem*” başlığıyla 20 bin beyitten oluşan 2. cilt Saffârîler, Sâmanîler, Gazneliler. Gûrlular, Deylemliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Hârizmşâhlar, Fars Atabegleri (Salgurlular) ve Kirmân’da hüküm süren Karahıtay asıllı Kutluğhanlılar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. 30 bin beyitten oluşan 3. ciltte ise “*Kısmü’s-Sultâniyye min Kitâbi Zafernâme fî Zikri’l-Moğol*” başlığıyla Türkler’in ve Moğollar’ın kökeninden, Oğuz Han’dan, Cengiz Han’dan, onun atalarıyla torunlarından ve 731/1331 yılına kadar gelen İlhanlı tarihinden bahsedilmektedir. Ayrıca bu bölümde Moğol tarihinde geçen isimleri de kaydetmesi bakımından oldukça önemli bir eserdir. Müellif yazımı on beş yıl süren bu eseri kalem aldığı sırada kırk yaşında olduğunu belirtir. Bu bilgiden müellifin doğum tarihinin 680/1281 yılı olduğu bilgisine ulaşılabilir.⁵¹⁴

⁵¹² Kazvînî, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, 12; Özeydî, “Hamdullah el-Müstevfî”, 15/454.

⁵¹³ Arap edebiyatında taklit etmek, yapılan bir işe benzer şekilde iş yapmak, benzeri olmak yerini tutmak gibi anlamlara gelirken, Türk edebiyatında “bir şairin manzumesine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede yazılan şiir anlamına gelir. Fars edebiyatında ise şairlerin kendisinden önceki bir şairin ele aldığı konuyu yeniden nazmetmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş vd., “Nazîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/455-458.

⁵¹⁴ Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, XLV; Özeydî, “Hamdullah el-Müstevfî”, 15/454; Kazvînî, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, 12.

Müellifin son eseri Coğrafya ve dünyadaki olağan dışı şeyler hakkında yazılmış seçkin bir eser olan *Nüzhetü'l-Kulub*'dür. Bu eser *Tarih-i Güzide*'den on yıl sonra, *Zafername* adlı eserden ise beş yıl sonra yazılmıştır. O, eserin yazılma amacı olarak bu konu ile alakalı bütün eserlerin Arapça yazıldığını belirtmiş ve Acemlerin bu konuda fazla eserlerinin olmadığına değinmiştir.⁵¹⁵ Hamdullah Müstevfi bu eserini Ahmed b. Abdullah'ın *et-Tıbyân*, İbn Hurdazbih'in *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-Ekâlim*, Ebûl Fidâ'nın *Takvîmü'l-Buldân*, Zekerîyya el-Kazvînî'nin *Acâ'ibu'l-Mahlûkât ve Garâ'ibu'l-Mevcûdât*, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd, İbnü'l-Belhî'nin *Farsnâme* adlı eserinden ve birçoğu günümüze ulaşmayan çeşitli kaynaklardan faydalanarak oluşturmuştur. 740/1339-1340 yılında tamamlanan bu eser giriş, üç ana bölüm ve bir önsözden oluşan coğrafya ve kozmografya eseridir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili bilgiler, ikinci bölümünde insanın vücut yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekeleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Üçüncü bölüm ise diğer iki bölüme nazaran daha teferruatlı olup coğrafi konuları içerir. Bu bölüm dört kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksâ, ikinci kısımda İran coğrafyası, eyâlet, vilâyet, kaza, nahiye ve köyleri, yolları ve hudutları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve minarelleri; üçüncü kısımda İran'a komşu olan ülkeleri ve dördüncü kısımda ise diğer bazı ülkelerin coğrafi konumu hakkında bilgiler verilmektedir. Eserin son sözü ise '*Acâibu'l-Mahlûkât*'a dairdir. Müellif bu eseri kendinden önce yazılmış olan eserlerden aldığı bilgileri ilave ederek oluşturmuştur. Özellikle İlhanlılara dair verdiği bilgiler, devletin vesikalarına dayanmaktadır.⁵¹⁶ Bu durum, eseri eşsiz kaynaklar arasına koymaktadır.

Kaç yılında vefat ettiğine dair gerekli tarihî belgeler mevcut değildir. Ancak böylesine çalışkan bir yazarın 740/1339 yılından yani *Nüzhetü'l-Kulub*'ün yazımından sonra herhangi bir eser vermemesi dikkate şayandır. İlâveten merhum Abbas İkbâl'in eserinde Hamdullah Müstevfi'nin vefat tarihi olarak 750/1349 yılı verilmesine rağmen bu konuda açık ve aydınlatıcı bir kaynak gösterilmemiştir. Bununla birlikte Gümbed-i Diraz adıyla meşhur olan mezarı günümüzde hâlâ varlığını sürdürmektedir.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, XLVI.

⁵¹⁶ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazvînî, *Târih-i Güzide*, XLVI-XLVIII; Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfî", 15/454.

⁵¹⁷ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, XLIII.

Mezarının yeri Kazvin şehrinin doğusunda Penbe Rise mahallesinde, İmamzâde Ali ve Emine Hatun arasındaki meydan yerinin doğusundadır. Hamdullah Müstevfî'nin mezarının bulunduğu yapı çöplük içerisinde bulunurken bir müddet sonra ilgililerin dikkatini çekmiş ve bir takım onarım faaliyetlerinde bulunulmuştur.⁵¹⁸ 1319/1901 tarihinde ise Arkeoloji idaresi orada esaslı bir tamirde bulunarak bir kanadı çalınmış kakma işli kapısının diğer kanadını Arkeoloji müzesine nakletmiş ve yerine yeni bir kapı koymuşlardır. Kapıya ilaveten yapıya yeni bir kitabe de yerleştirilmiştir. Bu kitabede Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî'nin hayatı hakkında bilgiler geçmekle birlikte ölüm tarihi, sağlam bir kaynak gösterilmeden yaklaşık 750/1349 yılı olarak verilmiştir. Bu tarih Merhum Muhammed İkbal'in *Târih-i Moğol* adlı eserinden alınmıştır.⁵¹⁹

⁵¹⁸ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, XLIII.

⁵¹⁹ Kazvînî, *Târih-i Güzide*, XLIII.

SONUÇ

Kazvin şehri Tahran'ın kuzeybatısında, Elburz sıradağlarının güneyinde Cibâl olarak isimlendirilen bölgede düz ova üzerinde kurulmuştur. Kazvin Sâsâniler döneminde sınır şehri olması ve komşu olduğu Deylemliler'in saldırılarına maruz kalması dolayısıyla ordugâh şehir olarak inşa edilmiştir. Şehir Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da inşa ediliş amacına uygun olarak üç asır boyunca ordugâh şehri olarak kullanılmıştır.

Sınır şehri olması, düşman hattında bulunması, yapılan saldırı ve tacizlerde başarılı savunma sağlanması için dönemsel olarak Kazvin'e bazı ek yapılar ilave edilmiştir. Bu ilave yapılar bilhassa Abbâsîler döneminde öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Musa el-Hâdî döneminde şehrin formu bozulmayacak şekilde iki büyük mahalle, Halife Hârûn Reşîd döneminde ise sur inşa edilmiştir. Kazvin'in "*iki medineli şehir*" olarak anılmasına neden olan mahallelerden biri Halife Musa el-Hâdî tarafından kurulan Medine-i Musa iken (168/784) diğeri ise Mûsâ el-Hadî'nin azadlısı Mübârek et-Türkî tarafından kurulan Medine-i Mübârek'tir. Ayrıca yine Abbâsîler döneminde şehir genişletilerek bir kısmı Rey bir kısmı Hemedan'da bulunan Desteba bölgesi Kazvin'e ilave edilmiştir. Böylece askerî nüfus yoğunluğunun ön planda olduğu Kazvin'e sivil halkın yerleştirilmesinin önü açılmış ve şehir ordugâh formundan çıkarak kent görünümü kazanmıştır. Ancak daimî olarak Deylem saldırısı altında bulunması ve merkezi idareden uzakta bulunması Kazvin'in gelişme sağlayamamasına neden olmuştur.

Kazvin'de meydana gelen fizikî değişimler ve eklenen yeni yerlere ilaveten Halifeler ve İslâm büyüklerinin cihat etmek amacıyla insanları Kazvin'e yönlendirmeleri de şehrin nüfusunun artmasına ve çeşitlenmesine neden olmuştur. Nitekim Müslüman ordular tarafından fethedilmeden önce şehirde yaşayan halkın çoğunluğu Farslılardan oluşuyorken İslâmla birlikte şehrin demografik yapısında meydana gelen değişimle Kazvin'de yaşayan Arap ve Türk kökenli kişi sayısı da artmıştır. Böylece birden fazla etnik köken bir arada yaşamaya başlamıştır. Bu durum şehirde yaşayanlar arasında bazen huzursuzluğa neden olsa da şehrin savunması söz konusu olduğunda avantaja dönüşüyor ve düşmana karşı herhangi bir ayırım olmaksızın birlikte savaşıyorlardı. Halkın birlikte sergilediği bu güçlü ve başarılı savunma, sınır

hattında bulunan şehrin düşman tarafından ele geçirilememesinin en önemli etkenleri arasında sayılabilir.

Daimî bir şekilde Deylem saldırısı altında bulunan Kazvin ilerleyen süreç içerisinde Müslümanlar arasında ortaya çıkan Şîî-Sünnî çatışmasından da nasibini almış ve Şîî-Sünnî grupların çatışma alanı olmuştur. Bu çatışmadan en az zararlı çıkabilmek için dönemin yöneticileri olan Abbâsî halifeleri bölgeye güçlü yöneticiler ve valiler göndermişlerdir. Bu bağlamda Halife Hârûn Reşîd oğlu Kasım'ı, Halife Mu'tazîd oğlu Müktefi'yi ve halife Müktedir oğlu Ali'yi Kazvin ve çevresine vali olarak atamıştır. İlaveten bölgede istikrarı sağlamak amacıyla bölge halkından yöneticiler de yönetime atanmıştır. Bunun en belirgin örneği Müstevfî ve İclî aileleridir. Ancak Kazvin'de yaşanan karışıklık ve çatışmalar bu yöntemin başarılı olmadığını gösterir niteliktedir.

Ticari açıdan gelişme gösterebilecek potansiyele sahip bir konum üzerinde bulunan Kazvin şehrinin askerî amaçla kurulması, içerisinde bulunan halkın çoğunluğunun asker olması, her daim tehdit ve saldırı altında olması şehrin gelişmesinin önündeki en büyük engellerdendi. Bu ticari sıkıntının aşılması ve halkın bir nebze de olsa maddi yönden rahatlaması için özellikle Abbâsîler döneminde şehre bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Hârûn Reşîd döneminden Mutevekkil dönemine kadar uzun yıllar şehirden haraç vergisi alınmamıştır. Ayrıca Musa el-Hâdî ve Hârûn Reşîd tarafından geliri yüksek olan dükkanlar İslâm Devleti'nin topraklarını korumalarına karşılık Kazvin halkına vakfedilerek şehir ekonomik yönden desteklenmeye çalışılmıştır.

Abbâsî otoritesinin İran coğrafyası üzerinde zayıfladığı X. yüzyılda bölgede irili ufaklı yönetimler ortaya çıkmış ve siyasî bir istikrarsızlık hali vuku bulmuştur. Bu siyasî istikrarsızlıktan ve ortaya çıkan isyanlardan Kazvin şehri de etkilenerek birçok kez yönetim değişikliğine uğramıştır. Bu nedenle şehir, Selçuklu Sultanı Tuğrul tarafından fethedilene kadar Tâhirîler, Saffârîler, Zeydîler, Samanoğulları, Sacoğulları, Büveyhîler ve Gaznelîler'in yönetimi altına girmiştir. Gaznelîlerden sonra bizzat Sultan Tuğrul tarafından şehir Selçukluların yönetimi altına alınmıştır. Selçukluların Kazvin'i ele geçirmeden önce Taberistan'ı fethetmeleri (433/1041-1042), siyasî ve mezhepsel bir birlik sağlamaları Kazvin ve çevresinde hâkimiyet kurmalarını kolaylaştırarak sosyal bir refahın varlığına neden olmuştur. Ancak bu sükûnet hali 1090 yılında Şîî düşünceye

sahip İsmailî mezhebine mensup olan Hasan Sabbah ve yandaşlarının Alamut kalesini ele geçirmesiyle değişmiş ve Kazvin tekrar Şîî-Sünnî çatışmasının ortasında kalmıştır.

Bilhassa Sultan Melikşah döneminde faaliyetlerini açıktan yapmaya başlayan Bâtînîler, gerek Alamut kalesinde gerekse Kazvin ve çevresinde bulunan kalelerde köklü bir yapılanmaya sahip olmuşlardır. Bu yapılanmaya karşı gerek Büyük Selçuklu Devleti gerekse Irak Selçuklu Devleti sultanları ve yöneticileri iktidarları süresince büyük mücadeleler vermişler fakat bu mücadeleler sonucunda Kazvin ve civarında bulunan İsmailîleri bölgeden söküp atmakta başarılı olamamışlardır. Bu nedenle Kazvin şehri Batınîler tarafından daimî bir tehdit ve tehlike altında kalmıştır. Kazvin bu duruma ilaveten Irak Selçukluları döneminde birçok kez taht ve iktidar mücadelesinin ortasında kalmıştır. Bu durum Kazvin halkının gerek maddi gerek manevi açıdan yıpranmasına neden olurken şehrin gelişmesinin önündeki en büyük engellerden biridir.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Kazvin şehrinde mimari, ilmî ve kültürel anlamda gelişmeler yaşanmıştır. İskân amacıyla Kazvin'e yerleşen sahabî ve tabiîn neslinden ailelere ilaveten cihat amacıyla yerleşen âlimler vasıtasıyla Kazvin halkı, Arapça ve dini ilimlerde oldukça ilerleme göstermişlerdir. Abbâsîler döneminde inşa edilen Cuma Camiinde ilim halkaları oluşturulmuştur. Cuma camiinden başka alimlerin evlerinde de ilmî ders halkaları oluşturularak alimler tarafından dersler verilmiştir. Bu durum Kazvin'in çevre şehirlerden gelen muhaddis ve fakihlerin uğrak noktası olmasına neden olmuştur.

“Selçuklular Döneminde Kazvin” adlı çalışmamızda ana kaynaklar ve araştırmalar dahilinde Kazvin şehrinin siyasî tarihi yanında coğrafi ve mimari özelliklerini de ele alarak şehrin İslâm Tarihi ve Medeniyetindeki konumunu ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızın yapılacak olan şehir tarihi araştırmalarına bir nebze de olsa katkı sağlamasını temenni ederiz.

Gayret bizden başarı Allah'tandır.

EKLER

Ek 1: Mezopotamya İran ve Orta Asya Haritası

Ek 2: XI. yy'da Gazneli Devleti

Ek 3: Büyük Selçuklular

Ek 4: Zekerîyya Kazvinî'nin Kazvin şehrinin topoğrafyasını resmettiği çizim

Ek 5: Büyük Selçuklu Soy Kütüğü

Ek 6: Irak Selçukluları Soy Kütüğü

Ek 7: Kazvin Cuma Camii

Ek 8: Alamut Kalesi

Ek 9: Kazvin Haydariyya Medresesi

Ek 10: Haydariyya Medresesi Planı

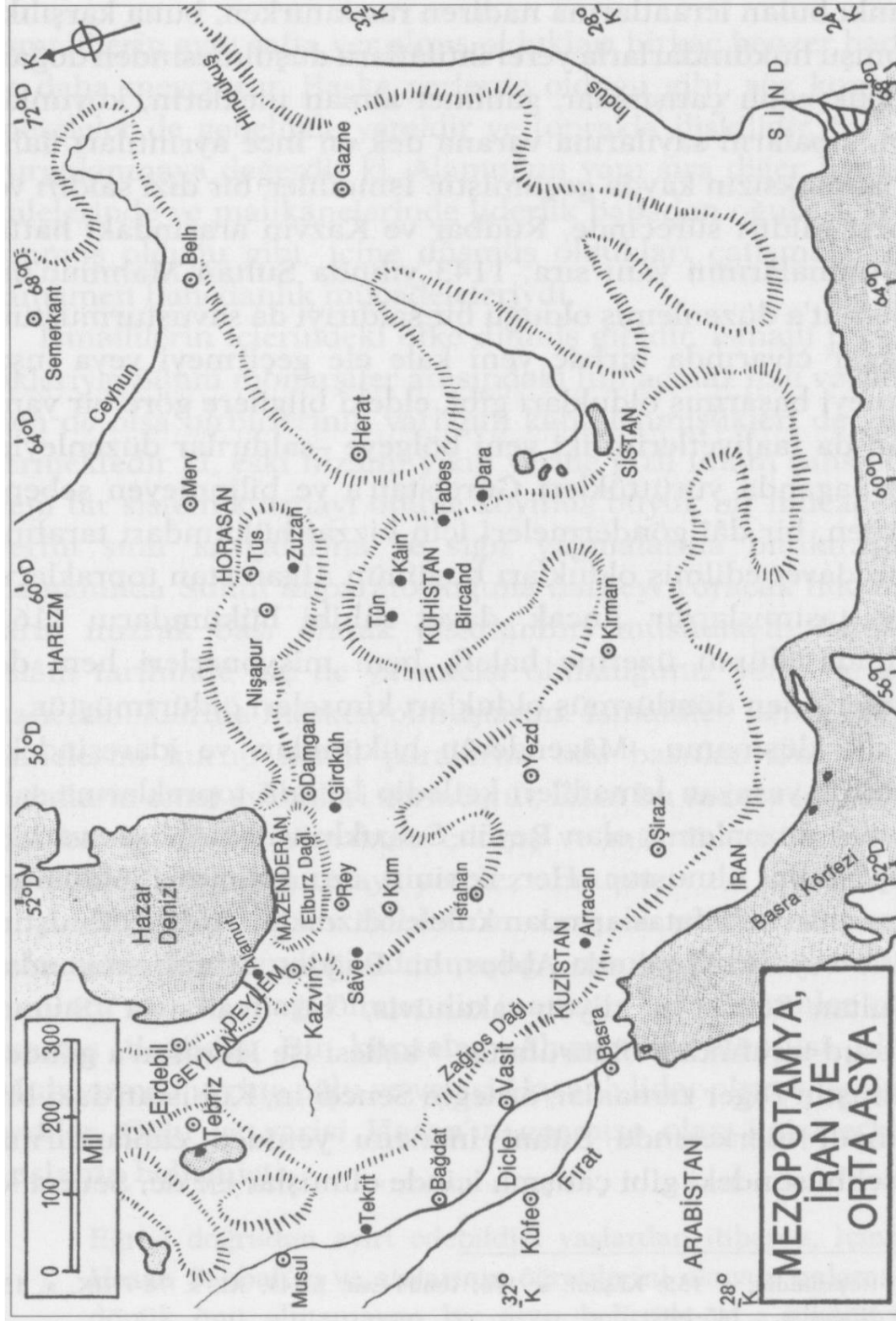
Ek 11: Haydariyya Medresesi

Ek 12: Kümbeti Karagan

Ek 13: Hamdullah el-Müstevfî'nin Türbesi – Kazvin / İran

Ek 14: Hamdullah el-Müstevfî'nin Zafernâme adlı eserinin ilk sayfası

Ek 1: Mezopotamya İran ve Orta Asya Haritası⁵²⁰

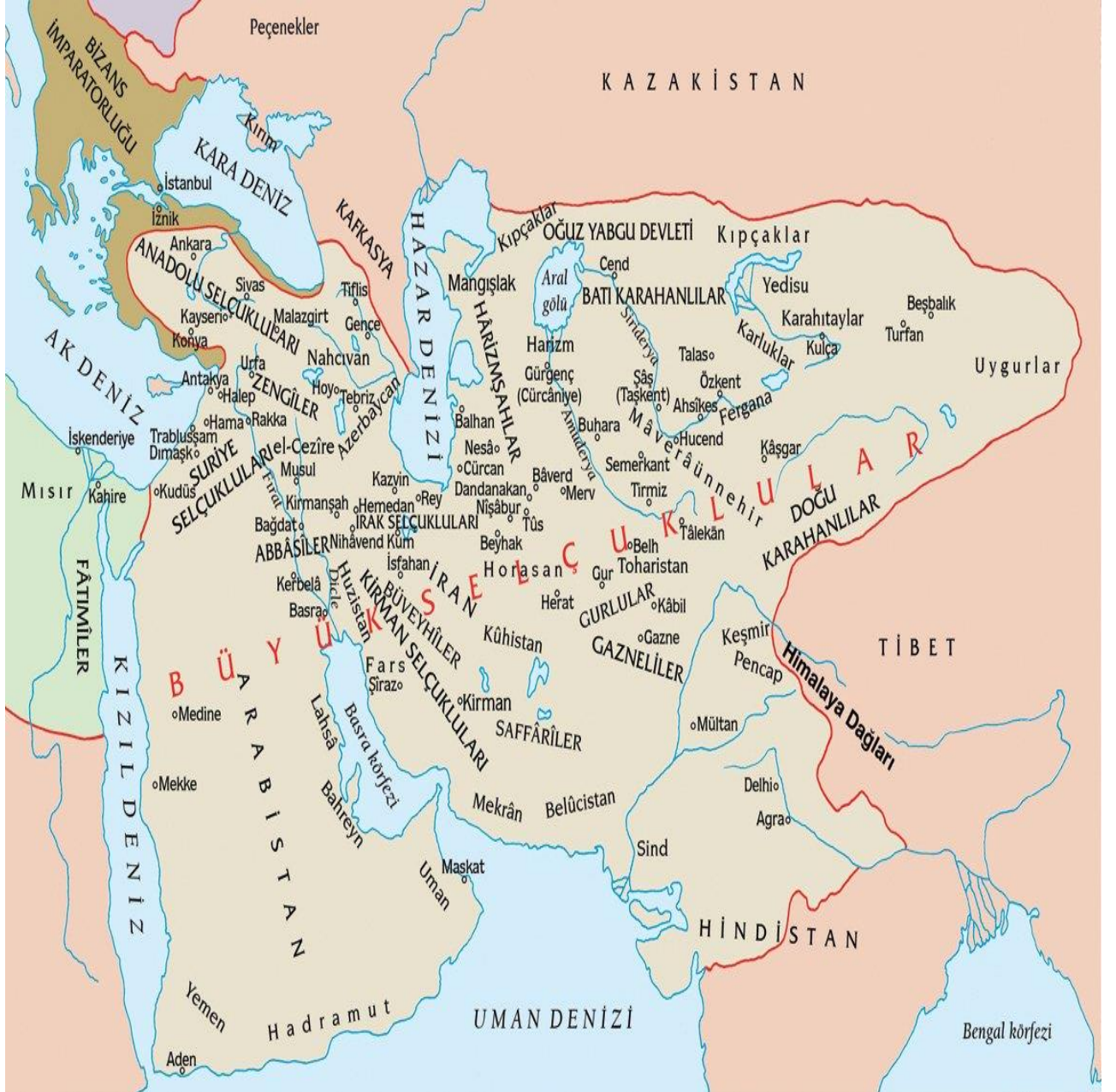
⁵²⁰ Lewis, *Haşhaşiler*, 117.

Ek 2: XI. yy'da Gazneli Devleti⁵²¹

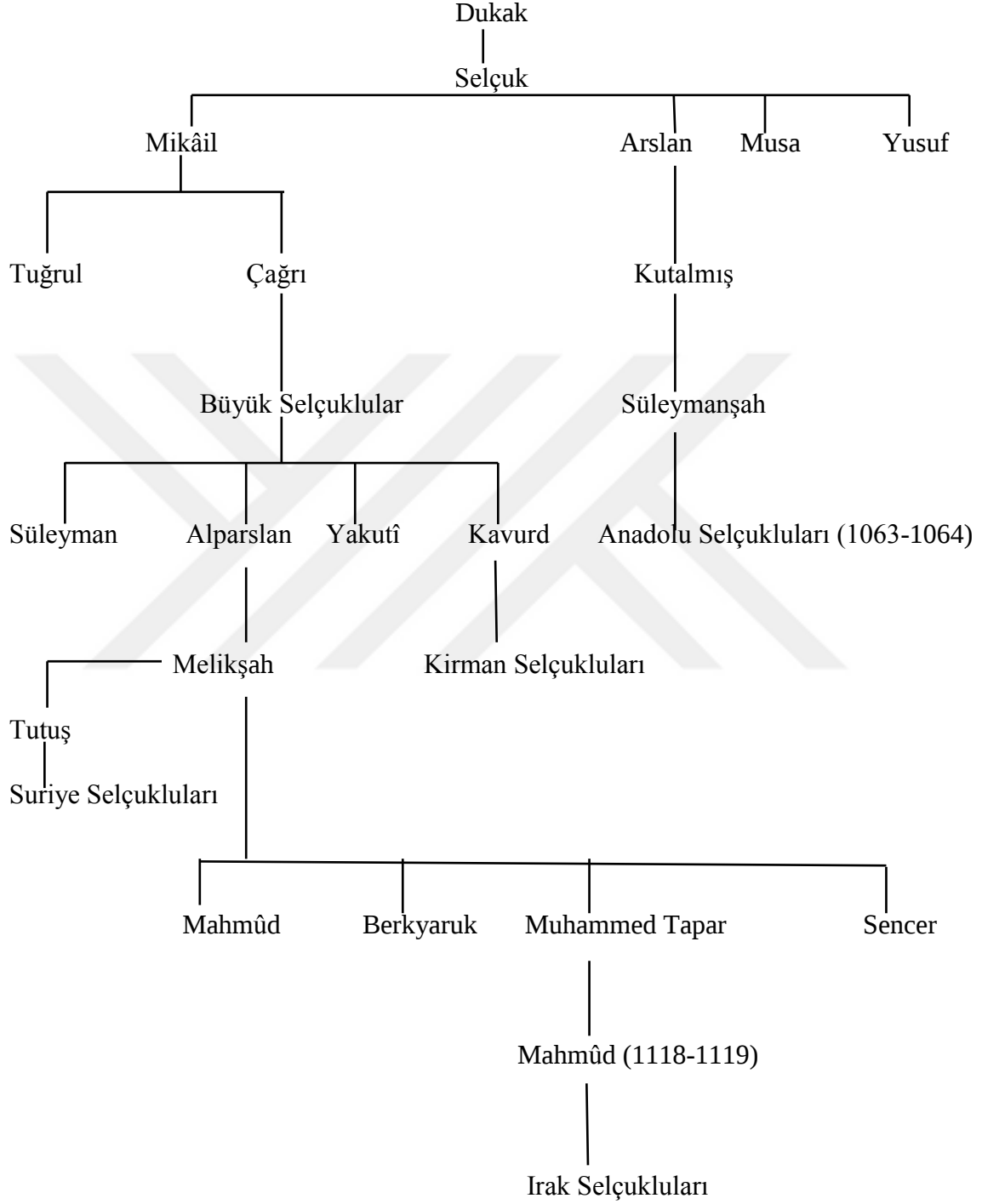
⁵²¹ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/481.

Ek 3: Büyük Selçuklular⁵²²

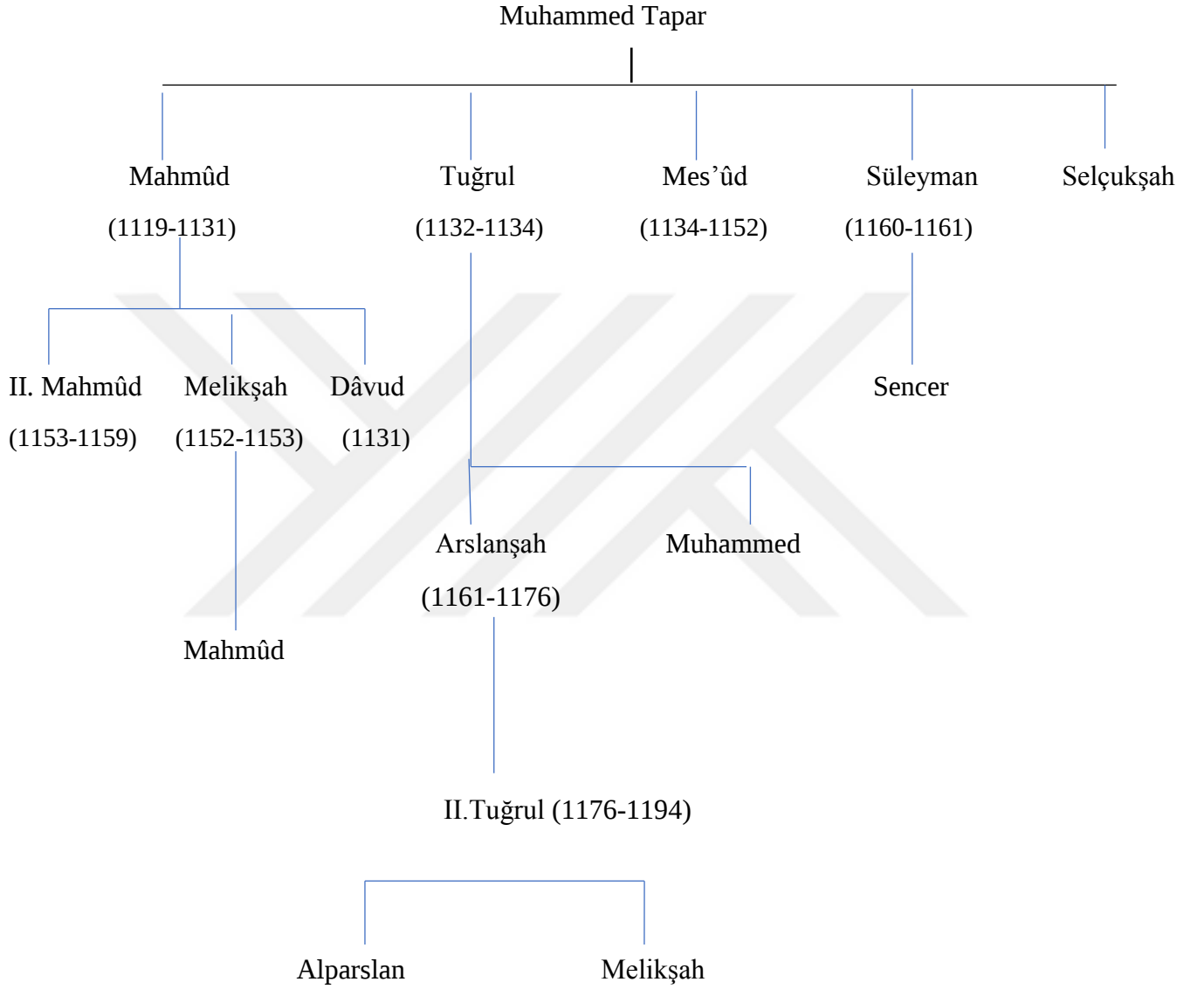
⁵²² Sümer, "Selçuklular", 36/368.

Ek 4: Büyük Selçuklu Soy Kütüğü⁵²³

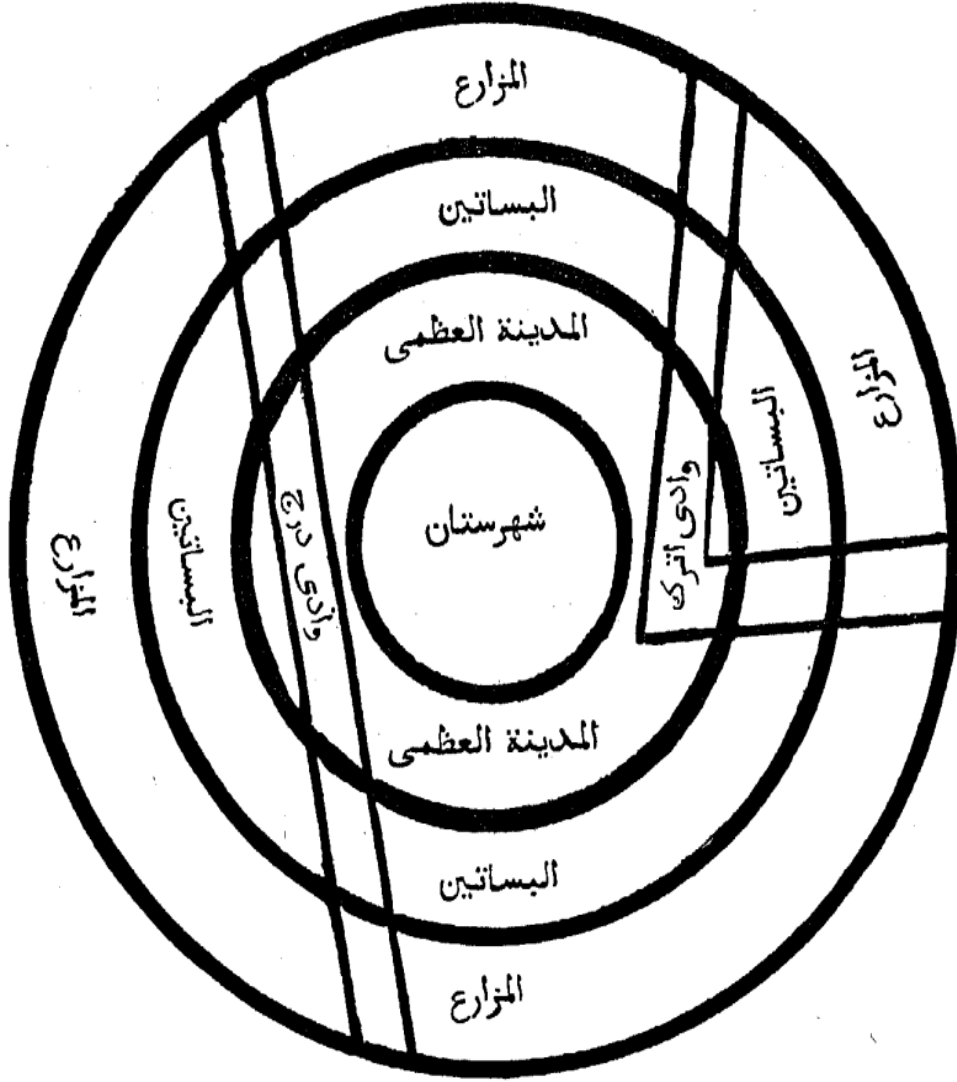
⁵²³ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 227.

Ek 5: Irak Selçukluları Soy Kütüğü⁵²⁴

⁵²⁴ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 295.

Ek 6: Zekeriyya Kazvinî'nin Kazvin şehrinin topoğrafyasını resmettiği çizim⁵²⁵

⁵²⁵ Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, 1/434.

Ek 7: Kazvin Cuma Camii⁵²⁶

⁵²⁶ Kazvin Cuma Camii.

Ek 8: Alamut Kalesi⁵²⁷

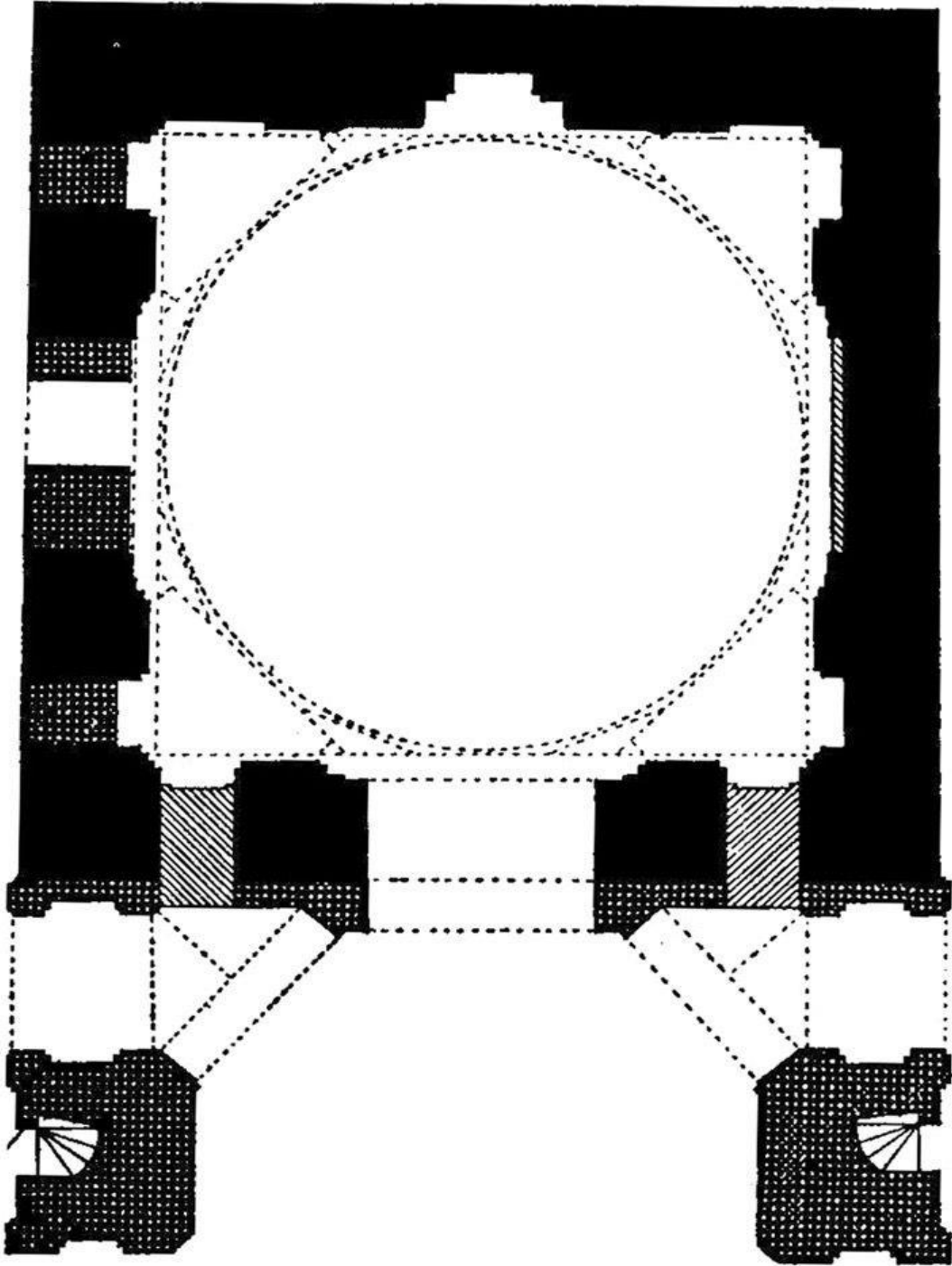
⁵²⁷ Alamut kalesi (Erişim 29 Ağustos 2020).

Ek 9: Kazvin Haydariyye Medresesi⁵²⁸

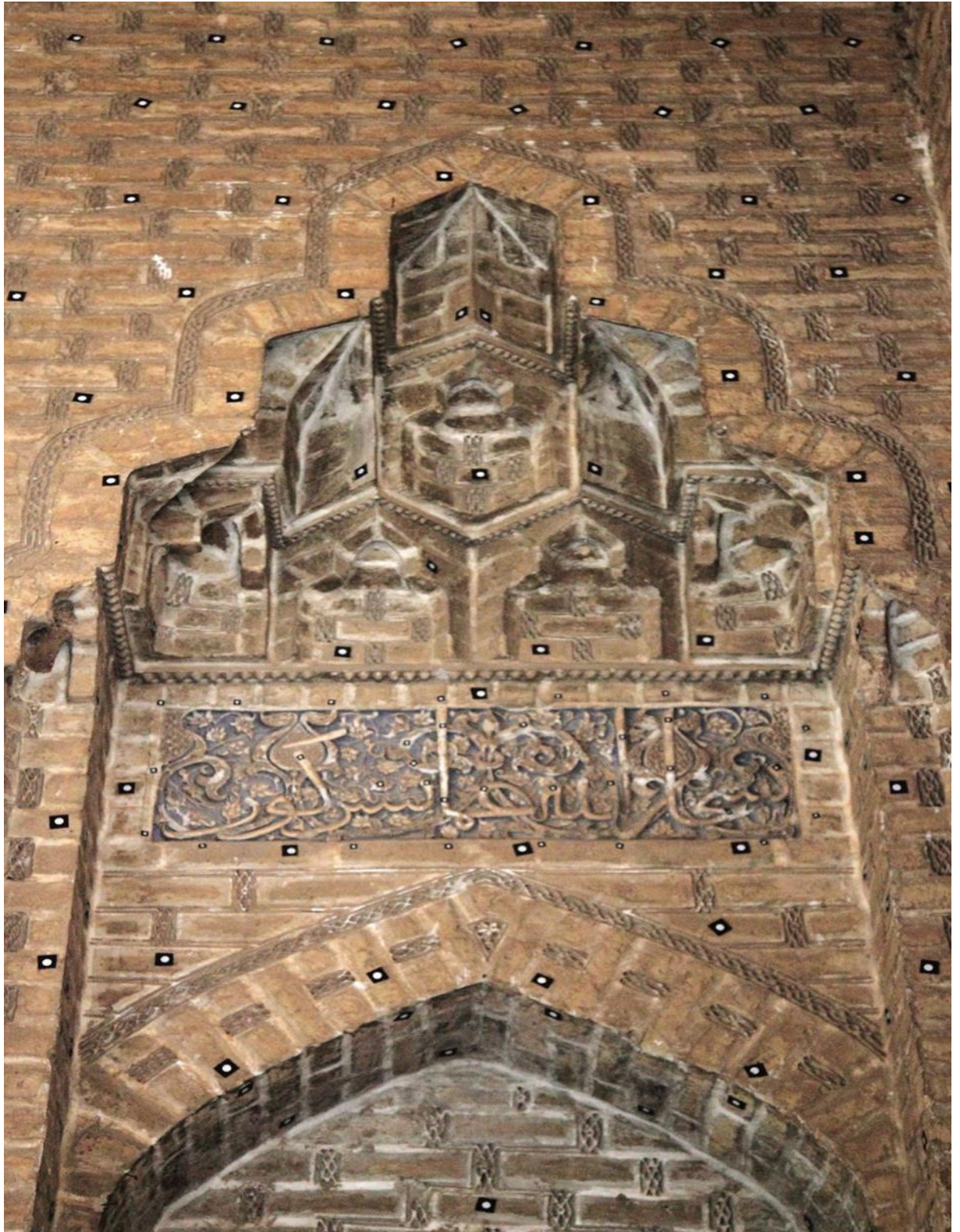
⁵²⁸ Haydariyye Medresesi.

Ek 10: Haydariyye Medresesi Planı⁵²⁹

⁵²⁹ *Haydariyye Medresesi.*

Ek 11: Haydariyya medresesi⁵³⁰

⁵³⁰ Haydariyye Medresesi.

Ek 12: Kümbeti Karagan⁵³¹

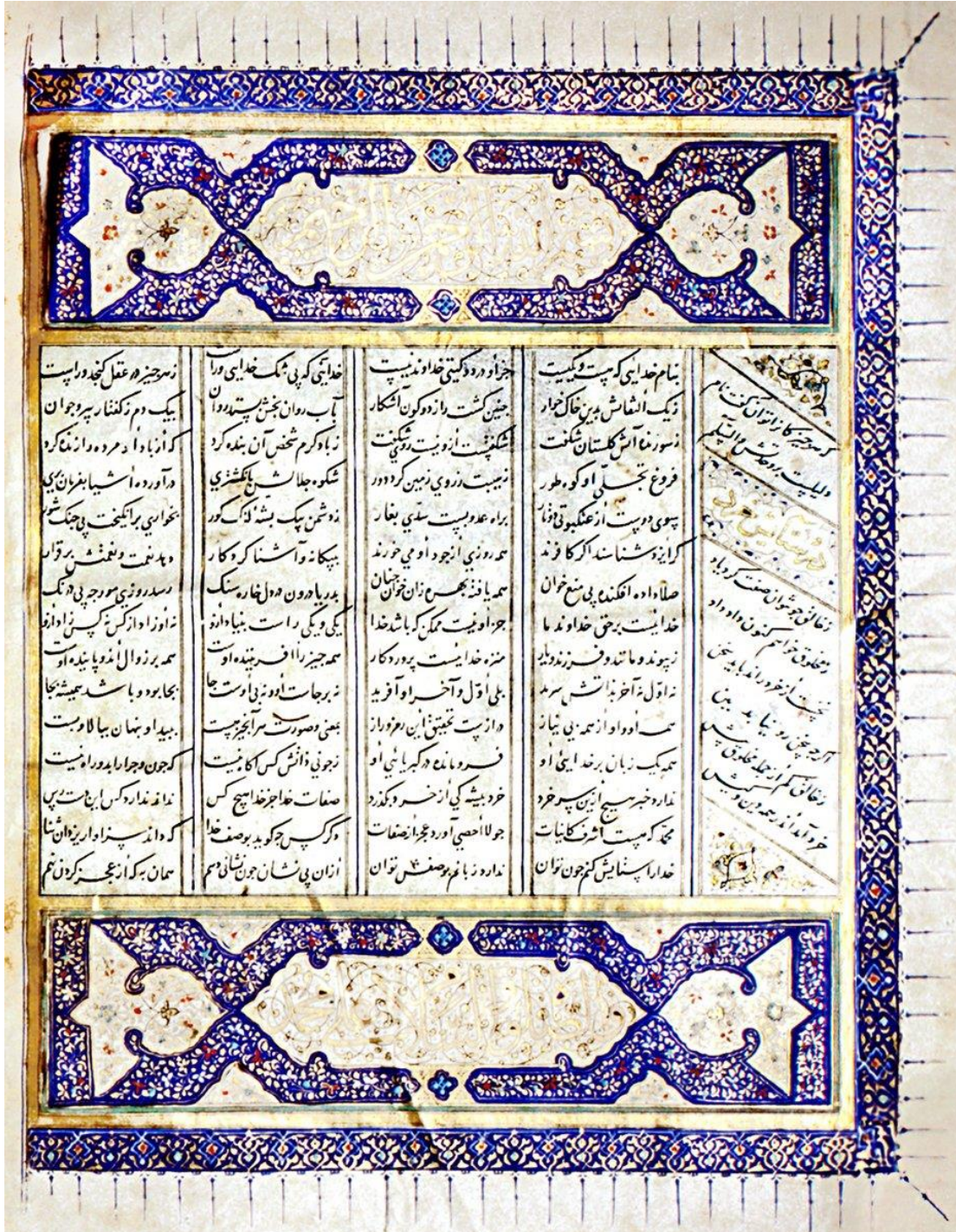

⁵³¹ *Kümbet-i Karagan.*

Ek 13: Hamdullah el-Müstevfi'nin Türbesi – Kazvin / İran⁵³²

⁵³² Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfi", 15/455.

⁵³³ Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfi", 15/455.

KAYNAKÇA

- Aarab, Ali. "A Survey of Iran's Social Structure In the Transition from the Sassanid to the Early Islamic Era from the Manuscript and Archaeological Evidence". *Cedrus* 4/ (01 Haziran 2016), 341-352. <https://doi.org/10.13113/CEDRUS/201620>
- Abdurrahman, İbnü'l-Cevzi. *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (430-485/1038-1092)*. çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Abû'l Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "İbn Hurdâzbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Alaaddin Ata Melik, Cüveynî. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Alparslan, Ali. "Kitâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/76-81. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162). çev. Hrant D. Andreasyan. TTK Yayınları, 2000.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Emevîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Avcı, Casim. "Sugûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/473-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Avcı, Casim. "Yâkût el-Hamevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/288-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aybakan, Bilal. "Abdülkerîm b. Muhammed Râfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/394-396. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aylar, Mustafa. "Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevârih, Tarih-i İsmâîlîyân'da Onun Döneminde Öldürülenler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/52 (2017). <https://www.sosyalarastirmalar.com>
- Bağdâdî, İbn Abdül'l-hakk el-. *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l Cîli, 1992.
- Bazin, Marcel. "Kazvin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/154-155. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bektaş, Engin. "Eyvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/12-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ el-. *Fütûhu'l-Büldân*. 1 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Bosworth, C. Edmund. *Historic Cities of the Islamic World*. Boston: Brill Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebi. "Minber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/101-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Bundârî, el-. *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kivameddin Burslan. İstanbul: TTK Yayınları, 1943.
- Can, Mesut. "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (15 Aralık 2018), 1137-1163. <https://doi.org/10.18505/cuid.459427>
- Cantay, Tanju. "Avlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/120-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Cevzî, İbnü'l. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1992.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-Zunûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, 1941.
- Demirci, Mustafa. "İktâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Durmuş, İsmail vd. "Nazîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/455-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebü'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer*. 4 Cilt. el-Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Misriyye, 1907.
- Erkal, Mehmet. "Arşın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Erkal, Mehmet. "Öşür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/97-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Erzincan, Tuğba. "Mihrap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/30-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Fakîh, İbnü'l. *Kitâbü'l-Buldân*. Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1996.
- Fayda, Mustafa. "Celûlâ Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fidâ, Ebü'l. *Takvîmü'l-Buldân*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1840.
- Genç, Mehmet. "Mukataa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Haldûn, İbn. *Târih-i İbn Haldûn*. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1988.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l Buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995.
- Hinz, Walther. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. çev. Asım Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Himyerî, İbn Abdülmün'im. *er-Ravzü'l-Mi'târ*. Beyrut: Müessesetü Nâser li's-Sekâfe, 1980.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Huart, Cl. "Cibâl". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977.
- Huart, Cl. "Kazvin". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977.
- Huart, Cl. "Kazvinî". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977.
- Hurdâzbih, İbn. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru's-Sâdr-Leinden, 1889.
- Hüseynî, Ali b. Nâsir. *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*. çev. Muhammed İkbâl - Necatî Lügâl. Ankara: TTK Yayınları, 1943.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*. thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran: Surûş, 2000.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin. *el-Kâmil Fî't-Tarih*. 11 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî. *Kitâbü'l-Buldân*. thk. Yûsuf el-Hâdi. Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1996.
- İbnü'l-Havkal, Ebû'l Kasım. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Havkal, Ebû'l Kasım. *Sûretü'l-Arz*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdr-Leinden, 1938.
- İbnü'l-Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihaye*. 20 Cilt, ts.
- İbnü'l-Verdî, Sirâceddin. *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib*. Kahire: Mektebetü's-Sakafe el-İslâmiyye, 2008.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddin. *Târihu'l İbnü'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1996.
- İdrîsî, Şerîf el-. *Nuzhetü'l Müştâk fî İhtirâku'l Âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l Kutub, 1989.

- İlhan, Avni. "Ebû Yusuf el- Kazvîni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İsfendiyâr, İbn. *Târîh-i Taberistân*. çev. Ahmed Muhammed Nâdî. Kahire: Meclisü'l-A'lâ es-Sakâfe, 2002.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 2004.
- İzgi, Cevat. "Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvîni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/160. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Alparslan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/526-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Kültür Yayınları, 1973.
- Kallek, Cengiz. "Haraç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/71-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kâşgarlı, Mahmud. *Divân-ı Lügat-ı Türk*. çev. Ahmet b. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu. Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Kaya, Pınar. *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Kazvîni, Hamdullah Müstevfî-i. *Târîh-i Güzide*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2018, 23.
- Kazvîni, Hamdullah Müstevfî-i. *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*. ed. Erkan Göksu. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Kazvîni, Zekeriya. *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- Kelpetin, Mahmut. *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2012.
- Kureşî, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Amr b. Kesîr el-. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Dâru'l Fikr, 1986.
- Kurt, Hasan. "Tâhirîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/403-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Le Strange, G. *The lands of the eastern caliphate : Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. Cambridge, 1905.
- Lewis, Bernard. *Haşhaşîler*. çev. Kemal Sarısözen. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifetü'l-Ekâlîm*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1991.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. "Gazneliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/480-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devlet Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Merçil, Erdoğan. "Saffârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Merçil, Erdoğan. "Şahne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Merçil, Erdoğan. "Ziyârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mervezî, el-. *Sefer-Nâme*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l Cedîd, 1983.
- Me'sûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcû'z-zeheb*. thk. Kemal Hasan Merî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l Asriyye, 2005.
- Mülâyim, Selçuk. "Kubbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/300-303. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Mülâyim, Selçuk. "Mukarnas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/126-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mülâyim, Selçuk. "Revak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/22-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Naskali, Esko. "Sâsânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Orman, İsmail. "Türbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/464-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öğün Bezer, Gülay (ed.). *Büyük Selçuklu Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013.
- Öğüt, Salim. "Harım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/188-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah el-. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım "Mesalîku'l Ebsâr"*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Öngül, Ali. *Irak Selçukluları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Öz, Mustafa. "Dâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hamdullah el-Müstevfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/454-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hasan Sabbah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. "Melikşah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/54-57. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim. "Muhammed Tapar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nevbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/38-41. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Özel, Ahmet. "Abdülgaflâr b. Abdülkerim b. Kazvînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/155. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Merv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/221-223. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Nişâbur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular "Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1057)"*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Parlatır, İsmail. Ankara: Yargı Yayınları, 2012.
- Râfiî, Abdülkerim b. Muhammed. *et-Tedvîn fi Ahbari Kazvin*. 4 Cilt. Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1987.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-. *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. çev. Ahmet Ateş. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Rençber, Akif. "İslâm Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 225-265.
- Sabbağ, Abbas - Bozkurt, Nebi. "Müstevfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/147-148. İstanbul, 2006.
- Sarıçam, İbrahim. "Nihâvend Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1995.

- Sokhanpardaz, Kamran. "Kazvin Mescid-i Haydariye'nin Büyük Selçuklu Alçı Süsleme ve Kitabeleri". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 3/6 (14 Ekim 2020), 110-136.
- Sübkî, Tâceddin es-. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. Dr. Mahmud Muhammed Tanâhî - Dr. Abdu'l-Fettah Muhammed Havl. 10 Cilt. Hacer Yayınları, 1413.
- Sümer, Faruk. "Selçuklular". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/365-371. TDV Yay., 2009.
- Sümer, Faruk. "Tuğrul II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/342-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sütude, Hüseyin Kuli. *Tarihçe-i Kazvin*. Tahran: Berresihâ-yî Tarihi, 1969.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-Hulefâ*. thk. Hamdî Demredâş. Mektebe Nazâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İsar Yayınları, 1998.
- Şeşen, Ramazan. "Selâhaddîn-i Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/337-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târih-i et-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Terâs, 1967.
- Taneri, Aydın. "Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Taneri, Aydın. "Hârizmşahlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tanman, M. Baha. "Mahfil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/331-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Topaloğlu, Fatih. "İran Coğrafyasının Şiîleşme Süreci 'İlk Dönem, Emevîler, Abbâsîler'". *e-makâlât VI/* (2013), 43-62.
- Turan, Nurullah. *Selçuklu Başkenti Rey*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Tüfenk, Hilal. *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Uslu, Recep. "Herat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/215-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Vardan, Müverrih. *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: Tarih Semineri Dergisi Edebiyat Fakültesi, 1937.
- Ya'kubî, Ahmed b. İshak İbn. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ya'kubî, Ahmed b. İshak İbn. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2019.
- Yaşaroğlu, Hasan. *Taberistan Zeydîleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ali b. Ömer Kâtibi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/41-42. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. thk. Hakkı Dursun Yıldız. 15 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Metin. "Şurta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yılmaz, Saim. *Halife Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yücesoy, Hayrettin. "Kâdisiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zâhirî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Dârü'l Kütüb, ts.

Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Târihu'l-İslâm ve-vefayâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993.

Alamut kalesi. Erişim 29 Ağustos 2020. <https://uzaklardabiryer.com>

Haydariyye Medresesi. Erişim 20 Temmuz 2020. <http://www.selcuklumisasi.com>

Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib. Kahire: Dâr Sakâfiyye, 2003.

Kazvin Cuma Camii. Erişim 15 Temmuz 2020. <http://www.selcuklumisasi.com>

Kümbet-i Karagan. Erişim 25 Temmuz 2020. <http://www.selcuklumisasi.com>

